

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

SİVİLİZASIYA

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (Protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir: Tarix, Antropologiya və Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya elmləri; Filologiya elmləri; Sənətsünaslıq sahəsi.

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

ICI -ilə indeksləşmişdir.

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=49076>

Cild 7 №2 2018 (38)

Vol. 7 №2 2018 (38)

Том 7 №2 2018 (38)

BAKİ – 2018

Təsisçi

Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor

F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini

S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsxan qızı

Məsul katib

Fil.ü.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSIYA HEYƏTİ

Tarix, antropologiya və siyasi elmlər üzrə:

Prof.Dr. Attar Aygğn (Tğrkiyə)

AMEA-nın həqiqi gəzvğ, t.e.d., prof. Bğnyadov Teymur Əmiraslan oğlu

T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qğdrət oğlu

T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu

T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu

T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu

T.e.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu

S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu

B/m.Qasımov Səyavuş Kamran oğlu

S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şəbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Gğnsel (KKTC)

Prof.Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Moskva)

Doz. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)

F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Moskva)

AMEA-nın mğxbir gəzvğ, prof. Əliyev Bəxtiyar Həməzə oğlu

F.e.d., prof. Rğstəmov İzzət Əşrəf oğlu

F.e.d., prof. Məmmədov Əziz Bəşir oğlu

F.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlu

F.e.f.d., dos. Məmmədov Hğseyin Qaraxan oğlu

F.e.f.d. Rəhimov Mğtəllim Qara oğlu (şəbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
AMEA-nın mğxbir gzvğ, fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Qasimov Cəlal Əbil oğlu
Fil.e.d.,prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d.,prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gəlvərli oğlu
Fil.ğ.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ğ.f.d.,dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ğ.f.d.,dos. Gəndogdu Səriyyə Gəlağa qızı
Fil.ğ.f.d.,dos. Məmmədova Elmira Kekez Fikrət qızı
Fil.ğ.f.d.,dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızı
Fil.ğ.f.d.,dos. Cəlil Fərəh Cabbar qızı
B/m. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.e.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Sənətşünaslıq sahəsi üzrə:

T.ğ.f.d., prof. Muradov Vidadi Aydın oğlu
Fəl.ğ.f.d., dos.Qaraməmmədli Yasin Alı oğlu
Sən. ğ.f.d., prof., əməkdar incəsənət xadimi Hacızadə Bayram Kamal oğlu
Sən. e.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızı (şöbə redaktoru)

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Səadət MƏMMƏDOVA

Liberal sosial dövlətin Britaniya modeli 6

Sevda AXUNDOVA

Təhsil, innovasiya və idarəetmə..... 12

Лейла МЕЛИКОВА

Эмоции и творчество..... 19

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Abbes BENMOUSSAT

Modern Challenges of Western Domination (Origin and History)..... 26

Xalid NİYAZOV

Azərbaycanda iqtisadi transformasiyalar şəraitində informasiya siyasəti..... 32

Səbinə QARAŞOVA

Rusiyanın postsovet məkanı ilə bağlı strategiyası və ABŞ-ın maraqları 40

Хақан BALAYEV

Milli dilin siyasi-hüquqi statusu məsələsinə sosialist yanaşma konsepsiyası..... 49

Гюнель АЛИЕВА-МАМЕДОВА

Военно-техническое сотрудничество Франции с Азербайджаном и Арменией 57

Polad XƏLİLOV

Bakı neft sənayeçiləri qurultayının fəhlə siyasətinə dair..... 62

Şəfəq MUSTAFAYEVA

Fransa-Azərbaycan əlaqələrinin tarixi..... 68

Gülər ƏLİYEVA

Jan Şardenin “İrana və digər Şərq ölkələrinə səyahət” əsərində təbabət elmi... 76

Adilə QULİYEVA

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli xarici siyasətimizin prioritet sahəsi kimi.... 82

Günel İSMAYILZADƏ

ABŞ və Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xarici siyasətinin oxşar və fərqli cəhətləri 88

Şahnisə RÜSTƏMOVA

İran-Azərbaycan münasibətlərində Cənubi Azərbaycan məsələsi..... 96

Вугар МАМЕДЗАДЕ

Демократические традиции как социокультурный феномен политического развития..... 103

FİLOLOGİYA

Salman SÜLEYMANOV <i>“Dədə Qorqud Kitabı”nın dilində işlənən ərəb leksikası.....</i>	109
Yeganə QƏHRƏMANOVA <i>Azərbaycan dilində adlıq halın tarixən digər halların funksiyasında işlənmə imkanları</i>	118
Qətibə MAHMUDOVA <i>Türk dillərində qeyri-məhsuldar addan feil düzəldən morfemlərin sözyaratmadakı funksiyaları (tarixi-müqayisəli araşdırma).....</i>	124
Könül SƏMƏDOVA <i>Azərbaycan dilinin Şimal qrupu dialekt və şivələrində işlənən şəxs əvəzlilikləri və onlarda qıpçaq elementləri</i>	129
Leyla MƏMMƏDZADƏ <i>“Dumyət əl-qasr” əsərinin quruluşu və üslub xüsusiyyətləri.....</i>	135
Yeganə İSMAYILOVA <i>Alman dilində ritorik sual cümlələrinin linqvistik təhlili.....</i>	142
Zəkiyyə QURBANOVA <i>Xarici dillərin tədrisi zamanı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmə yolları.....</i>	147
Aidə ŞƏBİYEVA <i>İngilis dilində əmr cümlələrinin semantik strukturunun modelləşdirilməsi.....</i>	153
Təranə TURAN RƏHİMLİ <i>Anarın “Göz muncuğu” povesti XXI əsrin nəsr kontekstində</i>	159
Günay MURTUZAYEVA <i>İngilis dilində zaman sözlərinin Azərbaycan dilində ifadə vasitələri.....</i>	165
Aynur HÜMMƏTOVA <i>İngilis dilində zaman budaq cümləsinin struktur xüsusiyyətləri.....</i>	170
Hafiza ABDİNOVA, Vusala HUSSEYNOVA <i>Inds of Text Cohesion: Discourse Cohesion and Coherence</i>	177

SƏNƏTŞÜNASLIQ

Олена ЛЯЙТНЕР <i>Влияние традиций социалистического реализма на индивидуальную живописную манеру украинской художницы Т.Н. Голембиевской</i>	182
Bizim müəlliflər	194
Yazı qaydaları	197
Правила написания	199
Rules of writing	201

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 31

LİBERAL SOSIAL DÖVLƏTİN BRİTANIYA MODELİ

Səadət MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: liberal sosial dövlət, Britaniya modeli, sosial xidmət, sosial pensiya sistemi, sosial sığorta, elm və təhsil, məşğulluq

Giriş

Büyük Britaniyada sosial dövlətin qurulmasının tarixi kökləri XIX əsrə təsadüf edir. Bu dövrdə Büyük Britaniyada ölkə əhalisinin sosial vəziyyəti zox aşağı səviyyədə idi. XIX–XX əsrlərin qovşağında İngiltərədə yoxsul əhalinin vəziyyətini araşdıran tədqiqatçı Z. But “London əhalisinin həyatı və əməyi” adlı əsərində 4 milyonluq şəhərin 30,7% əhalisinin zox yoxsul insanlardan ibarət olduğunu göstərirdi. XIX–XX əsrin əvvəllərində belə bir vəziyyət Avropa ölkələrinin hər birində müşahidə edilirdi. Yaranmış vəziyyət ictimai narazılıq doğururdu və zəhmətkeşlərin yoxsulluğu ziyalıların və daha sonra isə siyasətçilərin sosial proqramlar hazırlanması fikri ilə zıxış etməsinə gətirdi. İlk dəfə 1834-cü ildə İngiltərədə yoxsullara sosial yardım haqqında qanun qəbul edildi, pauperlər adlandırılan yoxsul insanlara pul yardımı verilməsi və onların məğvəqqəti yaşayış yerinin təmin edilməsi qərara alındı [19, s. 505, 506]. 1883–1911-ci illərdə Avropanın 10 ölkəsində, o cümlədən Büyük Britaniyada xəstəlik və əlilliyə görə sığorta haqqında qanun qəbul edildi. XIX əsrin sonlarında sənaye ölkələrinin xarici gürüŋüşü dəyişdirilməyə, gecəqondular sükgəlməyə, kasıb əhalinin daimi yaşayış yeri ilə təmin edilməsinə, kommunal sistemin yaxşılaşdırılmasına, şəhərlərdə parklar salınmasına başlandı. 1908-ci ilə qədər Londonda bu məqsədlə 7880 mənzil tikilmişdi [19, s. 505, 506]. Bu dövr Böyük Britaniyanın sosial siyasətinin formalaşdırılmasında iqtisadçı U. Beveric əsaslı təsirə malik olmuşdur. Məhz onun iştirakı ilə 1911-ci ildə ölkədə sosial sığorta haqqında qanun hazırlanmışdı. U. Bevericin 1924-cü ildə nəşr edilmiş “Hər kəs və həyatın bətgən vəziyyətləri gəzən sığorta” adlı əsərində dövlət tərəfindən üdənilən sosial yardımların və sosial yardım alacaq insanların siyahısının genişləndirilməsi təklif edilirdi. XX əsrin 30-cu illərində İngiltərədə sosial məğdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlətin sosial funksiyalarının həquqi əsaslarda mühkəmləndirilməsi ilə bağlı bir sıra proqramlar irəli sğrılmışdı. 1944-cü ildə U. Beveric “Azad cəmiyyətdə tam məşğulluq” müvzusunda hesabat dərc etdirdi. Burada işsizliyə görə əsas məsuliyyətin dövlətin gəzərində olması ideyası inkişaf etdirilirdi. U. Bevericin ideyaları Böyük Britaniyada yaranmış sosial dövlətin təməlini təşkil etmiş oldu [4].

Böyük Britaniyada sosial dövlətin formalaşmasının tarixi əsasları

XX əsrin əvvəllərində I və II Dğnya məğharibələrinin doğurduğu iqtisadi zətinliklər müvcud sosial problemlərin dərinləşməsinə və məğharibədən sonra Avropa ölkələrində sosial siyasətin yeni yüngmədə inkişafına səbəb oldu. II Dğnya məğharibəsindən sonra Avropa dövlətləri “Ğmumi rifah dövlətinin” qurulmasına başladılar. “Ğmumi rifah dövləti” deyərəkən, əsasən, vətəndaşların tələblərinin minimal səviyyədə təmin edilməsinə yünələn dövlət nəzərdə tutulurdu [7, s. 1, 2]. Ğmumi rifah dövləti, yaxud sosial dövlət həm də həquqi, demokratik dövlət olub yğksək inkişaf etmiş, sosial yüngmlğ bazar iqtisadiyyatı

* sosiologiya gəzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail: saadet.baki@yahoo.com

əsasında funksiyalaşmalı idi [15, s. 11-14]. 1960-1970-ci illərdə keysian ideyalarına əsaslanan dövlət sosial sahədə fəaliyyətini genişləndirməkdə davam etdi. 1978-ci ildə pensiyaların sosial təminat fondlarından maliyyələşdirilməsi haqqında qanun qəbul edildi. Bu dövrdə dövlətin sosial fəaliyyətində dəyişikliklər aparılması, sosial siyasətin səmərəliliyinin yığsəldilməsi zərurətə zəvrilmişdi [18, s. 73]. XX əsrin 70-ci illərində hakimiyyətə gələn Marqaret Tetzer belə hesab edirdi ki, “sahibkarların demokratiyası” məqsəd deyil, vahid gğclğ dövlətə doğru yoldur. Onun bu şüarı yalnız xğsusi biznesə geniş yol azmaq deyil, həm də əksər insanların üz işlədikləri mğəssisələrin sahibkarlarına zəvrilməsinə imkan yaratmağı üzğndə əks etdirirdi [1, s. 156]. İqtisadi və sosial sahələrdə fəvqəladə zətinliklərlə gğzləşən Tetzer “yeni mğhafizəkar inqilab” adlandırdığı gğclğ daxili siyasəti ilə problemləri həll edə bildi. O, “kommunal və yol təsərrğfatı, mədəni-maarifə zəkilən dövlət xərclərini azaltmağa başladı... Eyni zamanda dövlət aparatının tərkibi onun saxlanması xərcləri azaldılmağa başlandı... bğtğn sahə nazirlikləri ləğv edildi. ...İqtisadiyyata kapital qoyuluşu 50%-dən 25%-ə endirildi. İqtisadi proseslərin liberallaşdırılması xətti yeridildi” [2, s. 292-293]. Tetzer dövlətin sosial xidmət sistemində ciddi dəyişikliklər etdi, yaşayış evləri, səhiyyə və təhsilə dövlət maliyyələşdirilməsi ixtisar edildi. Onun sosial sahədəki islahatları əhalinin keyfiyyətli həyatını təmin etdi və sosial sistemin səmərəliliyini yığsəltmək gğzğn stimula yaratdı [18, s. 73]. 1992-ci ildə hakimiyyətə gələn C.Meycor sosial manevr etmək bacarıqlarından istifadə edərək, bazar mğnasibətlərini bir qədər yumşaltmağa nail oldu. Onun sinifsiz cəmiyyət yaratmaq zağırışı Tetzer siyasətindən tamamilə uzaqlaşmaq demək idi. Meycor sğrətlə dəyişən iqtisadi və siyasi sahələri dğnya iqtisadiyyatının dəyişən vəziyyətinə uyğunlaşdırmaq gğzğn Tetzerin iqtisadi və sosial layihələrini modernizə etməyə başladı, üzəlləşdirmə ilə bağı islahatları genişləndirdi. 1981-1997-ci illərdə dövlət sektorunun üzəlləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlər 70 milyard funt sterlinqə zətdi. Üzəlləşdirmə nəticəsində qaz yanacağı, telefon rabitəsinin, elektroenerjinin qiymətləri azaldıldı, elektroenergetik kompleksin səmərəliliyi yığsəldi. İstehsalatın qeyri-dövlət sahələrində rəqəbat genişləndi [10, s. 19]. 1997-ci ildə hakimiyyətə gələn Leyborist partiyasının əsas məqsədi əhalinin rifah halının yığsəldilməsi, ölkə əhalisinin gəlir səviyyəsindəki fərqlərin aradan qaldırılması, sosial xidmətlərin modernləşməsi oldu. London İqtisadi və siyasi elmlər məktəbinin 2013-cğ ildəki tədqiqatlarına əsasən bu dövrdə sosial sahəyə ayrılan xərclər 60%-ə qədər artırıldı, GDM 47,4% təşkil etmiş oldu [8, s. 52]. Mğasir dövrdə Bğyğk Britaniyada liberal dövlətin sosial siyasəti 2010-2016-cı illərdə baş nazir olmuş D.Kameronun zıxışında ətraflı azıqlanmışdır: “Biz rifah dövlətinin 50 ili əhatə edəcək ən radikal islahatlarını nəzərdə tuturuq” [13, s. 77]. Koalisiya hökumətinin sosial islahatlarının əsasında “bğyğk cəmiyyət” konsepsiyası dururdu. Bu konsepsiya cəmiyyətin parzalanmasının qarşısını almaq, sosial problemləri həll etmək məqsədilə ictimai təşkilatların xeyrinə mərkəzi hökumətin mğdaxiləsini azaltmaq cəhdini əks etdirir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək gğzğn mərkəzi hakimiyyətin səlahiyyətlərinin yerli hakimiyyət orqanlarına, vətəndaşlara, icma və mğlki institutlara verilməsi, ailə və ictimai təşkilatların mühkəmləndirilməsi nəzərdə tutulur” [18, s.73]. Belə halda qərarların qəbulunda bğtğn vətəndaşlar iştirak edir, ictimai qrupların nğmayəndələri əvvəllər məmurların yerinə yetirdikləri xidmətlərin bəzilərini mğstəqil peşəkar kollektivlərə inteqrasiya olunaraq icra edirlər. Bu zaman dövlət küməkzi rol oynayır. D.Kameron “bğyğk cəmiyyəti” belə səciyyələndirirdi: “həmin cəmiyyət hakimiyyəti siyasətzilərin əlindən alıb, xalqa verir” [3]. 2011-ci ildə D.Kameron sosial xidmətlərlə bağı islahatlar kezirilməsini elan etdi. O, sosial sektorun idarə edilməsində dövlət inhisarçılığının azaldılması tərəfdarı kimi zıxış etmişdi. Bu təklifin əsas mğğzi bir sıra səlahiyyətlərin məktəblərə, xəstəxanalara və sosial xidmətlə məşğul olan digər mğəssisələrə, kğnğllğ cəmiyyətlərə və xeyriyyə təşkilatlarına verilməsi ilə bağı idi [8, s. 56]. 2016-cı ildə Bğyğk Britaniyanın baş naziri mğhafizəkarlar partiyasının rəhbəri Tereza Mey oldu. O, D.Kameronun “bğyğk

cəmiyyət" konsepsiyasından uzaqlaşaraq, təbəqələr arasında bərabərliyə xüsusi diqqət yetiriləcəyini elan etdi. "Biz Böyük Britaniyanın, o cümlədən bəzi vətəndaşlarımız arasındakı ittifaqa inanırıq. Bu ədalətsizliyə qarşı mübarizə deməkdir". Fəhlə sinfinə müqabil, sizin maraqlarınızı" rəhbər tutacaq [17]. Tereza Mey özünə sosial siyasətin ən qeyri-müəyyən hissəsi, "demans vergisi" və ya ailələrinin bədcəsi 100.000 lirə qalana qədər yaşlı insanlara qayğı göstərməyə məcbur edən tələblə bağlı idi [6].

Böyük Britaniyada sosial xidmətlərin təşkili xüsusiyyətləri

Hazırda Böyük Britaniyada pensiya təminatının öz səviyyəli sistemi fəaliyyət göstərir. I – dövlətin icbari pensiya təminatı əmək pensiyası əsasında həyata keçirilir. II – icbari pensiya sığortası dövlət və şəxsi pensiya sığortası cədvəlləri əsasında formalaşır və birinci səviyyəni tamamlayır. Pensiya cədvəllərinə gəlirlərlə bağlı əlavə pensiya, həmçinin şirkətlərin pensiya sığortası və özəl pensiya cədvəlləri daxildir. III səviyyə - özəl pensiya fondları zərfinə kəndə pensiya sığortası ilə bağlı olur [9, s. 150-163]. 2016-cı ildə maksimal pensiya almaq üçün iş stajı 30 ildən 35 ilə qaldırıldı. Hazırda Böyük Britaniyada pensiya yaş həddi qadınlar üçün 60, kişilər üçün 65 yaşıdır. 2020-ci il nəzərdə tutulan pensiya islahatlarına uyğun olaraq, pensiya yaşı hər iki cins üçün 66 yaş, gələcəkdə isə 70 yaş nəzərdə tutulmuşdur [11, s. 8]. Liberal sosial dövlət kifayət qədər maddi imkan olan vətəndaşların üzləri-üzlərini təmin etmələrinə əsaslanır. Belə yanaşma sayəsində sosial xərclər aşağı səviyyədə saxlanılır. Böyük Britaniyada ölkənin ehtiyacı olan sosial qruplarına ənənəvi olaraq müxtəlif sosial proqramlarla yardım edilir və onlara GMM-un 21,5%-i ayrılır. Böyük Britaniyada bəzi vətəndaşlara pulsuz tibbi xidmətə əsaslanan milli səhiyyə sistemi mövcuddur ki, bu sistem vergi daxil olmaları hesabına maliyyələşdirilir [16]. Böyük Britaniyada tibbi sığorta sisteminin əsas prinsipi tibbi xidmətlərin bəzi ölkə vətəndaşları üçün ümumi azıq olmasıdır. Burada tibbi yardım dövlət bədcəsindən və müəyyən qədər də müddətli işçilər və işlə təmin edənlər tərəfindən ödənilən sosial vergilər əsasında maliyyələşdirilir. Əhəlinin tibbi xidmətlərlə təmin edilməsi Milli səhiyyə xidməti və onun yerlərdəki bölmələri tərəfindən həyata keçirilir [9, s. 150-163]. Böyük Britaniyada elm və təhsilin inkişafı sosial siyasətin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Burada elm və tədqiqatlara 2014-2015-ci illərdə 4575,9 milyon funt sterlinq, 2015-2016-cı illərdə 2665,5 milyon funt sterlinq, 2016-2017-ci illərdə 2804 milyon funt sterlinq pul ayrılmışdır ki, buradan ali təhsilə ayrılan xərclər 2014-2015-ci illərdə 1686,3 milyon funt sterlinq, 2015-2016-cı illərdə 1686,3 milyon funt sterlinq, 2016-2017-ci illərdə 1695 milyon funt sterlinq olmuşdur [14, s. 116]. Böyük Britaniyada məşğulluq siyasətinin iki forması fərqləndirilir:

1. İşsizliyə görə müavinət sığorta ödənişləri hesabına həyata keçirilir. İşsizlərə 182 gün müddətində müavinət verilir, yalnız müavinətlə bağlı qoyulan tələblər təmin edildikdən sonra növbəti ildə onun ödənilməsinə icazə verilir.

2. Məşğulluqla bağlı müavinətlərin ikinci forması sosial sığorta ödəyə bilməyən və əsas həyatı tələbatları ödənilməyən şəxslər üçün nəzərdə tutulur. Bu müavinət təyin edildikdən işsiz olan şəxsin həm özünə, həm də ailə üzvlərinin gəlirləri hesablanır və əgər həqiqi əsaslarda müəyyən edilmiş yaşayış minimumundan az olarsa, müavinət təyin olunur [9, s. 150-163].

Britaniyada milli sığorta sistemi işsizliklə yanaşı xəstəliklərə, analığa və əlilliyə görə də müavinətlər verir. Bu müavinətlər əmək haqqının həcminə uyğun müəyyən edilir. Əlilliyə görə pensiya təminatı istehsalatda baş verən bədbəxtliklər və peşə xəstəlikləri ilə bağlı təyin edilir və milli sığorta sistemi tərəfindən ayrılmış istehsalatda zədələnmə ilə bağlı sığorta sistemi vasitəsilə həyata keçirilir [20, s. 21]. Böyük Britaniya yüksək vergi

sistemi ilə fərqlənir, 2016-cı ildə bu ölkədə işsizlik 4,9% təşkil etmişdir. Böyük Britaniyada dövlətlə sahibkarlıq birliklərinin qarşılıqlı əlaqələrini formalaşdıran amillərdən biri də dövlət – özəl məssisələr arasındakı əməkdaşlıqdır. Bu əməkdaşlığın əsasını “özəl maliyyə təşəbbüsgə” təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin fəaliyyətində məliki sektorun inkişafına dəstək əsas yer tutur. Məliki bəlmə ictimai təşkilatlar, qeyri-hükumət təşkilatları, xeyriyyə fondları, assosiasiyalar, akademik təhsil, peşə, sahibkarlıq dairələrindən ibarətdir. “Hazırda Böyük Britaniyada 275 min xeyriyyə və 900 min ictimai təşkilat müvcuddur. Böyük Britaniyada məliki bəlmədə 2 milyon nəfər məşğuldur, ĞMM-ə 170 milyon funt sterlinq fayda verir”. Böyük Britaniyada əhalinin mənzillə təmin edilməsi əsas sosial problemlərdəndir. Ölkədə əhalinin daimi yaşayış yeri ilə təmin edilməsi ğzğn dövlət ğzğəstli kredit sistemini tətbiq edir [18, s. 73]. Britaniyada sosial dövlətin və ölkənin həyata keçirdiyi sosial siyasətin tarixi əsaslarının analizi göstərir ki, hazırda burada müvcud olan sosial məğdafiə sistemi düvrğn tələblərinə uyğun olaraq daimi təkmilləşmə prosesindədir. Beləliklə, Böyük Britaniyada həyata keçirilən sosial siyasətin qısa şərhə belə deməyə əsas verir ki, ölkə liberal sosial dövlət tipinin bğtğn atributlarına malikdir. Burada əhalinin bğtğn təbəqələri və qrupları sosial həyatda fəal iştirak edir; onlar dövlətin təyin etdiyi dərəcədə sosial tənzimləmə sistemindən yararlanırlar. Böyük Britaniyada siyasi və iqtisadi inkişafın liberal sosial dövlət tipi kontinental Avropa dövlət modellərindən fərqli olaraq, ictimai proseslərin tənzimlənməsində daha az rol oynayır. A.Y.Zudin “Assosiasiyalar - dövlət - biznes” adlı əsərində yazır ki, “klassik liberal dövlət praktiki olaraq, Böyük Britaniya və ABŞ-da üz təcəssğmğnğ tapmışdır... Liberal dövlət bu və ya digər formada milli bazarların təşkilində iştirak edir”. Mğəllif klassik liberal sosial dövlətin məğdaxiləzilik kursu ilə birləşməsinin məxtəlif nəticələr verdiyini bildirir. Mğdaxilə formasına keçid liberal sosial dövləti dəyişdirir, onun səlahiyyətlərini artırır, miqyasını genişləndirir, siyasi zəkisini yğksəldir, ğğclğ hükumət, unitar və mərkəzləşmiş dövlət, klassik parlament rejimi yaradır. A.Y.Zudin Böyük Britaniyada tarixi liberal sosial dövlətin monomərkəzi hükumət konsepsiyası deyil, polimərkəzi siyasi idarəetmə konsepsiyası əsasında formalaşdığını göstərir: “Klassik siyasi idarəetmə konsepsiyası hükumət (dövlət) və cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı mənasibətlərdə məhdud olmalı olan sahənin “süzşğz dərk olunmasına” əsaslanır” [11, s. 18]. Böyük Britaniyada liberal sosial dövlətin polimərkəzi idarəetmə kimi təsisatlanmasını, onun vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı mənasibətlərinin plğralist modelinin təsdiqləndiyini də diqqətə zətdırır. Bu ölkədə “rifah dövlətinin” təzahğr etməsi onun sosial funksiyalarını genişləndirir. Ölkədə sosial istiqamətli iqtisadi inkişaf dövlətin sosial fəaliyyətinin məzmununu dəyişir, “iqtisadi cəhətdən daha yğksək sosial xərclər və aşağı əmək haqqından daha az sosial xərclərə və yğksək əmək haqqına keçid” [18, s. 75] baş verir. C.A.Kovalenko Böyük Britaniya və İrlandiyanın, həmçinin Avropa ğğdudlarından kənardakı bir zox ölkələrin (ABŞ, Kanada, Avstraliya) qəbul etdiyi anqlosakson və yaxud liberal sosial dövlət modelinin üzğnəməxsusluğunu “dövlətin iqtisadiyyata məğdaxiləsi səviyyəsi ilə” əlaqələndirir [12, s. 112]. Bu ölkələrdə, o cğmlədən Böyük Britaniyada ĞMM-un istehsalında dövlət sektorunun xğsusi zəkisi az olur, dövlət məlikiyyəti əsasən istehsal və sosial infrastrukturunu əhatə edir [5, s. 67-75].

Nəticə

Liberal sosial dövlət kimi Britaniyada sosial yünğmlğ siyasətin reallaşması iqtisadi şəraitdən, dövlətin bğdcə imkanlarından asılıdır. “Britaniya sosial dövlət modeli ölkə daxilində və onun ğğdudlarından kənarda siyasi, iqtisadi və sosial şəraitə uyğunlaşmaq məqsədilə daim islahatlar aparılan məğrəkkəb, incə və hərəkətdə olan mexanizmə zəvrilmişdir” [18, s. 75]. Liberal sosial dövlət modelinin Qərbdə, o cğmlədən Böyük Britaniyada reallaşmasından bəhs edən Dilqəm İsmayılov liberalizmin geniş yayılması səbəblərini

aşağıdakı kimi izah edir: “Qərbdə siyasi partiyaların əksəriyyəti üz proqramlarına liberal ideologiyada işlənib hazırlanmış məddəaları – iqtisadi sahədə bazar mənasibətlərinin əsası kimi azad rəqabət, sosial-siyasi sahədə – həquqi dövlət, üzgüçü idarəetmə, şəxsiyyət azadlığı və s.; iqtisadi dirzəliş dövründə azad sahibkarlığın yeni keynsianzılıqla əvəz edilməsi, bəhrə dövrələrində isə “monetarizm”, “tənzimat” və “rəyqanizm”in modernləşdirilmiş formalarda “qarışdırmaq” prinsipinə qayıdılması; məhəfizəkarların hakimiyyətə gəlməsi ilə klassik liberalizm məddəalarının əksəriyyəti yeni məhəfizəkar ideyalarla ifadə edilir” [1, s. 116]. Böyük Britaniyada liberal sosial dövlət modeli son 400 il ərzində formalaşmaqda davam edir. Vətəndaş cəmiyyətinin təsisatları dövlətin əhali ilə işində, dövlət qərarlarının qəbul olunmasında yaxından iştirak edir, sosial problemlərin həllində məhəfəm rol oynayır. Eyni zamanda dövlət belə təsisatların fəaliyyətinə geniş şərait yaradır. Böyük Britaniyanın liberal sosial modeli dövlət daxildə sabitliyin, beynəlxalq aləmdə isə liberal demokratik dəyərlərə əsaslanan digər nizamının yaradılmasına cəhd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov D., Liberalizm. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2013.
2. Mustafayeva S. ABŞ və İngiltərənin ən yeni tarixi: 1918-2007. Bakı: Adiloğlu, 2008.
3. Government launches Big society programme. 10 Downing street website/ 18 may 2010//government launches – big society – programme -2.
4. Алпатов Г.М. У истоков социального государства: У.Бевеидж // Вестник Пермского Университета. История 2009, Выпуск 1 (8).
5. Вернавский В.Г. Новая концепция государственно-частного партнерства Великобритании // Мировая экономика и международные отношения. № 8, 2014.
6. Готтштейн Ю. Первый год премьерства Терезы Мэй: факты, цифры, итоги. (<http://www.kommersant.ru/articles/pervyy-god-premierstva-terezy-mey-fakty-tsifry-itogi>)
7. Дина О’Брайен. Краткий обзор эволюции социальной политики // Центр Экономического Анализа “Ракурс”. Обзоры литературы и статистики, №6.2, 19 ноября, 2009 г.
8. Ермина М.Д. Кэмерон: социальная политика коалиционного правительства (2010–2013 гг.) // Современная Европа, 2014.
9. Ершова О.И., Гольцов А.Ю. Социальная работа в Великобритании: история и современность // Социальное образование: стратегии инновационного развития: сборник научных статей / РГСУ, фил. в г. Минске. Минск: Бестпринт, 2012.
10. Жоров Е.А. Правительство Джона Мейджора и новый этап модернизации Британской Экономики (1990-1997 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Челябинск, 2008
11. Зудин А.Ю. Ассоциации-бизнес-государство. М.: Высшая школа экономики, 2009, 66 с.
12. Коваленко С.А. Социальная политика: основания и модели // Человек. Сообщество. Управление. 2007, №4.
13. Коалиционное правительство Великобритании – год после выборов. Москва: МО, 2011.
14. Обзор состояния экономики и основных направлений внешнеэкономической деятельности Великобритании в 2016 году. Торговое Представительство Российской Федерации в Соединенном Королевстве Великобритании и Северной Ирландии, Лондон, апрель, 2017 г.
15. Олейникова Е.Г. Модели социальной политики государства: проблемы теории и практики // Философия социальных коммуникаций. 2012, № 1 (18).
16. Социальное государство в странах ЕС: прошлое и настоящее, Москва: ИМЭМО РАН, 2016.

17. Тереза Мэй стала новым премьером Великобритании.
(<https://www.rbc.ru/politics/13/07/2016/578671519a7947dd39e0e6b6>)
18. Хесин Е.С. Великобритания: от социаль-реформистской парадигмы к рыночной // Социальное государство в странах ЕС: прошлое и настоящее. Москва: ИМЭМО РАН, 2016.
19. Чикалова И.Р. У истоков социальной политики государств Западной Европы // Исследование социальной политики, 2006, том 4, №4.
20. Эдвард Джеймс, Маркус Сайлер, Пьер Мутон, Лев Якушев Международный опыт в области социальной защиты // Проект ТАСИС Реформа системы социальной защиты в Российской Федерации, Москва, 1994.

Резюме

Саадат Мамедова

Британская модель либерального социального государства

Либеральная модель социального государства в Великобритании формируется за последние 400 лет. В Великобритании организации гражданского общества тесно сотрудничают с государством в деле принятия государственных решений и играют важную роль в решении социальных проблем. В то же время государство создает условия для деятельности таких учреждений. Либеральное социальное государство в Великобритании, основывается на том, что граждане, у которых есть достаточные финансовые средства, обеспечивают себя. При таком подходе социальные издержки сохраняются на низком уровне. В Великобритании социальные группы, нуждающиеся в помощи, традиционно поддерживаются различными социальными программами, и им предоставляется 21,5% от ГПМ. Либеральная социальная модель Великобритании пытается установить глобальный порядок, основанный на внутренней стабильности государства и либерально-демократических ценностей на международной арене.

Ключевые слова: либеральное социальное государство, британская модель, социальное обслуживание, социальная пенсионная система, социальное страхование, наука и образование, занятость

Summary

Saadat Mammadova

British model of the liberal social state

The liberal model of the social state in Great Britain is formed for the last 400 years. In Great Britain the organizations of civil society closely cooperate with the state in adoption of the state decisions and play an important role in the solution of social problems. At the same time the state creates conditions for activity of such institutions. The liberal social state in Great Britain, is based that citizens who have sufficient financial means provide themselves. At such approach social expenses remain at a low level. In Great Britain the social groups needing the help are traditionally supported by various social programs, and 21,5% of GPM are provided to them. The liberal social model of Great Britain tries to establish the global order based on internal stability of the state and liberal and democratic values on the international scene.

Keywords: liberal social state, British model, social service, social pension system, social insurance, science and education, employment

Şöbə redaktoru f.ğ.f.d. Rəhimov Məgtəllim Qara oğlunun rəyi əsasında zəpa məsləhət gürğl-müşdür.

UOT 1; 37:001.12/.18

TƏHSİL, İNNOVASIYA VƏ İDARƏETMƏ

Sevda AXUNDOVA*

Açar sözlər: innovasiya, yenilikçilik, kolleclərdə idarəetmə, təhsil innovasiyasının ölçülməsi, yenilik və innovasiyanın fərqi

Giriş

Ülkəmizdə aparılan təhsil islahatlarının təşəkkül tapdığı məsiriş dövrdə təhsil məğəssisələrinin innovasiyayünlğ fəaliyyəti tələbələrin elmi, idrak, psixoloji və sosial bacarıqlarının məğntəzəm inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İnnovasiyaların təhsildə və onun idarə edilməsində rolu xeyli məğrəkkəb mexanizmləri ehtiva edir. Belə ki, “innovasiyalar və onların tətbiqi insanların məqsədyünlğ fəaliyyətini ehtiva edən yeniliklərin, maddiləşmə yolunda olan kreativ ideyaların daha praqmatik yolla işləməsi və tətbiqi mexanizmi gəzğn zəruri şərtlərdəndir. Ğmumi dğnyagürgşü və Ğmumnəzəri metodologiya əsasında dğnyada, regionda, ülkədə, Ğmumi vəziyyət qiymətləndirilir, inkişafı məğəyyənleşdirən meyillər və amillər üyrənilir, yeni, ehtimal edilən inkişaf amillərini qiymətləndirilməsinə cəhdlər edilir. Bu əsasda az və ya zox dərəcədə məğfəssəl olan innovativ təkliflərin meydana gəlməsinə və tətbiqinə də imkanlar yaranır” [7, s. 4].

İnnovasiyalar və innovasiyayünlğ pedaqoji kolleclərdə idarəetmə məsələləri

Son illərdə respublikamızda və xaricdə bu sahədə xeyli əsərlər yazılmış elmi işlər, dərsliklər, metodik vəsaitlər, məqalələr və s. hazırlanmışdır [1, 2, 3, 4, 5, 6, 8-13]. Azərbaycan kolleclərində verilən keyfiyyətə yeni orta ixtisas təhsil - “subbakalavı” dərəcəsi, “kizik məğtəxəssis” hazırlığında, həm də həmin məğtəxəssislərin sonradan həyatda üzlərini təsdiq etməsi yolunda məğhğm mərhələdir. Bu müvzuya dair elmi nəşrlərin əksəriyyəti üz işlədikləri təhsil məğəssisələrini nəzərə almış və müvzuları tərtib edərkən onları da üz prinsiplərinə uyğunlaşdırmışlar. Bununla belə, innovasiyayünlğ kolleclərdə idarəetmə məsələlərinin spesifikliyinə dair hələ də araşdırmalar aparılmasına ehtiyac vardır.

Dğnya alimləri sırasında innovasiyalara yanaşmada qlobal səviyyədə xeyli fərqli cəhətlər müvcuddur. “Qərb qaynaqlarında innovasiyaların tətbiqi məsələlərinin imkanı daha zox əsasən ideoloji, xğsusi iqtisadi və fəlsəfi vasitələrə xidmət etmir. Rusiya innovasiya təcrəbbəsinə gəldikdə isə, bu daha zox onun Ğmumi Daxili Məhsul (ĞDM) payını təmin edən düvlət prioritetinin elmi kimi, elmi-texniki potensialının inkişafına xidmət edən universal qanunlar kimi təqdim edilir. Digər qərb mənbələri isə innovativ texnologiyaları “fəlakətin miqyası”, idarəetmənin məğmkğnsğzlyğ, zətışmazlığı və dağınıqlığı, cəmiyyətin psixoloji məyusluğu kimi ekstraiqtisadi reallıqlara oxşar olaraq qiymətləndirir. Belə bir yanaşma, innovasiyalara xaotik və deviant (normadan kənara zıxma) elm səciyyəsi etiketləri qoşmaqla, diqqəti cəlb edir. Bu tezis, dğzgğn daxili təhsilin, elmi mədəniyyətin və təfəkkğrğn təşəkkğlğnğn məğsbət amillərini yalnız kvazi və iqtisadi stimullarla eyniləşdirir. Məlumdur ki, belə hallarda, intellektual potensialından istifadə zətinləşir, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın yaradılmasına külgə salınır” [7, s. 15-16].

“Təhsildə aparılan hər bir dəyişikliyi innovasiya hesab etmək olmaz. “İnnovasiya” bir termin olaraq 60-cı illərdən pedaqoji terminologiya statusu almışdır. Hələ 60-cı illərin

* dissertant, Xəzər Universiteti
e-mail: sevda.apppp@gmail.com

ortalarında Avropada, ABŞ-da tətbiq olunan bəzi yenilikləri innovasiyalar adlandırırdılar. İnnovasiyanı yenilikgətirmə ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Zənni gətirilən yeniliklərin təcrübədə tətbiqi də zəruri sayılır. Ona görə innovasiyanı xalq təsərrüfatının bəzi sahələrinə, yəni hər hansı bir sosial təşkilata, cəmiyyət qurumlarından birinə, hətta kənd təsərrüfatı qrupuna məqsədyünlü və planlı şəkildə gətirilən yeniliklər, aparılan dəyişikliklər və onların stabil elementləri kimi izah etmək lazım gəlir” [6, s. 592].

Zənnimizcə, üz xarakteri və zəşidləri kimi, mğasir düvrdə **innovasiyaların təhsil prosesinə tətbiqi** və təhsilin idarə edilməsində rolu kimi məsələlərdə aşağıdakı mğhəm amillər nəzərə alınmalıdır:

1. İnnovativ təklifin tətbiq olunduğu təhsil mğəssisəsinin nüvə, tipi və strukturu, mövcud resurslar sistemi və sair (buraya həm texniki, həm də sosial-pedaqoji resurslar daxildir);

2. İnnovasiyayünlü təkliflərin hazırlanması, inzibati heyətlə mğzakirəsi, tətbiqinin planlaşdırması, faydalılıq əmsalının üzlənməsi mexanizminin tapılması və digər təşkilatı tədbirlər;

3. Pedaqoji innovasiyalara rəhbərlik və onun istiqaməti;

4. Pedaqoji innovasiyaların koordinasiyası, onlara nəzarət, alqoritmik dğzəlişlərin edilməsi və onların həyata keçirilməsi mərhələsinə nəzarət (uzot, üzləmə və hesablama mexanizmləri və onların innovasiyayünlü təkliflərə uyğunlaşdırılması);

5. Texnologiyanın transfer olunması, tədqiqat və inkişafa dair xidmətlərin səfərbər edilməsi;

6. Rəqəbat üzərində qurulmuş əməliyyatlar və onlarla bağlı innovativ bacarıqların aşkarlanması;

7. Yenilənmiş təhsil, infrastruktur, metod və ya metodologiya;

8. Nəhayət, pedaqoji sistemdə davamlı və yeni keyfiyyət halında fəaliyyət və onun gələcək perspektivləri.

Azərbaycanda kolleclər üz profillərinə görə bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərir və bu mğəssisələrin yaranması və inkişafını şərtləndirən çoxsaylı faktorlar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək yerinə dğşərdi ki, elə kolleclərin üzlərinin yaranması yeni tip orta ixtisas məktəbləri (keçmiş texnikumlar) kimi meydana gəlmişdir. Sonrakı illərdə, orta ixtisas məktəblərinin məzmununda xeyli dəyişiklik edilmiş, müəllim və tələbə kadr- ların hazırlanması xeyli təkmilləşmiş, dərslər, kurikulum və digər resurslar modernləşdirilmiş, mğtəxəssislərin profil strukturu təkmilləşdirilmiş və mğasir rəqəbatlı şəraitin tələblərinə uyğun olaraq yenilənmiş, digital texnologiyaların tətbiqi zəruri şərtə zəvriilməklə geniş vğsət almışdır. Qlobal olaraq innovasiyayünlü kollec mğəllimlərinin tədrisdə fəaliyyəti aşağıdakı nəzəriyyə və təcrübəyə əsaslanır:

- yenilikçi mğəllimlərin irəli sğrdəyğ təkliflər;

- metodoloqların yaradıcı axtarışında müvzu məsələsi və onun aktuallığı;

- didaktik-nəzəriyyənin fundamental əsərlərinin təhlili və onların yeni düvrğn tələbləri baxımından sərf-nəzər olunması.

Pedaqoji yaradıcılıq dəyişən pedaqoji proseslərin problemlərinin şərhindən geri qalmamalıdır, əks halda doqmalar və vaxtı keçmiş müvzularla yeniliklər etmək zətinidir. Bu sahədə aparılan işlər qənaətbəxş olsa da, bu hez də o demək deyildir ki, hər bir yenilik innovativ fəaliyyət və ya hər bir innovasiya yalnız üz funksiya və təyinatına görə keçmişə tamamilə əks olmalıdır. Mğasir mobil məktəb kitabxanaları belə dürd divar zərzivəsindən zıxdıqda və mobil duruma gətirildikdə onları innovativ addım hesab etmək olar. Əlbəttə, bu “**daxil edilən dəyişikliklərin dərinliyinə görə** iri ixtiraları həyata keçirən və texnikanın yeni istiqamətlərini inkişaf etdirən **radikal (baza)**, xırda ixtiraları həyata keçirən, bir fazada üzğng göstərən və elmi-texniki tsiklin stabil inkişafına tühfə verən **yaxşılaşdırıcı**

və texnika və texnologiyanın kühnəlmiş nəsillərinin işini hissəcə yaxşılaşdırmağa yönəldilmiş **modifikasiya (fərdi)** innovasiya” [4, səh.5] kimi təqdim olunmalıdır. Mğəlliminin isə peşəkar fəaliyyətə yaradıcı yanaşmasının təzahürü yenilikdir. Mğəllimin yenilikçi fəaliyyətində fərdi yaradıcı yanaşma mğəllimin üzgü necə bir yaradıcı fərd kimi təkmilləşdirməsi və peşəkar keyfiyyətlərini bu fərdilikdə necə inkişaf etdirməsi ilə sıx bağlıdır. Təkmilləşdirmə ehtiyacı yenilikçi mğəllimin əsas motiv və keyfiyyətləri hesab edilir. Bu zaman mğəllimin pedaqoji ustalığı ilə bağlı şərtlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu məsələ ayrıca bir tədqiqatın müvzudur. Mğəllimin yenilikçi fəaliyyəti, məcazi şəkildə desək, “üz mğqəddəratını təyinetmə” prosesləri ilə bağlıdır; yəni, o üzgü nə cür dəyişir, hansı peşəkar müvqeyə malikdir, üzgü realizə etmək gəgən maneələri necə aradan qaldırır və bğtövləkdə, bğtəgən maneələri aradan qaldırmağa qadirdimi?

Hazırda mğasir respublikamızın mğxtəlif kolleclərində gedən qlobal proseslərin səciyyəvi xəsusyyətləri onların fasiləsiz olaraq modernləşməyə can atması ilə sıx bağlıdır. Modernləşmə elmi və pedaqoji innovasiyaların təlim-təربiyə prosesində daha dğşüngləmiş addımlarla tətbiq olunmasını tələb edir. Bu baxımdan bu təhsil mğəssisələrində tətbiqi geniş vğsət alan pilot layihələrin həyata keçirilməsi daha təqdirəlayiqdir zğnki hazırkı düvrdə təhsildə strateji yanaşmalar digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən daha böyügk ünəm kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı gğzrə Dövlət Strategiyası"na dair sərəncamı kolleclərdə innovativ ideyalar əsasında milli təhsilin inkişafına geniş gğgqlər azmışdır. Bəs bu tipli mğəssisələrdə innovasiyaların yaranmasında izlənilən hansı mğasir tendensiya müvcuddur? Davamlı mğşahidələrimiz güstərir ki, hazırda kollec tipli mğəssisələrimizdə pedaqoji heyət tədris prosesində “birbaşa üyrətmə” və ya “direct teaching” metodlarından daha şgərtlə uzaqlaşmağa başlamış və tələbələrin dərslərdə, hətta yeni dərslərin və təlimlərin təqdimatında da fəal iştirakını təşviq edən “indirect teaching” və ya bilvasitə üyrətmə gşul və metodlarından daha geniş istifadəyə başlamışlar. Bu gğn qlobal səviyyədə “fenomenal üyrənmə” adı ilə tanınan metod tələbə gğzərində mərkəzləmiş bir davranış və üyrənmə prosesinə zevrilmişdir. Bu metod tələbələri, əsasən, qarşılaşdıqları problemləri həll etməyə və bununla da cəmiyyətə fayda gətirən şəxsiyyətlərə zevrilməyə kümək edir. Lakin hələ biz tam yəqinliklə bunlara nail olduğumuzu iddia edə bilmərik. Bu sahədə xeyli gürğləsi işlərimiz olsa da, bəzi mğsbət tendensiya da inkişaf etməkdədir. Məsələn, M.Ə.Sabir adına Pedaqoji Kollecdə təhsil prosesinin humanistləşdirilməsi istiqamətində uğurlu addımlar atılmışdır. Burada tədqiqat apardığımız bir nezə ay mğddətində iki mğhğm tendensiyanın da şahidi olduq:

Birincisi, təhsil prosesində azərbaycanlıq və milli-mədəni dəyərlərin gştəgən qorunması və ikincisi isə, respublikanın digər kollecləri ilə aparılan sağlam rəqabətin müvcudluğudur.

Yenilik və yenilikçilikdən fərqli olaraq, pedaqoji kontekstdə innovasiyaların həyata keçirilməsi məxsusi və məqsədyünləg olaraq hər hansı bir layihənin davamlı xarakterdə həyata keçirilməsi və yeni keyfiyyət halının əldə olunması kimi mğhğm vəsilələri ehtiva edir. Burada iki mğhğm xəsusyyət – *davamlılıq* və *yeni keyfiyyət səviyyəsi* - innovativ inkişafı səciyyələndirən gğmdə cəhətlərdir. Başqa formada desək, “təhsildə innovasiya mğasir təhsilin təkamğlğndə üzgü güstərən, həyati zərurətə zevrilmiş, geniş və zoxcəhətli təşəbbğs və yenilikləri üzgündə əks etdirən, sosial və pedaqoji cəhətdən aktuallıq kəsb edən təlimin bğtəgən forma və vasitələrinin inkişafına pozitiv təsir güstərən yeniləşmə tendensiyasıdır” [5].

Mğşahidə etdiyimiz digər hal onunla bağlıdır ki, bu gğn kolleclərimizdə ayrı-ayrı sahələrin tədrisində didaktik yeniliklərə xəsusi fikir verilir. Bu cəhət, xəsusilə, dil (xarici dillərin tədrisi də daxil olmaqla) dərslərində linqvodidaktik gşullardan daha geniş istifadə

olunması ilə üzgüçü bəzə verir. Belə olan halda, tətbiq olunan yeniliklər həmin sahənin inkişafına xüsusilə yol azmış olsa da, bütövlükdə təhsil sisteminin təkmilləşməsinə o qədər də güclü təsir edə bilmir. Odur ki, məktəblərimizdə ayrı-ayrı metodların tətbiq olunması ilə gətirilən yenilikçilik ideyaları ilə bərabər, bütövlükdə təhsil sisteminə tətbiq oluna biləcək innovativ yeniliklərin də tapılması və tətbiqi global inkişafın tərkib hissəsi kimi arzuolunandır. Metodik işin təşkilində yeni və kühnə, müasir və kühnə anlayışları o qədər də əhəmiyyətli deyildir, çünki onların gücü fərdi, qrup və ya kollektiv ehtiyac və imkanlardan asılıdır. “Bu cür yanaşma bizi xarici təsirin konyuktur formalizmindən qorumaqla yanaşı, həm də yenilikçiliyə olan inamsızlıqdan da qoruyur” [12].

Təhsildə olan innovasiyalar və onların ölçülməsi

İnnovasiya göstəricilərinin ölçülməsində müvafiq paraktik daha çox iki aspektli yanaşma ilə səciyyəvidir. Bunlardan, birincisi, təhsillə bərabər iqtisadiyyatın digər sektorlarında da geniş tətbiq olunan ümumi rəqəmlərə əsaslanmaqla hesablama metodudur. Bu metoddan Boloniya sisteminə daxil olan xeyli sayda Avropa təhsil müəssisələri də geniş istifadə edir. Meyarlar, əsasən, bunlardan ibarətdir: məzunların işlə təmin olunma səviyyəsi (təqribən 70% civarında), ədalət və yenilikçiliyin güclü təşkil etdiyi təhsil sahəsində məşğələlərin həyatla birbaşa əlaqəlilik səviyyəsi, təhsilin yüksək bacarıqlar aşılması və maksimum fərdiləşdirilməsi xarakteri, təhsildə lazım olan resursların əlçatanlığı, valideynlər də daxil olmaqla təhsilin icma ilə sıx əlaqələndirilməsi, sinifdə aparılan təcrübələrin sayının çoxluq təşkil etməsi, təhsil məsrəflərinin qeyri innovativ məktəblərə nisbətən daha çox olması və sair kimi sahələri əhatə edir.

İkinci tip indikatorlar isə daha çox global və ya beynəlxalq göstəricilərə hesablanmışdır. Buraya beynəlxalq ölçmə vasitələri ilə ölçüldükdə “təşkilatı dəyişikliklər”in yaranması, müvafiq inzibati idarəçiliyə malik olma (nazirlik, regional, yerli səviyyədə), rəhbərlik-müəllim-tələbə səviyyəsində əldə olunmuş dəyişikliklər, innovasiyaları tətbiq etdikdən ən azı 3 il sonra onların səmərəliliyin qüvvədə qalması və digər göstəricilər daxildir.

Təhsildə yeniliklərin konsepsiyası və onların tətbiqinə dair

Kühnə sistemin təkmilləşdirilməsi, onun funksional əlaqələrinin rasionallaşdırılması və eləcə də yeni təcrübənin, tədqiqatın və bütövlükdə milli səviyyədə inkişafın yeni bir paradigması yenilikçilik və innovasiya anlayışlarının ehtiva etdikləri dəyişikliklər sistemi və meyarlar müxtəlifliyi.

Təklif olunan Cədvəl 1- də bu anlayışların əhatə etdiyi fəaliyyət sisteminə gətirdiyi dəyişikliklər göstərilmişdir.

Cədvəl 1

"Yenilik" və "İnnovasiya" anlayışlarının əhatə dairəsi [9]

Meyarlar	Yeniliklər	İnnovasiyalar
<i>Məqsəd və vəzifələrin miqyası</i>	<i>Fərdi</i>	<i>Sistem</i>
Metodoloji təminat	Müvafiq nəzəriyyələr daxilində	Müvafiq nəzəriyyələr zərziyəsindən kənara çıxır
Elmi məzmunu	Müvafiq anlayış və “normalar”a nisbətən asan daxil olur.	Müvafiq “normalar”a əks olduğundan anlaşılmazlıq, uzaqlaşma, konflikt yarada bilər.
Fəaliyyətin xarakteri (keyfiyyət)	Təcrübə (fərdi yeniliklərin aprobeiyası)	Yeni nəticələr almaq üçün məqsədyünlü axtarış və maksimum cəhd

Fəaliyyətin xarakteri (kəmiyyət)	Miqyasına və zamana görə məhduddur.	Məqsədyünlü, davamlı
Fəaliyyətin nüvə	Təcrübə üzrə subyektlərin məlumatlandırılması, lokal yeniliyin "əldən -ələ" ütgərlməsi	Bu təcrübədə yeni fəaliyyət sisteminin layihələndirilməsi
İcra	Aprobasiya, idarəetmə yolu kimi tətbiq etmə (yuxarı inzibati orqanlarla razılıq əsasında)	Məvafiq fəaliyyətin zaman və şəraitinin (daxili) hazırlanması
Yekun, məhsul	Müvcud sistemdə fərdi elementlərin üzlənməsi	Təcrübə subyektlərinin müvqeyinin tam yenilənməsi, sistemin üzgəgn və sistem daxilində əlaqələrin dəyişilməsi
Yenilik	Fəaliyyətdə olan təşəbbüs, rasionallaşdırma, metodikanın yenilənməsi, yeni metodikanın kəşfi	Fəaliyyətin yeni istiqamətlərinin kəşfi, yeni texnologiyaların yaradılması, fəaliyyətin nəticələrində yeni keyfiyyətin əldə olunması
Nəticə	Əvvəlki sistemin təkmilləşdirilməsi, onun funksional əlaqələrinin rasionallaşdırılması	Yeni praktikanın, tədqiqat və işlənmələr üzrə yeni paradigmalarda meydana gəlməsi ehtimalı

Beləliklə, yenilik bir vasitədir (yeni bir metod, metodologiya, texnologiya, proqram təminatıdır və s.); eləcə də yenilik bu alətin mənimsənilməsi prosesidir. İnnovasiya isə, müvcud məhətin yeni sabit elementlərini tətbiq etməklə onun yeni keyfiyyət halına keçməsinə səbəb olan məqsədli bir dəyişiklikdir. Təhsildə "yenilik" və "islahat" kimi anlayışları ayırmaq lazımdır və bu anlayışları bir-birində ayırmağa səy göstərmiş modellərdən biri də aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 2

"Yenilik" və "İnnovasiya" anlayışlarının demarkasiya xətləri [9]

Yenilik	İnnovasiya
Təhsil prosesinin yenidən qurulması	Təhsil məşəsisəsinin (kollecın) daxili təşkilati fəaliyyətində dəyişikliklər
Maliyyənin artırılması	Təhsilin məzmununda dəyişiklik
Təhsil məşəsisəsinin avadanlıqlarında dəyişikliklər	Tədris metodlarında dəyişiklik
Təhsil məddətində dəyişikliklər	Mənasibətlərdə dəyişikliklər "Məğəllim-tələbə"
Təhsilin statusunun qaldırılması	
Yeni sanitariya və gigiyena tələbləri	
Təhsil sistemi strukturunda dəyişiklik	

Nəticə

İndi isə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kolleclərin idarə olunmasında innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı bir neçə təkliflərimizi irəli sığrmək istərdik. Bu baxımdan bu tipli məşəsisələrin idarə olunmasında Milli Komissiyanın yaradılması, onun Əsasnamə və Nizamnaməsinin, Fəaliyyət Proqramının hazırlanması vaxtı zətmış məsələ hesab edilir. Bunun bir sıra elmi və praktiki səbəbləri vardır:

1. Kolleclər üz tiplərinə və kadr hazırlığına, pedaqoji potensialına və digər cəhətlərinə görə fərqlənsələr də, onların hamısı orta və ali təhsil arasında məğhm bir mərhələdir. Bu sahədə, kadrların "subbakalavr" səviyyəsindən sonrakı mərhələlərə (bakalavriat,

magistratura və doktoranturaya) can atması və bu inkişaf tendensiyaları arasında statistik məlumat bazasının dəqiqləşdirilməsi, meyllərin tənzimlənməsi, bəhtüvləkdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün zox vacib amildir;

2. Daha zox bilikləri tərğbə ilə əlaqələndirəcək dərş sistemi şzrə kadr hazırlığı şzrə təlim sistemi qurmaq, ayrı-ayrı sahələr/fənlər şzrə təlimzilərin təlimi qrupları yaratmaq;

3. Mğasir dğnyada gedən mğsbət tendensiyalardan faydalanmaqla yerli kolleclərin fəaliyyətində yenilikçi və innovativ idarə sistemini keşid düvrğ nəzərə alınmaqla qiymətləndirmə meyarlarını işləmək;

4. Yerli resurslardan istifadə etməklə daim fəaliyyətdə olan kolleclərin idarə olunmasında Milli Komissiyanın mğntəzəm qərarlarını həyata keşirmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova S. Azərbaycan Respublikasının orta ixtisas pədaqoji təhsil mğəssisələrində kadr hazırlığı (1991-2006-cı illər). Pədaqogika şzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011, 22 s.
2. Qayıblı N. Təhsillə yanaşı tərbiyədə də innovasiyalar olmalıdır // “Palitra” qəzeti, 21.01.2016. (<http://palitraneews.az/news.php?id=48163>)
3. Əhmədov İlham. Təhsil innovasiyalarının idarə edilməsi // “Azərbaycan mğəllimi” qəzeti, 31 Yanvar 2014, № 04. (<http://www.muallim.edu.az/www.old/axiv/2014/04/49.htm>)
4. Həmbətov R. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası // İnnovasiya menecmenti (mğhazirələr konspekti), Bakı, 2012, 70 s.
5. Miriyev A. İnnovativ təhsilin əsas funksiyalarından biri də tərbiyədir // “Palitra” qəzeti, 21.01.2016 (Bax: <http://palitraneews.az/news.php?id=48163>)
6. Sadıqov F. Pədaqogika (dərş vəsaiti). Bakı: Adiləğlu nəşriyyatı, 2009, 600 s.
7. Şahgəldiyev E. Qloballaşma və fəlsəfə (dərş vəsaiti). Bakı: Mğəllim nəşriyyatı, 2017, 34 s.
8. Абасов З. Инновации в образовании и синергетика // Альма Матер, 2007, №4, с. 3-8.
9. Гребенюк И.И., Голубцов Н.В., Кожин В.А., Чехов К.О., Чехова С.Э., Фёдоров О.В. Анализ инновационной деятельности высших учебных деятельности высших учебных заведений России // Издательство “Академия Естествознания”, 2012.
10. Григорьева С.Г. Инновационная деятельность учителя как педагогическое явление ФГБОУ ВПО // Гуманитарные и педагогические науки. Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева, 2011, № 3 (71), Ч. 1, с. 49-56.
11. Ларионова М.В.: Интеграционные процессы в образовании: европейский опыт // Высшее образование сегодня, 2006, №3, с. 44-50.
12. Поташника М.М. Управление современной школой: Пособие для директора школы, М., 1992, 108 с.
13. Слостенин В.А. Готовность педагога к инновационной деятельности // Педагогическое образование и наука, 2006, №1, с. 32-38.
14. Stephan Vincent-Lancrin, Kiira Karkkainen, Sebastian Pfotenhauer, Adele Atkinson, at all: “Measuring Innovation in Education, A new Perspective”. Educational Research and Innovation, OECD Publishing, France, 2014, 335 p. (https://read.oecd-library.org/education/measuring-innovation-in-education_9789264215696-en#page4).

Резюме

Севда Ахундова

Образование, управление и инновация

В этой статье автор пытается проанализировать вопросы управления образованием, и организации работы в колледжах, в частности. Автор предпринимает попытку провести демаркационную линию между понятиями «новшество» и «инновация» и проиллюстрировать новый метод оценки «образовательной инновации» и концепции применения инноваций.

Статья также пытается осветить вопросы структурного анализа различных типов инноваций и представить их исторический обзор.

Ключевые слова: инновация, новшества, управления колледжами, измерения инновации, различие между инновацией и новшеством

Summary

Sevda Akhundova

Education, management and innovation

The article makes an attempt to analyse the questions related to the issues of educational management and management of colleges, in particular. The author tries to show the demarcation lines between the notions of “creativity” and “innovation”, and illustrate the new method of evaluation of “educational innovation” and the concept of innovation application.

It also tries to enlighten the structural analyses between the various types of innovations and gives some feedback information about their history.

Key words: innovation, creativity, college management, measuring innovation, distinctions between creativity and innovation

Baş redaktor f.e.d., prof. Həseyinli Nazim Ziyad oğlunun rəyi əsasında zəpə məsləhət gürgülmüşdür.

UOT 101.1:316;159`9

ЭМОЦИИ И ТВОРЧЕСТВО

Лейла МЕЛИКОВА*

Ключевые слова: эмоции, творчество, личность

Введение

Творчество далеко не новый предмет исследования. Вероятно, в прошлом оно не было предметом такого пристального внимания у представителей гуманитарных наук: философов, психологов, социологов и др., как сейчас, когда человечество во многих направлениях своего развития все более остро нуждается в новых идеях, людях, оригинально мыслящих. Множество людей могут жить, потребляя чужое творчество, размноженное, тиражированное, превращенное в готовые схемы и технологии, тем самым создавая возможность угасания творчества. Творчество всегда интересовало мыслителей всех эпох, но сегодня проблема творчества стала настолько актуальной, что по праву считается «проблемой века». Творчество является бессменным атрибутом человеческой деятельности.

Творческий процесс развивает прежде всего саму личность. Личность творческая – это личность, которая способна к самосовершенствованию, личность способная к деятельности, к созданию новых материальных и духовных ценностей.

Творчество как процесс и итог человеческой деятельности

Творчеством в общем смысле можно назвать процесс и итог человеческой деятельности, создающий качественно новые материальные и духовные ценности. Творчеством можно назвать не только создание новых материальных и духовных ценностей, но и поиск индивидом выхода из ситуации, ставшей для него проблемной из-за ограниченности его личного опыта.

Жизнь на земле невозможна без творчества. Творчество охватывает все аспекты человеческой деятельности: нет ни одного предмета на земле, который не был бы создан без творческой идеи его создания.

Рассматривая обсуждения и работы ученых, посвященных творчеству, мы можем полагать, что творить способен всякий, но вот степень творчества меняется в очень широких пределах. Творчество таких людей, как Ван Гог, Пабло Пикассо, Вольфганг Моцарт, Людвиг Ван Бетховен или Томас Эдисон есть не только проявление великого таланта, кроме того, оно хорошо известно. Но не стоит при этом не оценивать и творчество, с которым мы сталкиваемся ежедневно. Ведь любое необычное видение проблемы или ситуации тоже является творчеством.

Психологический механизм порождения и построения творчества

Вызывает интерес психологический механизм порождения и построения творчества. В этом аспекте интересно рассмотрение влияния эмоций на творческую деятельность личности. Эмоции характеризуются широким спектром разнообразных форм и оттенков: радость и печаль, тревога и разочарование, гнев и страх, тоска и удовольствие – все это различные эмоциональные состояния. По сути, у человека всегда имеются те или иные эмоции. Эмоции – это свойственные

* Бакинский Университет Аврoасии
e-mail: melikova33@mail.ru

каждому человеку психологические реакции на хорошее и плохое. Эмоции обеспечивают способность к переживанию и сопереживанию, поддерживают интерес к жизни, окружающему миру. Они составляют часть нашей психической деятельности, влияют на работоспособность человека. В зависимости от личностных (вкусов, интересов, нравственных установок, опыта) и темпераментных особенностей людей, а также от ситуации, в которой они находятся, одна и та же причина может вызывать у них разные эмоции, люди могут эмоционально совершенно различно реагировать на одни и те же события. То есть можно сказать, что эмоции дают субъективную окраску происходящему вокруг нас и в нас самих. У разных людей проявление эмоций различно, в связи с чем говорят о такой личностной характеристике, как экспрессивность. Чем больше человек выражает свои эмоции через мимику, жесты, голос, двигательные реакции, и чем больше они у него проявляются, тем более выражена такая личностная характеристика, как экспрессивность. Отсутствие внешних проявлений эмоций не говорит об их отсутствии; человек может скрывать свои переживания, загонять их вглубь, что может стать причиной длительного психического напряжения, отрицательно влияющего на состояние здоровья. Какой бы ни была эмоция, переживаемая человеком, – сильной или едва выраженной, – она вызывает физиологические изменения в его организме и эти изменения порой столь серьезны, что их невозможно игнорировать, даже если они, на первый взгляд, кажутся незаметными.

Виды эмоций

Различаются люди и по эмоциональной возбудимости: одни эмоционально реагируют на самые слабые раздражители, другие – только на очень сильные. Эмоции обладают интересным свойством – заразительностью. Это значит, что один человек может невольно передавать свое настроение, переживание другим людям, общающимся с ним. Вследствие этого может возникнуть как всеобщее веселье, так и скука, или даже паника. За подобный эмоциональный обмен отвечают зеркальные нейроны, которые были открыты итальянским ученым Джакомо Риззолатти в 1992 году. Эти необычные клетки мозга отвечают за «обезьянничество» и приходят в возбужденное состояние, когда человек совершает ритмичное действие или наблюдает за таковым.

Эмоции различаются по интенсивности и длительности, продолжительности, глубине, генетическому происхождению, условиям возникновения и исчезновения, действию на организм, динамике развития, направленности, а также по степени осознанности причины их появления и т.д. Несмотря на их многообразие и различия, все они неотделимы от личности. В свою очередь, эмоции разделяются на настроения, собственно эмоции и аффекты.

Под настроением понимают эмоциональное самочувствие человека, влияющее на его поведение, помыслы и переживания в течение более или менее длительного времени. В зависимости от обстоятельств настроение меняется.

В критических условиях при неспособности субъекта найти быстрый и разумный выход из опасной ситуации возникает особый вид эмоциональных процессов – аффект.

Древние китайцы признавали 7 основных эмоций: радость, гнев, печаль, веселье, любовь, ненависть и желание.

Эмоции принято делить на: тонизирующие или возбуждающие (радость, злость, гнев) и подавляющие активность человека, тормозящие, расслабляющие (тоска, тревога, благодушие).

Некоторые ученые считают, что такие эмоции как грусть, тоска, тревога отрицательно влияют на человеческую деятельность и тормозят его творческую активность. Если мы внимательно рассмотрим влияние различных видов эмоций на личность, то заметим, что любые эмоции могут быть как положительными, так и отрицательными в зависимости от того, как оценивает их сам человек. Положительные и отрицательные эмоции – это такие разновидности эмоций, которые оцениваются по признаку доставленного удовольствия или неудовольствия. Без эмоций, как положительных, так и отрицательных, человек лишается побуждений к деятельности. Исследуя роль эмоций в творчестве, Е.П.Ильин выделяет важное значение роли эмоций в процессе творческой деятельности личности. В своей работе «Психология творчества, креативности, одаренности» он отмечает, что эмоции в творческом процессе имеют положительную роль и стимулирующее действие наперекор ранее принятому мнению: «в течение длительного времени достаточно распространенным было мнение о том, что в познавательном процессе эмоции играют негативную роль» (4, с. 107).

В этом же труде Ильин перечисляет работы, подтверждающие важность роли положительных эмоций для творческого процесса. Примером он приводит израильского психолога Авнера Зива, который сравнивал оценки учащихся десятых классов по двум тестам вербальной креативности после того, как они либо слушали запись выступления популярного комика, либо занимались неюмористической деятельностью. После прослушивания выступления комика учащиеся демонстрировали большую беглость, гибкость и оригинальность. Алиса Изен с коллегами выявили стимулирующее влияние положительных эмоций на креативность. Было доказано, что положительные эмоциональные состояния влияют на память, рассуждения, готовность рисковать, когнитивную организацию и принятие решений.

Подтверждением повышения успешности под влиянием как положительных, так и отрицательных эмоций можно привести эксперименты Айзена, Кауфмана и Восбурга. В экспериментах Айзена успешность решения творческих задач повышалась под влиянием положительного настроения. Однако, в экспериментах Кауфмана и Восбурга, напротив, показатели креативности повышались под влиянием отрицательного настроения. В 1990-х и 2000-х годах было накоплено много противоречивых данных о повышении или понижении различных показателей творческого мышления под влиянием положительных и отрицательных эмоциональных состояний.

В психологии принято разделять эмоции на низшие и высшие. К первым относятся эмоциональные реакции, возникающие в связи с биологическими потребностями – чувством голода, жажды, оборонительным инстинктом, т.е. “стремлением выжить”.

На основе высших эмоций происходит формирование присущих человеку социальных эмоций, которые иногда называют интеллектуальными. Эмоции готовят организм к активности, способствуют мобилизации творческих возможностей. Эмоции также могут препятствовать осуществлению целенаправленной сознательной деятельности.

Связь эмоциональных явлений с творческой деятельностью личности

Многие ученые отмечают связь эмоциональных явлений с творческой деятельностью личности. Еще Дарвин утверждал, что эмоции возникли в процессе эволюции как средство, при помощи которого живые существа устанавливают

значимость тех или иных условий для удовлетворения актуальных для них потребностей.

Л.С.Выготский считает, что психология творчества опирается, прежде всего, на исследование эмоций. Эмоция вбирает в себя те впечатления или образы, которые созвучны тому настроению, которое владеет нами в данную минуту. Психологи полагают, что творческие личности часто идентифицируют себя с другими личностями и легко меняют роли, а это указывает на то, что им присущи высокий уровень эмпатии и эмоциональная экспрессивность. Е. Я. Басин в своих работах так же отмечает высокую эмпатийность творческих личностей. Эмпатия, как пишет Басин, призвана стирать границы между Я творческого субъекта и внешним Я объекта творчества.

Как говорит С.Сеидов, «по нашему глубокому убеждению, человеческая активность начинается с эмоционального переживания, вызывающего определенные чувства, проекция которых на объект переживаний приводит к соотносению его с ценностными ориентациями человека, что, в свою очередь, актуализирует волевые усилия по совершению конкретных действий» (5, с. 181).

Вопросами связи эмоции и мышления занимались ученые Дж.Майер, Г.Гарднер, А.Н.Леонтьев, Л.С.Выготский, О.К.Тихомиров.

В своих работах Леонтьев А.Н. рассматривал эмоции как внутренние системные составляющие продуктивного мышления, влияющие на ход и результат мыслительной деятельности.

К.Изард в своем труде "Воздействие эмоций на человека" явно указывает на способность эмоции организовывать мышление и деятельность: «Наиболее общим и фундаментальным принципом человеческого поведения является то, что эмоции заряжают энергией и организуют мышление и деятельность» (3, с. 21).

Он считает, что интенсивная эмоция не просто вызывает у человека прилив энергии и общее возбуждение, но и побуждает личность к конкретной активности. Именно эта активность и является показателем того, что эмоция организует мышление и деятельность. Эмоции непосредственно влияют на наше восприятие, на то, что и как мы видим и слышим. Так, человек, переживая радость, воспринимает все в розовом свете. Страх сужает восприятие, заставляет видеть только пугающий объект или только путь спасения от него. Испытывая страх, восприятие сужается, он не ощущает реалий происходящего, в гневе человек злится на весь мир и видит его в черных красках, теряет интерес, в то время как подстегиваемый интересом к объекту, явлению или человеку, он жаждет исследовать его и постичь.

Огромную роль эмоций в творческом процессе признавал и В.И.Вернадский. Он писал: «Говорят: одним разумом можно все постигнуть. Не верьте! Одна нить – разум, другая – чувство, и всегда они друг с другом соприкасаются в творчестве» (1, с. 128).

Майер и Саловой отмечают, что эмоции и настроения оказывают воздействие на процессы решения задач. Особенности этого воздействия зависят как от вида эмоций, так и от типа решаемых задач. Эмоции и чувства, которые мы переживаем, в конечном счете, определяют решения, которые мы принимаем.

Говоря об эмоциях, Ильин отмечает, что эмоции принимают участие уже на первом этапе мотивационного процесса и не просто принимают участие, а могут служить побудителем мотивационного процесса: «Хотя эмоции сами по себе не являются мотивами (которые я рассматриваю как сложное образование, включающее в себя потребность, идеальную (представляемую) цель и мотиваторы, т. е. факторы, повлиявшие на принятие решения и формирование намерения), они могут выступать в мотивационном процессе не только в качестве «советчика»

или энергетического усилителя побуждений, возникающих в процессе мотивации, но и самого побудителя, правда, не действий по удовлетворению потребности, а мотивационного процесса» (4, с. 114).

Далее эмоции участвуют на этапе процесса вероятного прогнозирования, т.е. помогают оценивать будущие события жизни, а также включаются в сам процесс принятия решения. Эмоции концентрируют внимание на предметах и действиях, которые способны привести к удовлетворению потребности, тем самым как бы способствуя принятию решения (4, с. 111).

Несмотря на то, что мнения авторов о конкретной роли эмоций в управлении мышлением не совпадают, в настоящее время большинство психологов, признают роль эмоций в мышлении. Высказывается мнение, что эмоции не просто влияют на мышление, но являются обязательным его компонентом. В своих работах О.К.Тихомиров отмечал, что интеллектуальный, творческий процесс невозможен без эмоциональной активации.

Важна точка зрения А.Н.Леонтьева о том, что мышление как деятельность имеет аффективную регуляцию и непосредственно выражающую ее пристрастность. Также значимо положение С.Л.Рубинштейна о том, что мышление как реальный психический процесс само является единством интеллектуального и эмоционального, а эмоция – единством эмоционального и интеллектуального (6, с. 43). Огромную роль эмоций в творческом процессе признавал и В.И.Вернадский: «Одна нить – разум, другая – чувство, и всегда они друг с другом соприкасаются в творчестве» (1, с. 354).

Среди эмоций наибольшее внимание вызывает эмоция интереса. Интерес – позитивная эмоция, она переживается человеком чаще, чем прочие эмоции. Интерес играет важную мотивационную роль в формировании и развитии навыков, интеллекта и умений: «Интерес – единственная мотивация, которая обеспечивает работоспособность человека. Кроме того, он насущно необходим для творчества», – пишет Изард в своей работе «Психология эмоций» (3, с. 105). Изард отмечает, что интерес имеет врожденную природу, уже первые рефлексy новорожденного запускают эмоцию интереса. В той же работе Изард отмечает: «Эмоция интереса повышает способность человека к восприятию и обработке, поступающей из внешнего мира информации. Интерес стимулирует человека к исследовательской и познавательной активности (3, с. 105).

Маслоу, говоря о творческой деятельности, основой, ее составляющей считает эмоцию интереса, хотя и не формулирует это непосредственно. Он пишет: вдохновенный творец живет настоящим, для него не существует ни прошлого, ни будущего. Он полностью погружен в предмет, он очарован и поглощен сиюминутным, тем, что происходит здесь и сейчас, объектом творчества (3, с. 464). Е.П.Ильин в работе «Психология творчества, креативности, одаренности» называет интерес – загадочным психическим феноменом: «До сих пор интерес рассматривается как положительная эмоция, хотя больше оснований считать его все же не чистой эмоцией, а эмоционально-когнитивным комплексом, т. е. познавательной потребностью, имеющей положительную эмоциональную окраску в виде эмоционального тона восприятия нового, неизведанного, который обычно называется удовольствием» (4, с. 108-109).

Анализируя психологическое значение эмоции интереса-возбуждения, считается, что интерес играет чрезвычайно важную роль в когнитивном развитии и в интеллектуальной деятельности индивида. Интерес направляет и поддерживает интеллектуальную активность человека. Человек не будет заниматься каким-то делом или изучать какой-то предмет, если данное не вызывает у него интереса.

Плодотворная, творческая работа в любой области требует полного погружения, огромной самоотдачи, а это возможно только в том случае, если человек испытывает интерес к избранной деятельности. Если постижение глубин предмета становится для человека своего рода образом жизни, то те усилия, которые он должен приложить, чтобы выйти за пределы существующих знаний, превращаются для него в волнующее приключение. В частности, работы Сингера позволяют предположить, что именно взаимодействие эмоций интереса и радости образует мотивационную основу творческой, созидательной деятельности. Таким образом, можно заключить, что эмоция интереса – это стимулятор творческой деятельности.

Б.Додонов в работе «Эмоция как ценность» концентрирует свое внимание на в «ненасыщаемости» эмоции интереса и говорит о том, что однообразие убивает эмоции, подчеркивая, что новизна необходима интересу «Интересу же всегда нужна новизна, ибо однообразие убивает эмоции» (2, с. 159); «Интерес не насыщаем в том смысле, что “ему все мало”, он должен захватывать все новый и новый круг объектов или постоянно открывать новое в старом» (2, с. 162).

Влияния эмоций на творческую деятельность личности

Вопрос о роли эмоций в интеллектуальной и особенно творческой деятельности неоднократно возникал при изучении процесса получения нового знания индивидом. Со временем расширилось понимание места эмоций в творческом процессе. Современные исследования показывают, что интеллектуальный, творческий процесс невозможен без эмоциональной активации; что состояние эмоциональной активации предшествует словесному формулированию принципов решения задачи, что эмоциональные переживания позволяют рассматривать «вероятные области» в пространстве решения задачи.

Показано, что эмоциональные состояния влияют на память, рассуждения, готовность рисковать, когнитивную организацию и принятие решений. Отмечают исследователи и роль эмоций в порождении метафор как одного из видов продукта креативности. Эмоции – в большинстве своем метафоры. Любарт и Гетц отмечают роль эмоций в порождении метафор как одного из видов продукта креативности. Метафора (от греч. *metaphora* – перенос) – оборот речи, заключающий скрытое уподобление, образное сближение слов на базе их переносного значения. Метафора – важный механизм, при помощи которого мы понимаем абстрактные понятия и рассуждаем о них, метафорическое понятие основано на нашем сенсомоторном опыте.

Современная наука ставит развитие интеллектуальных навыков, творчества и образного мышления в прямую зависимость от уровня метафорического мышления. Система метафорических значений ориентирована на эмоционально-экспрессивное отражение явлений реальной действительности. Любой метафорический перенос тяготеет к гиперболизации. Особенно ярко это проявляется в метафорических сочетаниях, раскрывающих признак в потенциально-ситуативном представлении. Главное препятствие при решении творческих задач, какими бы они не были – художественные, научные или изобретательские – невозможно их решить в рамках изначального представления об условиях задачи. Этим творческие задачи отличаются от рутинных, когда мы просто действуем по привычному шаблону. Метафора же способна привнести в задачу представления из других областей знаний и жизненного опыта, и тем самым изменить её условия таким образом, что решение становится возможным.

Заключение

Таким образом, рассматривая работы разных ученых разных лет, мы приходим к единому мнению: действительно, эмоции влияют на творческую деятельность личности. Расходятся мнения лишь в степени влияния: кто-то ставит эмоции на первую ступень, выделяя ее как основу творческой деятельности, кто-то рассматривает влияние эмоций как второстепенные. Время расставит все по своим местам, а нам бы хотелось еще раз повторить слова С.Сеидова, чья концепция оказалась нам наиболее близкой: «по нашему глубокому убеждению, человеческая активность начинается с эмоционального переживания...» (5, с. 181).

ЛИТЕРАТУРА

1. Баландин Р.К. Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. Москва: Знание, 1988, 192 с.
2. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. Москва: Политиздат, 1978, 272 с.
3. Изард К. Психология эмоций. Питер: СПб, 2007, 591 с.
4. Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. Питер, 2009, 448 с.
5. Сеидов С.С. Феноменология творчества (история, парадоксы, личность). Баку: Чашыюглу, 2009, 304 с.
6. Тихомиров О.К. Психология мышления: Учебное пособие. Москва: Издательство Московского университета, 1984, 272 с.

Xülasə

Leyla Məlikova

Emosiyalar və yaradıcılıq

Təqdim edilmiş məqalə emosiyalar və onların səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqındadır. Qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə emosional hadisələrlə şəxsiyyətin yaradıcılıq fəaliyyəti arasındakı əlaqəni göstərir. Məqalədə vurğulanır ki, yaradıcılıq bir prosesdir, həmçinin insan fəaliyyətinin nəticəsidir. Yaradıcı proses üçün emosiyaların müsbət rolu çox əhəmiyyətlidir. Emosiyaların bir nüvə olan maraq emosiyasına böyük diqqət yetirilmişdir. Maraq digər hisslərdən fərqli olaraq, insan tərəfindən daha tez-tez yaşanır və özünə müsbət emosiya kimi göstərir. Burada maraq bir emosiya kimi təqdim edilir. Həmin emosiya insanın iş qabiliyyətini artıraraq, tədqiqat aparmağa stimullaşdırır.

Açar sözlər: *emosiyalar, yaradıcılıq, şəxsiyyət*

Summary

Leyla Melikova

Emotions and creativity

This article devoted to emotions and their characteristic features and indicate the connection between emotional phenomena and the creative activity of the personality is indicated. The author considers creativity as a process and the result of human activity and also confirms the importance of the role of positive emotions for the creative process. Among the emotions, the greatest attention was paid to the emotions of interest. The interest is shown as a positive emotion, more often experienced by a person than other emotions. The interest is highlighted as an emotion that stimulates a person to explore cognitive activity, as an emotion that ensures human performance.

Key words: *emotions, creativity, personality*

Redaksiya heyətinin qəvğı f.e.d., prof. Talışlı Siyavuş Murtuza oğlunun rəyi əsasında zəpə məsləhət gürğlmüşdür.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 32; 321 (091)

**MODERN CHALLENGES OF WESTERN DOMINATION
(Origin and history)**

Abbes BENMOUSSAT*

Keywords: *Norms,, history and origin of western domination, norms, genesis of domination, reasons for domination*

Introduction

While analyzing the history of Western dominance, we see the evident danger imposed by western countries who usually impose some political and social rules on the third world countries, where the civic differences are immensely huge. This happens because of existing principles of so-called “the best norms defeat the weak norms”. This rule is acceptable and possible when the norms are physically substantive and tangible. It goes without saying that, only the best ones last and resist to time. In this case the best norms and standards among the different creations and inventions will stand and last; this is a rule when there is a material invention, but when the ideas “how to act” are artificially imposed on others - the matter is different. However, the adventure of colonization of different parts of the world got something very interesting for the colonizers. They compared their objects to those belonging of the colonized people, and they very often unjustifiably attributed those items to their names. There is a big difference between the justified and unjustified attribution because starting from the age of the Homo sapiens, the mentality of stealing from the others has always gone through reinforcements, and, unfortunately this tendency is not completely wiped out from the society. Here, the first thing to say is - to confirm that the items belonging to the colonizers are better than those of belonging to the colonized people. However, sometimes the supremacy is not based only on the numbers of technologies or advanced sciences. If the social system has a small number of soldiers to oppose or combat a big army, then the social arrangements will fail. No doubt that, courage in similar cases is not sufficient to win the race; the competitors will also need a certain number of resources, modern facilities and well-trained coaches, etc. Thus, the essential characteristics peculiar to physical sources of the norms, standards and laws are driven through imposing individual wills, especially in decisive military conditions. That is why, one cannot hesitate to confirm that, from the beginning, all the philosophers agreed that there is a big struggle inside the human beings - between their heart and brain, where a human brain is always trying to be Cartesian and rational.

Assumptions about the Western dominance

Everything should rely on some reasons of its existence and scientific explanation where the heart is representing the sensitivity, the profound feelings, the love and all spirituality; so, it is somehow less rational than the human brain. Nevertheless, a part of scholars think that a human heart has its own rationality which is much deeper than that

* PhD, Researcher of Khazar University-Azerbaijan
e-mail: abbesbenmoussat@gmsil.com

of brain. They say that, the latter usually deals with analyses of facts, indications, symptoms or clues, i.e. for finding the guilts - we need proofs, witnesses, motives of the committed guilts or crimes. However, in some cases courts are not able to obtain all necessary proofs required for verdict, and that is why they pass their verdict by the challenges of their hearts. Undeniably, that the human heart can also seize and appreciate while standing the adverse reaction of human brain. Apparently, historically both - the human brain and heart were necessitated to coexist to enable the existence of the world comprised out of different civilizations. It is at least because when a human being firstly discovered the spoon as an implement or as a utensil, it was a crude one, made from wood. This was a reaction to the responses or commands coming out of human brain to satisfy the essential needs to eat and avoid germs and dirtiness that could cover the hands and fingers of other members of the group. But the heart comes to the rescue because this crude spoon is always dealing with human fingers, with food and human mouth; thus, it should respect the quantification of those three elements: first, the crude stick or piece of wood from which the Homo Sapiens tried to make the first spoon should neither be very big, nor very heavy. Second thing concerns the wide part of the spoon. In fact, this part of a spoon which is intended to take some quantity of food should initially not be very big because of the countenance of the mouth; and its surface should also be very smooth as it is always in contact with the interior of the mouth. There arises a question: why did we say that the human heart is responsible for the amelioration of this utensil? Evidently, because it is a matter of sensitivity, of the needs of the body. The fingers are responsible for touching, and the mouth is responsible for tasting; and both are oriented by human heart. So, the heart will orient the sophistication of this crude spoon by adding or reducing some details like the dimension of the hand of the spoon, the roundness of the handle, the smoothness of the part going inside the mouth etc. But how be if the dimensions of these utilities are not adaptable, but imposed?! That is the counter side of the medal which needs to undergo a thorough analysis.

Genesises of domination: what stands behind that?

Today there are a lot of efforts exerted by the Western World to justify the notion of domination. For example, Burke recommended to have “infinite caution” in order to withstand it...” [1, p. 220]. Interpreting that admonition literally would blind people to genuine opportunities for improvement, enabling bad institutions to persist unnecessarily. And as circumstances change, ways of doing things that worked in the past can become dysfunctional.

People often know more about what is inadequate than what would be adequate. During the 1980s, many who lived in Soviet bloc countries could detail the fine contours of their oppression, as could victims of apartheid in South Africa. Comparable stories could be told about those who have opposed fascism and other forms of subjugation. The inability to depict the details of a viable alternative was not a failing on their part. It reflected the reactive character of the human condition. People reject what is painful and oppressive in the hope that something better can be created, even though the destination and path forward are often much hectic and seemingly unfeasible. People who resist domination hope to create something better, even though it is often impossible for them to determine the odds of success. Human cognitive capacities are easily overwhelmed by the social world's complexity, and the behavior of others—on which success often depends—can defy prediction. But this does not make hope irrational.

Hopeful strategies are not mindlessly cooperative or forgiving, but they lead people to test the cooperative waters and to open themselves to reciprocation and comparable

probing from others. “But what are people avoiding when they avoid domination? Defining domination is difficult because it is what Ludwig Wittgenstein referred to as a family resemblance concept. Each instance of domination shares features with others, but there is no single defining element common to them all” [8, pp. 27-28].

The other side of this vagueness on whether domination can be opposed or kept has long been within ambiguity for years. Of course, such kind of picture is in favor of the people who were kept under domination. It is at least because they gained enough timing to generate a rationale for resisting domination through centuries. Responding to present dissatisfactions by positing a future in which they will melt away is as old as the human condition. Interestingly, while speaking about harmonic relation, Marx defined communism as a world governed by the principle: “From each according to his ability, to each according to his needs” [5, p. 10, 6, p. 8]. Part of what Marx meant was that this would be a world in which there would no longer be conflicting rights claims that “the free development of each is the condition for the free development of all.”

His followers have been less sure than Marx was that we can ever reach a stage of literal superabundance, but some continue to embrace the idea that we can plausibly envisage what G.A.Cohen describes as a world of “lesser abundance which enables resolutions of conflicts of interests without coercion” [3]. Capitalism “brings society to the threshold of abundance and locks the door,” but once we no longer live in a system driven by “febrile product innovation, huge investments in sales and advertising, and contrived obsolescence,” then the prospect of a “balanced human existence” becomes feasible [2, pp. 306-307]. By other word, would it be utopist the likely situation promises the conditions free of domination of one side over the other.

Hopeful for domination-free society and temporarily adaptation to the situation as usual refers to the zone of somewhere between unfortunate and intolerant rationality. Nevertheless, being adaptively useful and hopeful must be based on prospective and real knowledge about politics and the nature of dominance. People must often make decisions while lacking relevant information about the future – including the future behavior of others. It is inherent in the human condition that much about the future is unknown and perhaps unknowable. The behavior of others in many circumstances will be difficult to predict, though there might be ways to structure human interaction that make it less unpredictable.

Essentials of Domination

What is the domination that people have an interest in avoiding? This question is more easily asked than answered. *Domination is related to freedom and the lack of it, but freedom can be compromised in ways that do not amount to domination. Domination often results from the maldistribution of resources, but many distributive inequalities do not breed domination.* Domination obviously involves power relations, but not every exercise of power is domination. Indeed, power is frequently needed to combat domination. People often know domination when they see it or experience it, but it is hard to define partly because it is a family resemblance idea. Yet by analyzing the existing literature, especially by Ian Shapiro “Politics against domination” we may offer some possible identities of domination.

First, domination usually takes away something from somebody and always compromises someone’s freedom, but for a loss of freedom to count as domination it must be rooted in human action. People experience domination when their freedom curtailed because they are in the power of others – be they slaveholders, torturers, spouses, or employers. This human element differentiates domination from other kinds of unfreedom, and it means that appeals to eliminate source of domination are always in some sense –

however attenuated – directed at changing things that human being do. [6, Chapter 1, pp. 1-10]

Second, domination is a distinctive kind of unfreedom, in that it is generally taken to be alterable by those who are responsible for it – at least in principle. A crying infant curtails a parent's freedom, but this is not domination because the infant is powerless to do anything about it. Complaining about domination triggers the presumption that relevant people could behave differently in ways that would alleviate the domination – at least in principle. People can, of course, be wrong about what will work. Attributing unfreedom to domination indicates to the disparity of conditions possessed by the sides. One thing is a possession and another one is realizing the action of imposing one sided will over the other.

Max Weber said that domination requires “the actual presence of one person successfully issuing orders of others” [7, p. 53]. Domination can, and often does, occur without explicit orders emanating from identifiable agents. Inadvertent and unconscious actions can foster domination. Domination can also be a by-product of the distribution of resources and can be embedded in structural relationships. Some kinds of domination matter more than others. It is not easy to describe the borderline of domination and non-domination as there are also some questions which are too much empirical, which underlie the normative issues. Unfortunately, it is one of the mostly practiced ways by the Western dominance in the modern International Relations (as protection of human rights, preference of state security, preventive attacks and so on). By the words of John Locke, “a man can no more justly make use of another's necessity, to force him to become his vassal ... than he that has more strength can seize upon a weaker, master him to his obedience, and with a dagger at his throat offer him death or slavery” [4, p. 30]. Apparently, it is quite illegal action which is carried out for the illegitimate purpose. Because while accusing the others of domination, we usually question the legitimacy of a power and its relationship. When we say someone is domineering, we express contempt, but situation with the character of wars is a bit different. War can start because of rebelling against powerful and unjustified domination, or to eliminate dominance and gain freedom. Then, there is a question: “Who determines illicitness, and how?” There are good reasons to defer to participants concerning an activity's legitimate purposes, particularly in civil institutions like families, churches, universities, and firms. They understand their activities from the inside and have the relevant street-level knowledge or insiders' wisdom. But deferring to insiders' wisdom is less defensible in power-laden contexts when people's basic interests are at stake.

Third, when people speak of domination and nondomination, a distinctive kind of particularism is invoked that need not be present when people refer to freedom or the lack of it more generally. While analyzing the question about domination and dominating norms, we usually face with dilemma: How the norms were established? What are lying under the genesis of the norms? As it is mentioned before, the norms are linked to the creation of useful means, which were necessary for the living of the human being. But after the first invention, it was always necessary to improve, to top up one's creation.

From the beginning, the human being learnt from the nature. The need of nurture pushed him to pick berries, to settle beside water courses, and to find a shelter. But when the trees are very high how can he pick the berries or the fruits? He should find or make a long stick. But, should this stick be westernized?!

Concluding remarks about norms of domination

1. The norms providing domination in the political field looks like the case when any country has to follow the same organization of State as it is working in the West that will appreciate you from its own norms, which are good governance, democracy, liberty

of the press, liberty of conscience, numerous political parties, etc. The United Nations Organization is there to “correct” orientation, and the Security Council is there to use the necessary force to oblige you to accept the norms. All the International organizations are located in the western countries, and well controlled by them.

2. The norms providing domination in the economic fields are structured and organized by the World Organization of Commerce, which is putting down the norms, and trying to convince most of the countries to follow the norms of the West and to enter the organization. If any country wants to export its goods and to enter the world market, it must follow the norms, ISO 9000 or 9002 etc. All the Stock exchanges are in the West countries, Paris, London, New-York etc., you must produce any raw-material, but the west will give its price not you, you don’t have the tools to do it.

3. The norms providing domination in the military fields are detained by the Organization of producers of military weapons, and this organization cannot accept any one. They will establish guidelines for your military industry. So, if you want to sell your weapons outside you have to go to them, and they will sell you their norms and they will tell you we are selling you technology.

4. The norms providing domination in the culture are more dangerous for our third world countries. Every day, through the thousands of TV channels, the west is telling us, days and nights, that our culture is bad, is outmoded, old fashioned out of date. They had mutilated our language, they tried to Latinize our culture, even they are lying even for their History, they don’t want to show their weakness. And here also they have their own norms, which are Nobel Prize of literature, noble prize for peace, for movies they have the festival de Cannes, of Berlin etc. Hollywood, is making norms through the model of movies produced every year and is consecrated this norm by the Oscars.

5. The norms providing domination in the field of religions resemble to that, when currently many parties in western countries are denouncing Islam as religion of heat, of violence and non-tolerance (islamophobia). Because now there is race for dominating countries where there are raw materials, where there is petrol and gas. Where there is Uranium, etc. Islam was good when the Muslims of Andalusia, South Italy, and those from the Ottoman empire, were giving Sciences to Europe, the science to create and to organize universities, and to start the renaissance. Now the west has one big norm is to protect the Judaism from anti-Semitism, they facilitate the insulting of Islam and Muslims.

6. Norms providing domination in the field of sport has started since the west has adopted and organized most of the games, (which games were played somewhere in the colonized countries, but not well organized), there are taking between their arms the destiny of the world in this field also. All the games which are drained money are controlled by western countries. Look at the football world Cup! How many countries of the third world have been honored to organize the World Cup. No One. In spite of the bribery scandals implicated many European chiefs, they still controlling the International Football Federation.

LITERATURE

1. Edmund Burke: *Reflections on the Revolution in France*”, ed., J.C.D. Clark, Stanford University Press, 2001, p. 220
2. Ludwig Wittgenstein: *Philosophical Investigations*, Blackwell, 1953, 66-67. pp.27-28
3. Karl Marx: *Critique of the Gotha Programme*, *Foreign Languages*, 1972, 10 (1875), 10
4. Cohen G.A. *Self-Ownership, World-Ownership, and Equality*, Part I. in *Justice and Equality Here and Now*, ed. Frank Lucash, Cornell University Press, 1986, p. 117.

5. Cohen G. A. Karl Marx's Theory of History: A Defense, Princeton University Press, 1980, pp. 306-307
6. Ian Shapiro. Politics against Domination // The Belknap Press of Harvard University Press, 2016, p. 273.
7. Max Weber. Economy and Society, ed. Guenther Roth and Claus Wittich, University of California Press, 1968 [1914], 53.
8. John Locke. The first Treatise: The False Principles and Foundation of Sir Robert Filmer, §42, in Locke, Two Treatises of Government, 30.

Xülasə

Abbes Benmoussat

**Müasir Qərb dominantlığının problemləri
(tarix və mənşə məsələləri)**

Məqalə Qərb dominantlığının tarixi və mənşəyi məsələlərinə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, müvcud sosial-iqtisadi, milli və siyasi fərqlərə baxmayaraq, hələ də bir vahid mədəniyyətin hamı özünə qəbul olmasına və qəbul edilməsinə dair xeyli cəhdlər edilir. Bu, adətən, bir dövlətin və ya hökumətin digərləri üzərində dominantlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəllif həm də Qərblə Şərq arasında müvcud tarazlığı güzləməklə beynəlxalq münasibətlərin harmonik inkişafına nail olmaq və beynəlxalq əlaqələrin sabitliyini təmin etmək üçün işlənmiş müasir strateji yanaşmaları da şərh etməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: normalar, Qərb dominantlığının tarixi və mənşəyi, dominantlığın genezisi, dominantlığın səbəbləri

Резюме

Аббас Бенмоуссат

**Современные проблемы западного доминирования
(происхождение и история)**

В статье рассматривается происхождение и история западного господства и анализируются современные способы гармонизации международных отношений. Так же предпринята попытка продемонстрировать, что, несмотря на присутствие социально-экономических, национальных и политических различий, все еще существуют усилия, направленные на принятие культуры и образа жизни одной нации или страны другими. Это обычно достигается доминированием одной нации или страны над другими.

Автор также описывает исторические и политические попытки западных стран по гармонизации международных отношений между Западом и Востоком и указывает на современные вызовы в их стратегических подходах для более эффективного предотвращения социально-политического ухудшения международных отношений.

Ключевые слова: нормы, история и происхождения западного доминирования, генезис доминантности, причины доминантности

Baş redaktorun müavini s.e.d., prof. İbrahimova Gəzlər İsaخان qızının rəyi əsasında zəpə məsləhət görülmüşdür.

UOT 342-34

AZƏRBAYCANDA İQTİSADI TRANSFORMASIYALAR ŞƏRAİTİNDƏ İNFORMASIYA SİYASƏTİ

Xalid NİYAZOV*

Açar sözlər: *iqtisadi sistem, keçid dövrü, iqtisadi transformasiya, informasiya siyasəti, informasiya mühiti, informasiya quruculuğu, informasiya təhlükəsizliyi*

Giriş

Bu gəcn respublikada Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə milli iqtisadiyyatın liberallaşması, ölkə iqtisadiyyatının sabitləşmiş sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə transformasiyası gəzgən yeni və zəruri bazis yaradılmışdır. Davamlı inkişaf edən iqtisadi sistemin formalaşdırılması ölkənin sosial-iqtisadi cəhətdən gəgclənməsi, insanların maddi rifah halının daha da yğksəldilməsi ilə cəmiyyətin mərhələli demokratikləşməsi prosesində əvəzsiz rol oynamışdır.

Artıq təsdiqini tapmış belə bir fakt var ki, demokratiyanın mühkəm üzgəllər gəzərində təşəkkəl tapması gəzgən hər bir ölkədə mğəyyən zəruri şərtlərin müvcud olması vacibdir və bu məsələdə ilk nüvbədə iqtisadiyyatın, təhsilin, elmin, mədəniyyətin, səhiyyənin və digər prioritet sahələrin mğəyyən inkişaf səviyyəsinə zatması mğhğm şərt kimi zıxış edir.

İqtisadi sistemlərin transformasiyası isə ilk nüvbədə o deməkdir ki, kühnənin yerində tamamilə yeni bir iqtisadi sistem meydana gəlir. Kühnə sistemin dağılması, yeninin formalaşma prosesi təbii və sğni ola bilər. Bu, o deməkdir ki, iqtisadi sistemlərin dəyişməsi təbii və sğni proseslərin məcmusudur. O, iki yolla həyata keçirilə bilər: təbii iqtisadi proseslərin transformasiya prosesində gəstgənlğk təşkil edən təkamğl yolu və sğni siyasi proseslərin gəstgənlğk təşkil etdiyi inqilabi yol. Ütən əsrin son rğbgəndə sosialist ölkələrinin, o cğmlədən Azərbaycanın sosial-iqtisadi sisteminin transformasiyası prosesində hər iki yol üzgəng qabarıq surətdə güstərmışdir. Bu transformasiya sosialist sisteminin, xğsusilə də SSRİ-nin zükğşü ilə başlamışdır.

Sosial-iqtisadi inkişafdan informasiya iqtisadiyyatına

Mğasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı yeni tendensiyalarla xarakterizə olunmağa başlamışdır. Bu üzgəng təkcə sosialist bloku ölkələri deyil, digər düvlətlər, o cğmlədən Qərb təmsilziləri ilə qarşılıqlı əlaqənin gəgcləndirilməsi, iqtisadi inkişafın yeni tələblər əsasında intensivləşdirilməsi, istehsal və istehlakın beynəlmiləlləşdirilməsi, sosial cəhətdən dayanıqlı cəmiyyətin yaradılmasında ifadə etmişdir. Prosesə məhz belə bir yanaşma nəticəsində Azərbaycan MDB məkanında iqtisadi keçid mərhələsini birinci başa vurmuş, üzgə də bunu 2008-ci ildə başlanan qlobal maliyyə bəhrəninin pik həddə zatdığı 2009-cu ildə etmişdir.

İqtisadi sahədə keçid düvrğəng başa zatmasından danışarkən Prezident İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş mərasimdə demişdir: “Biz üz iqtisadiyyatımızı inkişaf etdiririk. Azərbaycan iqtisadi cəhətdən artıq oturuşmuş düvlət kimi tanınır. Mən hesab edirəm ki, biz artıq iqtisadi sahədə keçid düvrğəng başa vurmuşuq. Nəzərə alsaq ki, dğnyanın aparıcı maliyyə qurumları Azərbaycanda aparılan islahatları zox yğksək qiymətləndirir. Mğxtəlif hesablamalara gürə, Azərbaycan postsovet məkanında iqtisadi islahatlar və iqtisadi inkişaf baxımından birinci yerdədir. Mən

* siyasi elmlər gəzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Hğquq və İnsan Haqları İnstitutu
e-mail: xalid-555@mail.ru

hesab edirəm ki, artıq bu sahədə kezid düvrğ başa zatıbdır” [4].

İqtisadi kezid düvrğnğ başa zatması artıq yeni şəraitdə inkişafın başlanğıcı demək idi. L.S.Blyaxmanın fikrincə, informasiya ütgřlməsi və qloballaşma obyektlərin, subyektlərin və rəqabət metodlarının üzğğ belə dəyişdirmişdir [6].

Mğasir sosial-iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqlarından biri məhz informasiya iqtisadiyyatının qurulmasıdır. Qlobal informasiya mğhiti iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni fəaliyyət məkanını yenidən formalaşdırır. İnformasiya texnologiyaları insanlar, xalqlar və sivilizasiyalar arasında əlaqələrin intensivliyini dəfələrlə artırır. Kapital istehsal faktoru olaraq yerini informasiyaya, məlumata, bilgiyə, intellektə verir. Qloballaşma və informasiyalaşdırma dğnyanın bir zox ölkələrində həyat tərzini dəyişir, sosial prosesləri daha intensiv səviyyəyə zattedır. Ölkələr transformasiya proseslərini reallaşdıraraq qlobal şəbəkələrin yaradılması ilə əlaqədar olan başlıca funksiya və prosesləri əhatə etdiyi təqdirdə belə, informasiya cəmiyyəti istiqamətində inkişaf edir, üz sosial-iqtisadi və mədəni modellərini yaratmağa zalışır [8, 11].

Texnoloji tərəqqinin artan təsiri, yeni cəmiyyətin formalaşmasını mğəyyənləşdirən informasiya və qloballaşma amillərinin təsiri altında informasiya iqtisadiyyatının yaranması son illərin ən aktual müvzularından birini təşkil edir. Sistem xarakterli dəyişikliklərin təzahğğ kimi zıxış edən sosial və iqtisadi transformasiya isə aşağıdakı xğsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

1. Məhsuldarlıq və artımın mənbəyi informasiyanın emalı ilə yayılan bilgidir.
2. İnformasiya təminatı yğksək olan menecerlər və mğtəxəssislərə tələb artır.
3. Əməyin informasiya tutumu yğksəlidir.
4. İnkişaf prosesində informasiyanın rolu davamlı artır.

İnformasiya iqtisadiyyatının formalaşmasının hərəkətverici qğvvəsi informasiya-bazar əlaqələrini təcəssğm etdirən informasiya məhsulunun istehsalı və istehlakıdır [12]. İnformasiya həcmnin cəmiyyət artımı postsənaye istehsalında artıq keyfiyyət dəyişikliyinə yol azır. Təbii ki, bu vəziyyətdə informasiyaya tələb artır və bu fenomeni C.Tis aşağıdakı səbəblərlə izah edir: 1) istehsal zəncirlərinin şəbəkə strukturuna kezidi; 2) intellektual məhsula istehlakzı tələbinin yğksəlməsi; 3) informasiya nəticəsində xərclərin azaldılması [15].

Azərbaycanda iqtisadi transformasiya sahəsində zoxsaylı nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Gğclğ iqtisadiyyatın demokratik inkişafın maddi bazasını təşkil etməsi fonunda ölkədə sabit siyasi sistem formalaşdırılmış və informasiya siyasətinin həmin məqsədlərə xidmət etməsi təmin olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, informasiya siyasətinin məqsədi vətəndaşların və ölkənin informasiya təhlğkəsizliyini təmin etməkdir, düvlət siyasətinin informasiya və analitik təminatı isə qəbul edilmiş düvlət qərar və proqramlarının idarəetmənin başlıca kğtləvi subyekti sayılan əhaliyə zattedırılması vəzifəsinin həyata kezirilməsini nəzərdə tutur. Elə informasiya siyasətinin vəzifəsi də mğasir informasiya proseslərinin təhlili və proqnozlaşdırılmasından, analitik fəaliyyət və informasiya təhlğkəsizliyinin təmin edilməsindən ibarətdir [11, 23-24].

Digər tərəfdən, Azərbaycan nəzərə alır ki, informasiya cəmiyyətin gələcək inkişafının konturlarını mğəyyən edən başlıca faktorlardan biridir. Xğsusən də təkmilləşdirilmiş kompğterlərin, kompakt elektron vasitələrin meydana zıxması, informasiya texnologiyalarından istifadə edərək məlumatların saxlanması, ütgřlməsi və emalı, lokal şəbəkələrin yaradılması, ardınca onun dğnya miqyasında İnternet şəbəkəsinə birləşməsi, informasiya qəbulunu asanlaşdıraraq mobil telefonların düvriyyəyə daxil olması və bu qəbildən olan digər texnoloji vasitələr cəmiyyətin informasiyalaşdırma prosesinin başlanğıcını qoymuş, informasiyanı gələcək inkişafın vacib resursuna zevirmişdir [16, 7-8]. Qeyd edilən proses Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına əsaslı surətdə təsir güstərmiş, onu daha dinamik vəziyyətə gətirmişdir. Məşhur rus filosofu A.İ.Rakitova

gürə, informasiya cəmiyyəti konsepsiyasını aşağıdakı əsas elementlər üzrə təsnifləşdirmək mümkündür:

- məhsir cəmiyyətdə ən yüksək dəyər, əsas əmtəə informasiyadır;
- ali hakimiyyət tədricən informasiya elitasının, yəni onu yaradan və istifadə etməyi bacaran şəxslərin əlinə keçəcək;
- digər əhalisinin böyük bir hissəsi fəaliyyətini informasiya fəaliyyəti və xidmətlər sahəsində qurur;
- cəmiyyətin sinfi strukturunun məğəyyən olunmasında informasiya amili ön plana çıxır;
- kompüter və yüksək texnologiyaların geniş tətbiqi nəticəsində yeni informasiya cəmiyyətinə üz təhsilini yalnız cəmiyyətin və dövrün tələblərinə məvafiq əsasda qurmağı bacaranlar uyğunlaşa bilərlər;
- bəğtən mədəniyyət, sosial əlaqələr sistemi, ailə-məişət mənasibətləri, hakimiyyətin təşkili və sosial psixologiya yeni informasiya cəmiyyətində məğtləq radikal dəyişikliklərə məruz qalır;
- yeni kompüter nəslı meydana çıxır və bundan istifadə bacarığını təkmilləşdirənlər informasiya cəmiyyətində ündə gedənlər sırasında yer alırlar [13].

İnformasiya cəmiyyətinin yaranması və formalaşması informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını dövlət idarəziliyinin ən vacib sahələrindən birinə zevirir. Belə bir məqam da məğtləq diqqətə alınmalıdır ki, ölkədə vətəndaş cəmiyyəti modernləşmə fonunda daha da mühkəmlənir, ictimai həyatın demokratikləşməsi daha intensiv xarakter alır, sistemli liberallaşma uğurla reallaşdırılır. Amma bəğtən bunların istənilən nəticəni verə bilməsi gəğn cəmiyyətin informasiya təminatının təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsi zox vacibdir.

Digər tərəfdən, nəzərə almaq vacibdir ki, informasiya texnologiyaları sayəsində daha geniş və intensiv xarakter alan qloballaşma şəraitində zərərli və məqsədli informasiyaların ütgərlməsinə indi daha zox təsadəğ edilir. Bu cəğr məqsədyünləğ informasiyalar daxili siyasi məğhitin formalaşmasına mənfı təsir güstərə bilər ki, onların vaxtında aşkarlanıb neytrallaşdırılması, əks informasiya cəbhəsinin azılması zox məğhəğmdəğr.

Hazırda ölkəmizin informasiya təminatında təhlükəsizliyin təminatı həğquqi, təşkilati-texniki və iqtisadi metodlar gəğzərindən təmin edilir. “Həğquqi metodlar informasiya sahəsində məğnasibətləri tənzimləyən normativ həğquqi aktların, informasiya təminatı və təhlükəsizliyi ilə bağli normativ metodiki sənədlərin işlənilib hazırlanması və qəbulunu nəzərdə tutur. Təşkilati-texniki metodlara informasiya-telekommunikasiya sistemlərinin normal fəaliyyətinə təhləğkə yaradan texniki qurğuların, proqramların aşkarlanması və s. daxildir. İqtisadi metodlar isə informasiya təminatı və təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində iqtisadi tədbirlərin gürğlməsi və onların maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədardır” [2].

İnformasiya təhlükəsizliyinin sosial aspektlərini nəzərə alarkən aşağıdakılara xğsusi diqqət yetirmək vacibdir:

- məğxtəlif sosial təbəqələr və əhali qruplarının informasiyalaşdırma səviyyəsi;
- sosial həssaslıq, cəmiyyətdə əhval-ruhiyyə, stereotiplər;
- cəmiyyətin maraqları [14,69].

Dövlət siyasəti kimi informasiya təhlükəsizliyi sovetlər dənəmində olduğı kimi “dəmir pərdələr” dövrəğnə qayıdış və ya informasiya məğhitinin bəğrokratikləşdirilməsi anlamına gəlmir. Əksinə, informasiya təhlükəsizliyi və onun təmini sisteminin işə salınması demokratik şəraiti, insan həğquq və azadlıqlarının etibarlı şəkildə qorunmasını daha da mühkəmləndirir. A.V.Manoylo dövlətin informasiya siyasətinin əsas prinsiplərindən bəhs edərkən bu xğsusda bildirir: “Dövlət informasiya siyasəti dövlətin, hakimiyyətin

maraqlarını nə dərəcədə təmin edir, qoruyursa, bir o qədər də dövlət vətəndaş cəmiyyətinin, hər bir şəxsin maraqlarını reallaşdırmalı, qorumaqlıdır” [10, 123].

Bu mənada informasiya siyasəti, onun əsaslarının yaradılması bəhtən ölkələr üçün aktualdır və qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi inkişafın zəmin qatında bu siyasətin məstəsna əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Hətta qonşu Rusiyada bu xəsusda atılan addımlar nəticəsində Dövlət İnformasiya Siyasəti Konsepsiyası, İnformasiya Təhlükəsizliyi Doktrinası, 2020-ci ilə qədər olan dövr üçün beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi sahəsində Rusiya Federasiyasının dövlət siyasətinin əsasları belə hazırlanmışdır. Digər sənədlər də göstərir ki, burada dövlət informasiya siyasətini idarəziliyin əsas elementlərindən biri qismində qəbul edir. Konsepsiyada bunun təyinatı belə verilir: “Dövlət informasiya siyasəti informasiya sferasında Rusiyanın milli maraqlarını, onlara zatmağın strateji yollarını, bu maraqların reallaşdırılması tədbirləri sistemini əks etdirən məqsədlərin məcmusudur” [9].

İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu prosesində informasiya siyasəti

Ütən dövr ərzində Azərbaycanda da informasiya siyasəti və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində məyyən işlər görülmüş, ilk nüvbədə qeyd olunan istiqamətdə zəruri qanunvericilik bazası yaradılmış, digər bir sıra praktiki addımlar atılmışdır. Xəsusən də 1995-ci ildə qəbul edilmiş məstəqil Azərbaycanın yeni Konstitusiyasında süz, fikir və məlumat azadlığı, hər kəsin məlumat almaq və yaymaq həququ, KİV üzərində hər hansı bir senzuranın yolverilməzliyi birmənalı şəkildə təsbit edilmişdir.

Dövlət informasiya siyasətinin iki məhəm aspektini də fərqləndirmək məmkəndə. Birincisi texnoloji məsələləri əhatə edir, digəri isə məzmun xarakterlidir. Birinci aspektə informasiya məhitinin komponentlərinin texniki inkişafını, bu sahədə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqini, digəri ictimai-siyasi proseslərin iştirakçılarının kommunikasiya fəaliyyətinin prioritetlərini nəzərdə tutur. “Azərbaycanın inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, “Elektron Azərbaycan – 2010-2012-ci illər”, “İKT-nin inkişafı üzrə Milli Strategiya” [5] və digər bu qəbildən olan sənədlər informasiya siyasətinin birinci aspektinə aid oluna bilər. Peyk üzərindən televiziya və radiokanalların yayımının həyata keçirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və məsəir internet şəbəkəsinin formalaşdırılması istiqamətində görülmə işlər də informasiya siyasətinin texnoloji istiqamətləri sırasında yer alır. “Kətləvi informasiya vasitələri haqqında”, “Televiziya və radio yayımı haqqında”, “İctimai Televiziya və radio yayımı haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında” və digər sənədləri informasiya siyasətinin məzmunu üzrə dəyərləndirmək lazımdır.

Eyni zamanda, məsəir Azərbaycanda vahid informasiya məkanının formalaşması, informasiya cəmiyyəti quruculuğu, dövlət informasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi cəmiyyətin milli mentalitet üzərində nə dərəcədə küklənməsi ilə də qırılmaz surətdə bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycana qarşı yünəlmiş mənfə təsirlərin əsas həcum obyektlərindən biri milli mentalitetə qarşı olur. Əmumiyyətlə, elmi ədəbiyyatlarda da zox azıq şəkildə vurğulanır ki, uğurlu informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün xalqın üzngidentifikasiyası, mentaliteti mətləq nəzərə alınmalıdır. Məşhur rus filosofu İ.K.Pantin bu xəsusda bildirir: “Hər bir millətin mentaliteti onun tarixi təcrübəsini, formalaşmasını, inkişafını üzngdə əks etdirir. Mentalitet keçmiş barəsində xalqın üzngnəməsus yaddaşdır, milyonlarla insanın davranışının psixoloji determinantıdır” [7].

Azərbaycan xalqının fundamental dəyərlərinin analizi göstərir ki, onun əsasında ilk nüvbədə əmumbəşəri qanunların tamlığı və Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafının spe-

sifik cizgiləri durur. Bu mənada postsənaye, informasiya cəmiyyəti quruculuğu prosesinin dinamik axarında cəmiyyətin tarixi kükləri, mental dəyərləri, əsrlərdən gələn ənənələri kimi məqamların da nəzərə alınması mətləqdir. Ən azından ona gübrə ki, informasiya siyasəti, medianın fəaliyyət konsepsiyası mental identiklik qanunlarının tələbləri nəzərə alındıqda sosial tərəqqiyə rəvac verə bilər. Buna paralel olaraq informasiya siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı əsas ühdəlik və məsuliyyəti hər zaman dövlət üz gzerinə gütərməlidir.

Mğasir informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə yerli informasiya sənayesinin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmalı, telekommunikasiya sferasının, daxili bazarın məhz yerli sənaye məhsulları ilə təmin olunması həyata keçirilməlidir. Bu, informasiya təhlğkəsizliyinin etibarlılığı baxımından da zox ünəmlidir. Ülke ərazisində fəaliyyət güstərən və yaradılan telekommunikasiya sistemlərinin informasiya təhlğkəsizliyinin təmin olunması, informasiya resurslarına sanksiyalaşdırılmamış zıxışların qarşısının alınması daim diqqətdə saxlanılmalıdır. İnformasiya cəmiyyətində informasiyanın istehsalı, mğbadilə və istehlakı informasiya menecmentinin əsas komponentləri sırasında yer almalıdır. Yəni informasiya bazis subyektləri gğzğn mğəyyən dividendlər gətirməlidir. Dövlət gğzğn bu, vətəndaş cəmiyyəti ilə effektiv kommunikasiyanın qurulması gğzerindən loyaly auditoriyanın əldə olunması imkanındır.

Amma reallıq güstərir ki, Milli Strategiya və Konsepsiya olmadan dövlətin informasiya və kommunikasiya infrastrukturun effektiv inkişaf etdirməsi, cəmiyyət həyatının bğtğn sahələrində informasiya və bilgilərdən istifadəyə səmərəli şərait yaratması, insan kapitalı və informasiya mğhitini dövlət idarəzilik bazası kimi təkmilləşdirməsi, informasiya inkişaf prosesinin normativ hğquqi tənzimlənməsini mğkəmməlləşdirməsi mğmkğn deyildir. Amma belə bir məqam da təəssğflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda hələ də dövlət orqanlarının informasiya sahəsində fəaliyyətinin prinsip və prioritetlərini nəzərdə tutan və elmi cəhətdən əsaslandırılmış, ictimaiyyətin mğsbət rəyini almış, qanunvericiliklə təsbit edilmiş yanaşma sistemi müvcud deyildir. Dövlət informasiya siyasəti konsepsiyasının yoxluğu bu siyasətin mahiyyəti, prinsipləri, obyekt və predmetləri, məqsəd və vəzifələrinə vətəndaşlar, cəmiyyət, dövlət orqanları tərəfindən vahid baxışın sərgilənməsində də anlaşılmazlıqlar yaşanmasına gətirib zıxarır.

Daha bir vacib məqam informasiya təhlğkəsizliyi ilə bağlıdır. Azərbaycanda bu istiqamətdə təhlğkəsizliyə qarşı siyasət sadəcə “Milli təhlğkəsizlik haqqında” Qanunda gğmumi şəkildə üz əksini tapmışdır. Süzğgedən qanunun 15-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının milli təhlğkəsizliyinin əsas sahələri qismində iqtisadi, hərbi, sosial, informasiya, ekologiya, elm, mədəniyyət, mənəviyyat və digər sahələr qeyd olunur. Milli Təhlğkəsizlik Konsepsiyasında isə güstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlğkəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların mğdafiəsinə yünəlmış tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Amma hər iki sənədin təhlili güstərir ki, burada informasiya təhlğkəsizliyi məsələsi əsas vəzifə kimi güstərilmir, bu məqam sadəcə olaraq, ülkenin gğmumi milli təhlğkəsizliyi kontekstində təsnif edilir. Eləcə də informasiya təhlğkəsizliyi ilə bağlı sənədlərdə yer alan təhlğkə və təhdidlər də gğmumiləşdirilmiş xarakter daşıyır. Halbuki sahələr gğzrə informasiya təhlğkəsizliyinin konkretləşdirilməsinin kifayət qədər zəruri xarakter daşması müvcud dğnya təcrğbəsində üzğnğ zox aydın bğruzə verir.

İnkişaf etmiş Qərb ölkələrinin, eləcə də qonşu Rusiyanın təcrğbəsi güstərir ki, bu gğn Azərbaycanda da İnformasiya Təhlğkəsizliyi Konsepsiyasının yaradılması ciddi zərurət kimi zıxış edir. Belə bir konsepsiyanın hazırlanmasını zəruri sayan prof. Ə.Həsənov da vurğulayır ki, burada milli informasiya fəaliyyəti və təhlğkəsizliyi siyasətinin hğquqi

əsasları mğəyyənləşdirilməli, sistemli formada dövlətin informasiya mğhitinin təhlğkəsizliyinə təhdidlər üyrənilməli, qruplaşdırılmalı və sistemləşdirilməli, təhdidlərin doğura biləcəyi konkret nəticələr proqnozlaşdırılmalı və bu sahə üzrə dövlət qurumlarının praktiki fəaliyyətin effektivliyi ciddi şəkildə təmin edilməlidir. “Hər bir ölkədə informasiya təhlğkəsizliyinə təhdidlərin vaxtında mğəyyənləşdirilməsi və qarşısının alınması milli təhlğkəsizliyin bğtövlğkdə təmin olunması baxımından mğhğm əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya təhlğkəsizliyinə təhdidlərin vaxtında mğəyyənləşdirilməməsi siyasi, iqtisadi, mğdafiə və digər sahələrdə milli maraqlara ciddi zərbə vurulmasına, cəmiyyətin xaos və qarşıdurmalara sğrğklənməsinə, idarəetmə sisteminin iflic olmasına və mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aşınmasına gətirib çıxara bilər” [3, 58].

Ğmumiyyətlə, dövlət informasiya siyasətindən bəhs edərkən belə bir məqamın üzərində xğsusilə dayanmalıyıq ki, ölkədə üzğnğn klassik anlamında bu siyasətin kompleks və sistemyaradıcı institutları formalaşma mərhələsindədir. Hez şübhəsiz, bu məsələdə Azərbaycan Respublikasının gənc mğstəqil dövlət olması faktı obyektiv tarixi səbəblərdən biri kimi xıxış edir. Lakin Azərbaycanın yerləşdiyi mğrəkkəb geosiyasi arxitektura, beynəlxalq mğnasibətlərin az qala hər gğn dəyişən küvrək mənzərəsi, Yaxın Şərq və Qərb siyasi coğrafiyasında cərəyan edən proseslərin bğtöv bir təzad və fərqli palitrası, ölkənin Ermənistan tərəfindən təcavğzə məruz qalması və torpaqlarının işğal olunması faktı bu istiqamətdə təxirəsalınmaz tədbirlərin ələ alınmasını labğd edir.

Beləliklə, mğrəkkəb sosial-iqtisadi, siyasi proses olan transformasiya istənilən ölkə həyatında hər zaman mğhğm dəyişikliklərlə mğşayiət olunmuş, cəmiyyətlərdə bir zox istiqamətlər üzrə ənənəvi standartları radikal şəkildə dəyişdirə bilmişdir. Bu fonda Azərbaycanda, eləcə də digər postsosialist ölkələrində siyasi transformasiya siyasi mğhitin məzmununda yaşanan dəyişikliklərdə əks olunmuş ziddiyyətli və zoxvariantlı proses olmuşdur.

Ardıcıl və sistemli şəkildə aparılan siyasi islahatlar nəticə etibarilə ictimai həyatın bğtğn sahələrində sistemli, ahəngdar inkişafı mğşayiət olunmuş, milli maraqların təmini üzğn əlverişli imkanlar formalaşmışdır. Bununla ictimai-siyasi, mənəvi-ideoloji, eləcə də sosial-iqtisadi transformasiyasının mğhğm mərhələsi başlanmışdır.

Prosesin gedişində dövlətin ictimai-siyasi həyatında informasiya amili və bu informasiyanın zəvik şəkildə cəmiyyətə ütgğlməsi böyğk əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Nəticə

Beləliklə, cəmiyyət və dövlətin idarə edilməsində effektiv informasiya siyasətinə start verilməsi hakimiyyət strukturları ilə vətəndaş cəmiyyəti arasında səmərəli dialoq qurulmasına yol azmışdır.

İqtisadi sistemin sabitliyinin etibarlı zəmin üzərində qurulması ictimai şüurun daha geniş şəkildə demokratikləşməsinə şərtləndirən faktorlardan biri qismində xıxış etmişdir.

Yaşanan iqtisadi dəyişikliklər həm dövlət informasiya siyasətinin məzmununa, həm də medianın üzğnğn fəaliyyətinə əsaslı surətdə təsir etmişdir. Həmin mərhələdən başlayaraq Azərbaycanda həyata keçirilən informasiya siyasəti kontekstində dövlət və media arasında qarşılıqlı mğnasibətlərin yğksək səviyyədə qurulması üzğnğ getdikcə daha qabarıq göstərir.

Hazırda Azərbaycanda informasiya siyasəti, o cğmlədən dövlət informasiya siyasəti üzğnğn formalaşma düvrğnğ yaşayır, mğasir dğnyanın sosial-siyasi və texniki reallıqlarına adekvat inkişaf istiqamətlərinin, yeni idarəetmə metod, vasitə və texnologiyalarının axtarışı prosesi davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası (<http://e-qanun.az> 15.01.2018)
2. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti // Geostrategiya, 2014, 31 mart.
3. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasəti. Bakı: Letterperes Nəşriyyat evi, 2011, 438 s.
4. <https://azertag.az/xeber/458124>
5. www.e-qanun.az
6. Бляхман Л.С. Псевдорыночная экономика в условиях глобализации // Евразийский международный научно-аналитический журнал, №5.
7. “Вопросы философии”. 01.02.1993.
8. Кастелльс М., Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель. М.: Логос, 2002, 224 с.
9. Концепция государственной информационной политики Российской Федерации, 21 декабр 1998.
10. Манойло А.В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. М.: МИФИ, 2003, 388 с.
11. Попов В.Д. Государственная информационная политика: состояние и проблемы формирования. М., 2002, 301 с.
12. Садыков Т.У. Инон и основы теории информационной экономики // Вестник Казахского ГУ. Серия экономическая. Алматы, 1998, № 10.
13. Современные тенденции информатизации и медиатизации общества: Науч.-аналит. обзор. М.: ИНИОН, 1991, 117 с.
14. Сосунова И.А. Информационная устойчивость и информационная безопасность социальных систем // Анализ систем на пороге XXI века: теория и практика. Т. 2. М., 1996, 252 с.
15. Тис Дж. Получение экономической выгоды от знания как актива: «новая экономика», рынки ноу-хау, и нематериальные активы // Российский журнал менеджмента. 2004, № 1.
16. Экономика знаний: Коллективная монография. М.: ИНФРА-М, 2008, 432 с.

Резюме

Халид Ниязов

Информационная политика Азербайджана в условиях экономических трннформаций

Формирование единого информационного пространства в современном Азербайджане, создание информационного общества и успешное осуществление государственной информационной политики тесно связаны с экономическими факторами. После распада Советского Союза все постсоветские страны, в том числе наша республика, вступили на этап экономических трансформаций. Главная задача этих стран заключалась в успешной реализации перехода от плановой экономики бывшего советского режима к новой демократической экономике. Трансформация, представляющая собой сложный социально-экономический, политический процесс, всегда сопровождалась значительными изменениями в жизни любой страны, радикально изменив в обществах традиционные стандарты по многим направлениям.

Успешные демократические реформы, проводимые в независимом Азербайджане, сыграли большую роль в создании либерально-демократической информационной среды в стране. Последовательные и систематические экономические реформы сопровождались гармоничным развитием во всех сферах общественной жизни, в том числе и в информационном пространстве, создали благоприятные возможности для обеспечения национальных интересов.

Ключевые слова: экономическая система, переходный период, экономическая трансформация, информационная политика, информационное пространство, информационное строительство, информационная безопасность

Summary

Khalid Niyazov

***Information policy of Azerbaijan in conditions economic
Information***

The formation of a common information space in modern Azerbaijan, the creation of an information society and the successful implementation of the state information policy are closely related to economic factors. After the collapse of the Soviet Union, all post-Soviet countries, including our republic, entered the stage of economic transformation. The main task of these countries was to successfully implement the transition from the planned economy of the former Soviet regime to a new democratic economy. Transformation, which is a complex social, economic, political process, has always been accompanied by significant changes in the life of any country, radically changing in societies traditional standards in many areas.

Successful democratic reforms in independent Azerbaijan, played a major role in the creation of a liberal-democratic information environment in the country. Consistent and systematic economic reforms were accompanied by harmonious development in all spheres of public life, including in the information space, created favorable opportunities for ensuring national interests.

Key words: *economic system, transition period, economic transformation, information policy, information space, information construction, information security*

Redaksiya heyətinin əzvü s.ə.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürülmüşdür.

UOT 327

RUSİYANIN POSTSOVET MƏKANI İLƏ BAĞLI STRATEGİYASI VƏ ABŞ-ın MARAQLARI

Səbinə QARAŞOVA*

Açar sözlər: Rusiya, postsovet məkanı, Avrasiya, strategiya, ABŞ, maraqlar

Giriş

Son onilliklərdə dünya döşünün ümumi mənzərəsində dərin transformasiyalar baş vermişdir. Cərəyan edən proseslər fonunda dünya tədricən, lakin davamlı olaraq yeni bir düvrə qədəm qoymaqladır. Bəhtüvlükdə dünyada müşahidə etdiyimiz siyasi dinamiklik aydın şəkildə göstərir ki, məsələn dünya sisteminin formalaşması prosesinə şahidlik etməkdədir. Biz həmçinin postsovet məkanında, xüsusilə də Ukrayna ətrafında gedən proseslərə diqqət yetirməklə bu məqamla bağlı təsəvvürlərimizi daha da qətiləşdirə bilərik. 2014-cü ilin mart ayında Ukraynanın ərazisinin bir hissəsinin – Krımın hüquqi statusunun dəyişdirilməsi və cərəyan edən daha sonrakı proseslər qeyd etməyə əsas verir ki, dünya döşünün formalaşması prosesinin elementləri postsovet məkanında aşkar güşünməkdədir. Cərəyan edən proseslərdə əsas “oyunzuların” və proseslərin əsl mahiyyətinin müşəyyənləşdirilməsi zamanı, təbii ki, ortaya zıxan reallıqlar nəzərləri ABŞ və Rusiyaya yünəldir.

Rusiyanın postsovet məkanı ilə bağlı davranış strategiyası

Rusiya bir qayda olaraq klassik şsullardan istifadə etməklə keçmiş nəfuz dairəsini bərpa etməyə zalışır. Rusiya postsovet məkanında müvcud müşəhişə vəziyyətləri ilə “status-kvo”nun saxlanılmasını, separatizm meyillərinin gşcləndirilməsini şərtləndirməklə və digər ənənəvi təzyiq vasitələrindən istifadə etməklə əvvəlki səviyyədə postsovet məkanında nəzarətini təmin etmək istəyir. Belə mexanizmlər isə hez də həmişə işlək olmur və əskinə, ABŞ-ın strategiyasının daha səmərəli olmasına xidmət edir. Bu baxımdan, zaman-zaman Rusiya ABŞ xeyrinə üşğnş bir zox müvqelərindən geri zəkilmək məcburiyyətində qalmışdır. Baxmayaraq ki, ABŞ-ın postsovet məkanı ilə bağlı strategiyasını da tam müşəyyənleşmiş hesab müşmkşn deyil, Rusiya buraxdığı ciddi strateji səhlər gşğndən Postsovet məkanı ilə bağlı arzuladığı səviyyədə uğurlu siyasət həyata keçirə bilməmişdir. Rusiyanın davranışlarında ən büşğk yanlışlıq ondan ibarət olmuşdur ki, o, postsovet respublikalarına keçmiş müştəmləkələri kimi yanaşır. Bəzi məqamları zıxmaq şərti ilə, Rusiyanın postsovet məkanında arzuladığı tam uyğun gələn strateji gşğnlş əldə edə bilməmişdir. Bunun Moskvadan və qeyri-rəsmi olaraq Rusiyanın ikinci paytaxtı adlandırılan Sankt-Peterburqdan da aydın müşəhidə olunduğunu qeyd etmək olar. Belə ki, əksər hallarda Rusiyanın postsovet məkanında həyata keçirdiyi xarici siyasi fəaliyyət elə Moskvanın üşğndə ciddi tənqid hədəfi olur. Həqiqətən, Rusiyanın son on ildə postsovet məkanında reallaşdırdığı strategiyanın məntiqi və istiqamətləri aydın göstərir ki, onun qeyd etdiyimiz məkanında xarici siyasəti əsasən intuitiv xarakter daşıyır və xaotikliyi ilə seziilir. Bunu şğbut edən əsas məqamlardan biri kimi Rusiyanın ayrı-ayrı keçmiş sovet ölkələrində stabil müvqeyə malik ola bilməməsini qeyd etmək olar. Bunu Gşrcğstanda, Ukraynada, Qırğızstanda, Moldovada son on ildə cərəyan edən proseslər də aydın şğbut

* siyasi elmlər gşzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: sabinagarashova@yahoo.co.uk

edir. Adlarını qeyd etdiyimiz bu ölkələrdə son on-on beş ildə cərəyan edən proseslər dğ-şünməyə əsas verir ki, Rusiya sanki postsovet məkanı ilə bağlı siyasi, iqtisadi və hərbi-siyasi prioritetlərini hələ tam dəqiqləşdirə bilməmişdir. Təbii ki, Rusiyanın postsovet məkanı ilə bağlı imperativlərinin reallaşması kifayət qədər mğrəkkəbdir. Ən azından Rusiya bu imperativləri arzusuna uyğun şəkildə reallaşdırmağa tam imkan verəcək iqtisadi, hərbi və mğvafiq olaraq siyasi resurslara malik deyildir. Süzsğz ki, bununla Rusiyanın ğmu-miyyətlə, hər hansı bir potensiala malik olmadığını əsaslandırmaq fikrindən uzağıq. Sadəcə, reallıq ondan ibarətdir ki, Rusiya postsovet məkanının bğtövlğkdə onun maraq dairəsinə aid olmasını təkcə Vaşinqtona deyil, həm Brğsselə qəbul etdirmək uğrunda mğbarizə aparmaqdadır. Yəni postsovet məkanında nğfuz və müvqə uğrunda mğbarizədə Rusiyanın qarşısında ABŞ-la yanaşı, nəhəng “Kühnə dğnya” (Avropa) da vardır. Təbii ki, belə mğbarizədən mğtləq qalib zıxmaq hazırkı Rusiyanın imkanları xaricindədir. 2014-cğ ilin fevral ayında baş vermiş düvlət zevrilişi nəticəsində Ukrayna ğzərində nəzarətini itirməsi bir daha sğbut edir ki, Rusiya postsovet məkanında üz müvqələrini axıradək qoruya bilmir. Kırımın üzğnə birləşməsinə təmin edən və Uğrayanın cənub-şərq regionlarının Kiyevin idarəziliyindən tam zıxmasını şərtləndirən Rusiya bğtğn hallarda qalib hesab oluna bilməz. Zğnki Rusiya V.Yanukovizin hakimiyyəti düvrğndə Ukrayna ğzərində demək olar ki, tam nəzarətə malik idi. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya postsovet məkanında strategiyasını tam reallaşdırma bilməsə belə, fəaliyyətsizlik güstərmək niyyə-tindən kifayət qədər uzaq gürğnğr. Formal hğquqi nüqteyi-nəzərdən Rusiya SSRİ-nin da-vamzısı hesab olunur. Ən azından Vaşinqtondan vəziyyətə bu bucaqdan baxılır. Məsələ-yə belə yanaşmaq ğzğn əsasların müvcudluğunu da inkar etmək olmaz. Belə ki, SSRİ-yə xas bir sıra səciyyəvi cəhətlər və maddi aktivlər Rusiyaya miras qalmışdır. Məsələn, bu miraslardan ən ünəmliləri kimi BMT TŞ-də daimi ğzvlğyğ, kosmik proqramları və bğtğn sovet nğvə arsenalını və s. qeyd etmək mğmkğndğr. [4, s. 4] Həmzinin postsovet məka-nında bir sıra ciddi aktivlər Rusiyaya SSRİ-dən miras qalmışdır. Bu miras, əsasən, psixo-loji məqamlarla bağlı idi və Rusiyanın üzğnğ yenə də olmayan ittifaqın mərkəzi kimi aparmaq imkanlarını təmin edirdi. Həqiqətən də, diqqət yetirsək, mğasir ğğnğmğzədə də əksər postsovet ölkələrində Rusiyanın təsir potensialı ciddi qiymətləndirilir. Təbii ki, bu-rada obyektiv və subyektiv məqamlardan zıxış etmək vacibdir. Bğtğn hallarda Rusiyanın postsovet məkanında təsir imkanlarının qaldığını və imkanların genişləndirilməsi istiqə-mətində ciddi cəhdlərin etdiyini qeyd etmək ğzğn kifayət qədər ciddi əsaslar müvcuddur. Hesab etmək olar ki, ABŞ təkbəşə postsovet məkanında Rusiyanın müvqələrinə hər han-sı bir formada təsir edə bilməzdi. Zğnki Rusiya postsovet ölkələrinə təzyiqlərin edilməsi istiqamətində həm hərbi-siyasi, həm də yumşaq ğğc xarakterli intensiv addımlar atmağı həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Məsələn, rus dilinin və mədəniyyətinin postsovet məkanında yayılması istiqamətində mğəyyən tədbirlərin həyata keçirilməsi ABŞ ciddi narahatlıqla qarşılanmışdır və bu real təhlğkə kimi qəbul olunur. [6] Buna baxmayaraq, Rusiyanın əksər hallarda proseslərə situativ yanaşması mğəyyən məqamlarda təşəbbğsğn ABŞ tərəfindən ələ alınmasına gətirib zıxarmışdır.

Rusiyanın yeni Avrasiya strategiyası

Rusiyanın son illərdəki postsovet məkanındakı davranışları qeyd etməyə əsas verir ki, o, əsas diqqətini Avrasiya integrasiyasına yönəltmişdir. Hətta belə qənaətə ğəlmək mğmkğndğr ki, Avrasiya integrasiyası həm Rusiya, həm də rusiyalılar ğzğn siyasi və iq-tisadi inkişafın vacib şərtlərindən biri kimi qəbul olunmaqdadır. [1, s. 4] Həqiqətən də, Rusiyanın xarici siyasətinin trendlərini diqqətlə nəzərdən keçirmiş olsaq, postsovet Av-rasiyasının prioritet təşkil etdiyini asanlıqla mğəyyənləşdirmək mğmkğndğr. Rusiya post-sovet Avrasiyasında iqtisadi və mədəni integrasiyanı təmin etməklə xarici siyasətinin strateji məqsədlərinə nail olmağa zalışır. Təbii ki, Rusiya bu zaman siyasi integrasiya

niyyətlərini dilə gətirmir. Zənni bu, həm postsovet məkanında, həm də hazırda ona qarşı kompleks sanksiyalar tətbiq edən gənc mərkəzi tərəfindən birmənalı qarşılanmazdı. Rusiyanın postsovet məkanındakı müxtəlif xarakterli fəaliyyətləri süzsüz ki, onun siyasi integrasiya ilə bağlı real niyyətlərinin olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Rusiyanın əldə rəhbər tutduğu tezis ondan ibarətdir ki, postsovet məkanında strateji müvqelərə malik olmasa, onda bu müvqeləri ABŞ-a “hədiyyə” etmiş olacaq. Bu baxımdan, Rusiyanın postsovet məkanındakı davranışlarının məntiqini həm də bu məkanda ABŞ-ın dəf edilməsi kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Rusiya birmənalı olaraq postsovet məkanında üzgəndən başqa, heç bir gənc təsir imkanlarını qəbul etmək istəmir.

Postsovet məkanında Rusiyanın Avrasiya integrasiyası strategiyası ətrafında təhlil apararkən Moldova ilə Rusiya arasındakı münasibətlərin xarakterinə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Moldovanın Avrasiya integrasiyası prosesinə cəlb edilməsini zətinləşdirən əsas məqam ondan ibarətdir ki, buradakı siyasi və intellektual elitanın əsasən Qərbmeylli olması ilə bağlıdır. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Moldovada Rusiyanın maraqlarına uyğun davranacaq qəvvə də kifayət qədər fəaldır. Moldovanın əsas müxalifəti hesab olunan kommunist partiyası Rusiyanın təşəbbüskar olduğu Avrasiya integrasiyasını dəstəklədiyini gizlətmir. Bu partiyanın hakimiyyətdə müvqə tutacağı təqdirdə Rusiyanın Moldova üzərində real nəzarət imkanlarının meydana gələcəyinə şübhə yeri qoymur. Hazırda Moldova da digər postsovet ölkələri kimi Rusiya-ABŞ və Aİ-nin müvqə savaşı poliqonuna zəvrilmişdir. 2014-cü ilin noyabrında baş tutmuş sezkilərdə Aİ ilə integrasiyanı dəstəkləyən liberal-demokratik qəvvələr qalib gəldilər. [11] Sezkilərdən sonra yeni formalaşmış hökumət aşkar şəkildə ABŞ-la strateji dialoqu prioritet kimi müəyyənləşdirdi. Bu da ondan xəbər verir ki, sezkilərdə ABŞ-ın kifayət qədər ciddi təsirləri olmuşdur. Əgər müvqətlə, Moldovada cərəyan edən proseslərin xarakteri aydın göstərir ki, Qərb Rusiya əleyhinə olan istənilən siyasi qəvvəni dəstəkləməyə hazırdır. Moldovanın avrointegrasiyasında ən zox maraqlı olan təbii ki, ABŞ-dır. Süzsüz ki, məqsəd Rusiyanın burada yenidən hər hansı bir təsir imkanlarına malik olmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Moldovanın Aİ-yə integrasiyası ABŞ tərəfindən fəal dəstəklənməsinə və maliyyələşdirilməsinə baxmayaraq, Rusiyanın yenə də real təsir imkanları qalmaqdadır. Məsələn, Moldovanın əgər müvqətlə məhsulunun təxmini olaraq iyirmi faizi Rusiyada işləyən Moldova vətəndaşlarının qazandığı pullar hesabına formalaşır ki, bu da Rusiyanın əlində kifayət qədər ciddi təsir rızaqı kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bundan başqa, təbii ki, Dnestryanı münaqişə də Rusiyanın əlində real təzyiq vasitəsidir. Lakin hazırkı reallıqlar qeyd etməyə əsas verir ki, Moldovada geosiyasi istiqamətlənmə ABŞ-ın xeyrinədir. Belə ki, 2014-cü ildə formalaşmış hökumətə elektoratın münasibəti birmənalı olmasa belə, Rusiyameylli siyasi qəvvələrin ciddi siyasi uğur əldə etmə imkanları zox da real gürənmə. 2016-cı ilin əvvəllərində Moldovada siyasi vəziyyətin ciddi gərginləşməsinin, hakimiyyətə qarşı kətləvi etirazların genişlənməsinin ABŞ-da da ciddi narahatlıqla qarşılanması, həqiqətən, belə təsəvvür yaradır ki, hələlik Qərbin maraqları gəzən ciddi təhlükə müvqəd deyil. ABŞ-da əminlik var ki, indiki məqamda Rusiya Moldovadakı Rusiyameylli qəvvələri ciddi dəstəkləməyəcəkdir. Birincisi, Rusiyanın Moldovaya birbaşa quru zıxı yoxdur. İkincisi isə, Rusiya ABŞ-ın dəstəyi ilə Moldova hökumətinin Dnestryanı əraziyə təzyiqlərini artırması ehtimallarını da nəzərə alır. Hazırkı reallıqlarla fonunda Moldova ilə bağlı Rusiya daha zox güzləmə taktikasına gəstənlə verir.

Rusiya və ABŞ: qarşılıqlı dəfətmə

Əgər müvqətlə, tədqiqatlarımız zamanı diqqəti cəlb edən əsas məqam ondan ibarət olur ki, tərəflər, yəni ABŞ və Rusiya qarşılıqlı şəkildə biri-birilərini imperiya siyasətini reallaşdırmaqda ittiham edirlər. Təbii ki, hər iki tərəfin müvqeyi ilə razılaşmaq lazımdır. Belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, son onilliklərin reallıqları hər tərəf gəzən prioritetin üz

maraqları və təsirlərini təmin etməkdən ibarət olduğunu göstərir. Bu baxımdan tərəflər üz davranışlarına bəraət qazandırmağa zəhmətə yanaşı, həm də qarşı tərəfin fəaliyyətinin əsl motivlərini azırlar. Əksər hallarda isə artıq qeyd etdiyimiz kimi, qarşılıqlı olaraq bir-birlərinin qlobal istəklərinin əsl tərəfini gözə xıxarırlar. Məsələn, Qərbdə hesab edirlər ki, rəsmi Moskva qonşu dövlətlərin (burada əsasən postsovet respublikaları nəzərdə tutulur) daxili işlərinə üzgünlə təhlükəsizlik imperativlərindən xıxış edərək deyil, sovet düvründən qalmış vərdişlərinə əsasən qarışmağa zalıxır. [10] Yəni sovet düvründə olduğu kimi, həmin əraziləri üzgünlə ənənəvi nəzarət və nəfuz zonaları kimi nəzərdən keçirir.

Qeyd edək ki, amerikalı tədqiqatçılar arasında ABŞ-ın postsovet Avrasiyasında həyata keçirdiyi xarici siyasətlə bağlı vahid müvqə müvcud deyildir. Realistlər və neokonservatorlar məsələyə kifayət qədər fərqli bucaqlardan yanaşırlar. Məsələn, realistlər bu məkanla bağlı ABŞ-ın xarici siyasətinin xarakterini aşağıdakı kimi məqbul gürgürlər [12].

Birincisi, ABŞ postsovet ölkələri ilə mənəşibətlərini qurarkən əsas diqqətlərini onların ABŞ gözün hansı dərəcədə əhəmiyyətli olduğuna yünəltməməlidir. Zənkə belə olduqda, ABŞ bir ölkələrlə sıx təmaslara malik olduğu halda, digərləri ilə əlaqələr zəif inkişaf edəcəkdir. Rusiya yaranmış vakuumdən istifadə edərək, həmin ölkələri üzgünlə təsir dairəsinə salmağa zalıxacaqdır. Həqiqətən də, artıq keçmiş proseslərə nəzər saldıqda gürmək mənəşibətləri ki, ABŞ ən zox onun gözün daha gəstən əhəmiyyət kəsb edən ölkələrlə mənəşibətlərini inkişaf etdirməyə zalıxır. ABŞ gözün həmin ölkələrin gəstənləgk kriteriyaları onların coğrafi yerləşməsi, malik olduqları təbii sərvətlərin həcmi, ABŞ-ın qlobal miqyaslı digər planlarının həyata keçirilməsində onların verə biləcəkləri tühfə və s. ilə mənəşibətlərini. Məsələn, ABŞ-ın konkret olaraq Tərkimənistanı büyləgk marağının səbəblərini izah etmək zətin deyildir. Hər şeydən üncə qeyd edək ki, Tərkimənistan İran və Əfqanıstanla sərhədlərə malikdir və karbohidrogen ehtiyatları zəngin olan Xəzərin sahilində yerləşir. Bildiyimiz kimi, həm Əfqanıstan, həm İran sərhədlərində etibarlı istinad nüqtələrinə malik olmaq ABŞ hazırkı məqamda xarici siyasəti gözün həyatı vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, Tərkimənistan postsovet məkanının ABŞ gözün hez də az əhəmiyyət kəsb etməyən iki ölkəsi – Qazaxıstan və Üzbəkistanla həmsərhəddir. ABŞ gözün Qazaxıstanın iqtisadi potensialı kifayət qədər cəlbədicidir. Bəzi fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, Üzbəkistanı da ABŞ-ın geostrateji tərəfdaşlarından biri kimi nəzərdən keçirmək mənəşibətləri. [8, s. 31] ABŞ-da 2001-ci ilin 11 sentyabrında baş vermiş terror aktından sonra onun Tərkimənistandakı siyasəti yeni mənə və miqyas kəsb etməyə başlamışdır. Tacikistan və Qazaxıstan kimi, Tərkimənistan da üzgünlə hava məkanını Əfqanıstandakı məlum missiyanı həyata keçirməsi gözün ABŞ aviasiyası gözün azmışdır. Tərkimənistanın ABŞ gözün gəstən əhəmiyyətini amerikalı ekspertlərin əksəriyyəti təsdiqləyir. 2002-ci ildə ABŞ-la Tərkimənistan arasında Aşqabad aeroportunun Əfqanıstanı humanitar yəgklərin zətdirilməsi gözün istifadəsinə dair razılaşma imzalanmışdır. Tərkimənistanın nəmunəsində bəzi məqamları nəzərdən keçirməklə, biz bir daha əmin oluruq ki, ABŞ postsovet ölkələri ilə əlaqələrini qurarkən ciddi hesablamalar aparır ki, bu da artıq qeyd etdiyimiz kimi, bir zox amerikalı analitiklər tərəfindən məqbul hesab olunmur.

İkincisi, hesab olunur ki, ABŞ bəgtən postsovet respublikaları ilə qarşılıqlı əlaqələrini genişləndirməlidir. Bu zaman ABŞ-ın ixtiyarında olan bəgtən vasitələrdən istifadə etməli olduğu nəzərə zətdirilir. [8, s. 36] Yəni bildiyimiz kimi, ABŞ əlaqələri başlıca olaraq təhlükəsizlik və təbii resurslara xıxış prizmasından qurmağa gəstənləgk verir. Hesab olunur ki, diplomatik, iqtisadi və mədəni faktorların zəkisini artırmaq ABŞ-ın maraqlarının daha səmərəli təmin olunmasına xidmət edərdi. Buradan həm də belə nəticə xıxarmaq olar ki, amerikalı ekspertlər üz ölkələrinin postsovet respublikaları ilə mənəşibətlə zaman kəsiyində deyil, daim sıx əlaqələrdə olmağı tühviyə edirlər. Yəni təhlükəsizlik məsələsi həllini tapdıqdan sonra bu ölkələrin əhəmiyyətinin az qiymətləndirilməsi məqbul hesab edilmir.

SSRİ-nin sığqutundan qısa müddət keçdikdən sonra ABŞ-la Rusiya arasında yaranmış gərgin münasibətlərin amerikalı tədqiqatçılar tərəfindən göstərilən səbəblərini gümüləşdirərək vahid tezis irəli sürmək mümkündür. Münasibətləri gərginləşdirən Rusiyanın postsovet respublikalarının müstəqilliklərini həzm edə bilməməsi və onların daxili işlərinə müdaxilə etmə cəhdləridir. Amerikada hesab edirdilər ki, Rusiyanın Gürcüstanda, Moldovada və Tacikistanda həyata keçirdiyi şübhəli missiyası daha çox hərbi müdaxiləni xatırladırdı. Bundan başqa, rəsmi Moskva həm də ayrı-ayrı regionlarda separatizmi dəstəkləməkdə ittiham olunur. Təbii ki, belə düşünmək real əsaslar və ya dəlillər müvcuddur. Rusiyanın ABŞ-dakı səfiri qeyd etmişdir ki, Rusiya ilə Ukrayna arasındakı münasibətlər Nyu-Yorkla Nyu-Cersi arasındakı münasibətlər kimi olmalıdır. Səfirin bu ifadəsi Rusiyanın postsovet məkanı ilə bağlı niyyətini gəzə xıxarmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, postsovet ölkələrinin xarici siyasi yönələri bir-birlərindən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Təbii ki, nəzərə zarpan gümumi məqam ondan ibarətdir ki, bu ölkələrin hamısı Avrasiya sərhədlərini aşaraq qlobal proseslərə inteqrasiya etmək istiqamətində cəhdlər nəmayiş etdirirlər. Postsovet ölkələrinin əksəriyyəti qlobal gəc mərkəzlərindən birinə tam yaxınlaşmaqla qlobal dünyaya inteqrasiya etməyə gəstənləg verirlər. Bu zaman onlar, təbii ki, öz fəaliyyətlərini istinad etdikləri kənar “oyunzuların” xarici siyasi prioritetlərinə və tələbatlarına uzlaşdırmaqla olurlar. Bununla da gəc mərkəzləri arasındakı geosiyasi mübarizənin iştirakçılarına zəvriilmiş olurlar. Bu ölkələrdən bəziləri aşkar şəkildə ABŞ meyilli siyasət yürəgərlər. Məsələn, Gürcüstanı nəmunə gəstərmək olar. M.Saakaşvilinin prezidentliyi düvrəndə bu meyillilik daha aşkar sezilirdi. Ukrayna isə Qərblə Rusiya arasında əsl nəfuz savaşı meydanı olmaqla geosiyasi meyillilik istiqamətini bir nəzə dəfə dəyişmişdir. 2004-cə ildə rəngi inqilab nəticəsində formalaşmış Yuşenko hakimiyyəti düvrəndə xarici siyasi yön birmənalı olaraq ABŞ-a istiqamətlənmişdir. 2014-cə ilin fevralında devrilmiş V.Yanukovizin prezidentliyi düvrəndə isə ölkənin Rusiyameyilli davranışları aydın müşahidə olunurdu. V.Yanukovizin devrilməsindən sonra hələ tam formalaşmamış hakimiyyət qəti olaraq gəzgəng Qərbə, xəsusilə də ABŞ-a tutmuşdur. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Qərb və Rusiya postsovet ölkələrində hakimiyyətlərin formalaşması prosesinə müdaxilə etməklə, onların siyasi oriyentirlərinin müəyyənəlməsinə təsir gəstərilər. Ukraynada 2004-cə ildə rəngli inqilab nəticəsində Yuşenko qərbin ssenarisi gəzrə hakimiyyətə gəlmişdir. Bu baxımdan, onun qərbəmeyilliliyi gəzlənilən idi. V.Yanukovizin prezident sezkilərinəki qələbəsinə və sonrakı hakimiyyətini Rusiya dəstəkləmişdir və müvafiq olaraq onun siyasi davranışlarında Rusiyaya meyillilik üzəngə aşkar bəgruzə verirdi. Onun 2013-cə ilin noyabrında Vilnəs sammitində Avropa Birliyi ilə assosiativ sazişi imzalamaqdan imtina etməsinin arxasında da məhz bu məqam dayanırdı. 2014-cə ilin may ayının 25-də Ukraynada keçirilmiş prezident sezkilərində qalib gələn Pyotr Poroşenko siyasi davranışları elə ilk gəndən gəbut etdi ki, cərəyan edən proseslərin mahiyyətini ABŞ-la Rusiya arasında nəfuz savaşı təşkil edir. Belə ki, yeni sezkilmiş prezidentin ilk nəzərəzarpan addımı Aİ-nin Brəsseldəki sammitində ittifaqla assosiasiya sazişini imzalamaqdan ibarət olmuşdur. Pyotr Poroşenko sazişi imzaladıqdan sonra qeyd etmişdir ki, bu, 1991-ci ildə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Ukraynanın həyatında ən vacib gəndəg. [14] Prezidentlik fəaliyyətinə başlasından cəmi bir ay sonra P.Poroşenkonun Avropa İttifaqı ilə sazişini imzalaması gümumilikdə onu gəbut etdi ki, postsovet məkanında ABŞ-Rusiya toqquşması gətdikcə daha kəskin xarakter almaqla davam etməkdədir.

Fikrimizcə, Ukraynada V.Yanukovizin devrilməsindən sonra Rusiyanı narahat edən əsas məqam NATO-nun Şərqə doğru genişlənmə tendensiyası ilə bağlı idi. Bir sıra məqamlar bunun gəzgən ciddi əsasların olduğunu süyləməyə imkan verir. Zəngi hakimiyyəti ələ almış qəvvələr Ukraynanın NATO-ya gəzvləgə məsələsinə sıx-sıx müzakirə edirdilər və bununla da Rusiyada real narahatzılıq yaradırdılar. Digər tərəfdən isə Ukraynada

həm də ərazidə Rusiyaya məxsus Qara dəniz donanmasının saxlanılmasına imkan verən 1997-ci il razılaşmasının ləğv edilməsi məsələsi qoyulmuşdur. [3] Bəhtən bu reallıqlar Rusiya tərəfindən üz milli maraqlarına və milli təhlükəsizliyinə ciddi təhdid kimi qəbul olundu. Belə ki, Rusiyanın əsas donanmasından məhrum olma təhlükəsi və Ukraynanın NATO üzv olma ehtimalları Rusiyanı məlum addımları atmağa, yəni Kırımı ilhaq etməyə təhrik etdi. Təbii ki, Rusiya bu addımını rüsdilli əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurətindən irəli gəldiyini əsaslandırmağa çalışdı. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, həm Qərbin, həm Rusiyanın bəhtüvləkdə postsovet məkanında, xüsusi olaraq da Ukraynada atdıqları bəhtən addımlar geosiyasi maraqların təmin olunmasına hesablanmışdır.

Hesab edirik ki, postsovet məkanında ən kəskin və azıq toqquşma kimi Ukraynada ABŞ-Rusiya qarşılıqlı üzləşməsi xüsusiyyəti ilə sezilir. Ən səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, tərəflər Ukraynada “uduzmağı” üzlərinin gələcək həyatı vacib maraqlarından imtina kimi qiymətləndirirlər və bu baxımdan da, hez bir kompromisə getmək istəmirlər. Rusiya Ukraynada nəzarətini tamamilə itirəcəyi halda gələcəkdə daha süzən əsl mənasında “kəncə sıxılmış” vəziyyətdə qalacağı qənaətinədir. Qərbdə də dğşünlər ki, Rusiya asanlıqla Ukrayna ilə gğzəştə getməyəcəkdir. Məsələn, ABŞ-ın sabiq düvlət katibi, əsas geostrateqlərdən biri olan H. Kissincer “The Washington Post” qəzetinə verdiyi mğsahibəsində qeyd edir: “Qərb başa düşməlidir ki, Ukrayna Rusiya gğzn sadəcə xarici düvlət ola bilməz. Ukrayna bir nezə əsr Rusiyanın bir hissəsi olmuşdur və onların tarixləri eynidir”. [16]

Z.Bjezinski isə hesab edirdi ki, Ukraynanı birdəfəlik Rusiyanın nəzarətindən çıxarmaq lazımdır. O hesab edir ki, Ukraynasız Rusiya Avrasiya imperiyası ola bilməyəcəkdir. [13] Həqiqətən də, ABŞ-ın strategiyası aydın şəkildə göstərdi ki, başlıca hədəf Ukraynanı tam Rusiyanın təsir dairəsindən çıxarmaqdır. Ukraynada iki dəfə təşkil edilən inqilabların da məqsədi ondan ibarət idi ki, Ukraynada sırf antirusiya meyilli hakimiyyət formalaşsın. Yeni formalaşdırılacaq hakimiyyətlər isə siyasi və iqtisadi cəhətdən ABŞ və Avropa İttifaqından asılı olsun. [9] Təbii ki, Rusiyanın regional gğc mərkəzi kimi üzləşməsi ABŞ-ın bəhtüvləkdə Avrasiyadakı siyasi strategiyasının fiaskosu anlamına gələcəkdir. Bu baxımdan, gğmumilikdə postsovet məkanındakı ABŞ-Rusiya qarşılıqlı üzləşməsinə uyğun olaraq gələcək dğnyanın qlobal lideri mğəyyənleşə bilər. Hazırkı məqamda tərəflərin davranışları qeyd etməyə əsas verir ki, bu mğəyyənleşmə nüqtəsi rolunda Ukrayna xıxış edir.

Z.Bjezinskiyə narahat edən məqam həm də ondan ibarət idi ki, Ukraynanın qərbdən tamamilə təcrid olunaraq Rusiyanın yenidən nəzarətinə keçməsi, onun qlobal statusunun bərpasına xidmət etməklə yanaşı, Polşanı aciz vəziyyətdə qoyacaqdır. Belə ki, Z.Bjezinskiyə fikrincə, Polşa mərkəzi-şərqi Avropa regionun lider ölkəsinə zəvriilməlidir. Rusiya Ukraynaya nəzarəti ələ almaqla, Polşanı bu şansdan məhrum edəcəkdir. Z.Bjezinskiyə vaxtilə qeyd etdiyi kimi, Rusiya, həqiqətən də, ABŞ-ın Avrasiyanı dəyişdirmə siyasətinə biganə qalmaq fikrində deyil. O, Rusiyanın Mərkəzi və Şərqi Avropaya doğru təsirlərini genişləndirmək cəhdlərinin qarşısının alınması gğzn NATO-nun genişləndirilməsini vacib sayırdı. Z.Bjezinski bu zaman Ukrayna və Baltikyanı ölkələri də nəzərdə tuturdu. O xğsusi olaraq vurğulayırdı ki, Ukraynanın və Baltikyanı ölkələrin NATO-ya qoşulmalarının mğmkğnlğyğnğ sakit qəbul etməlidir. [17]

Qərb politoloqları hələ ütən əsrin 90-cı illərindən belə qənaətdə idilər ki, Rusiya enerji təchizatı sahəsində şantajdan tutmuş, separatçı hərəkətləri dəstəkləmək də daxil olmaqla, bəhtən vasitələrdən istifadə edərək üz nəzarətini təmin etməyə çalışacaqdır. Xğsusi ilə də Rusiyanın belə davranışlarının Ukraynada və Qazaxıstanda aşkar sezildiyini vurğulayırdılar. [5, s. 194] Təbii ki, Rusiyanın gələcək mğmkğn addımlarından ən zox postsovet məkanı ilə bağlı xğsusi strategiyası olan ABŞ-da narahatzılıq kezirilirdi. Z.Krauthammerin fikrincə, Rusiya gğzləntilərin əksinə olaraq, bazar iqtisadiyyatına malik olan

dost dövlətə zəvrişmədi. Hakimiyyətə postsovet məkanında nəzarəti bərpa etməyə zalışan sərt siyasət tərəfdarları gəldilər. Bu baxımdan, Z.Kraut Hammer ABŞ-ın Rusiyaya maliyyə yardımı etməsini dayandırmağa zalışdı. Zənkı onun fikrincə, bu, Rusiyaya üz ambisiyalarını həyata kezirməkdə kümək edir. [15] Qeyd edək ki, Z.Krauthammerin bu fikirlərini əksər respublikazılar dəstəkləyirdilər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ABŞ-la Rusiya arasında barışmaz mğbarizənin mahiyyəti dğnya lideri statusuna sahib olmaqdan ibarətdir. ABŞ politoloqlarının və tədqiqatçılarının Rusiyanın böyğk və qəbuledilməz imperiya ambisiyalarına malik olduğunu haqlı olaraq əsaslandırırlar. Lakin, onların fikirlərindən aydın gürğnğr ki, Rusiyanın bu ambisiyaları əsasən oxşar ambisiyalara malik olan ABŞ gğzğn qəbuledilməzdir. Zənkı demək olar ki, bğtğn yanaşmalarda və ya irəli şğrğlən fikirlərdə imperiya siyasətindən real zərər gürəcək dövlətlərdən və ya xalqlardan deyil, əsasən ABŞ-ın qllobal maraqlarından bəhs edilir. Bu da aşkar şəkildə ondan xəbər verir ki, ABŞ Rusiyanın təsir dairəsinin genişlənməsinin qarşısını almaqla, üzğnğn nğfuz dairəsinin genişlənməsini təmin etməyə zalışır. Baxmayaraq ki, Rusiya iqtisadi və hərbi cəhətdən qərbdən xeyli geri qalır, yenə də ABŞ üzğnğn qllobal liderliyi qarşısında onu yeganə maneə kimi gürğr. Ğmumiyyətlə, belə qənaətə gəlmək olar ki, ABŞ-ın dğnya liderliyinin təmin olunması gğzğn Rusiyanın dğnya siyasi xəritəsindən silinməsi zıxış yolu kimi nəzərdən kezirilir. Bunu Z.Bjezinskiyın Rusiya ilə bağlı irəli şğrdğyğ plan da təsdiqləyir. O təklif edirdi ki, Rusiyanı gğz əraziyə-Avropa Rusiyası, Sibir və Uzaq Şərq Respublikalarına bülməklə dğnyaya inteqrasiyasını təmin etmək lazımdır. [7, s. 20] Yəni konfederasiya yaradılması təklif olunur. Təbii ki, bu plan elə azıq-aşkar Ğmumiyyətlə, Rusiya adında bir dövlətin müvcudluğunun arzu olunmadığı haqqında qənaət yaradır. Zənkı dğnyanın ən böyğk təbii sərvətlərinə malik olduğu halda belə, hazırkı bğtöv Rusiyanın iqtisadiyyatı kifayət qədər zəifdir. Parzalanmış halda isə qısa bir zamanda dövlət kimi müvcudluğu böyğk sual altındadır. Bundan başqa, Z.Bjezinskiyın istəkləri reallaşmış olarsa, Rusiyanın şərq əraziləri böyğk ehtimalla Zin və Yaponiya tərəfindən mənimsəniləcəkdir. Avropada isə, ola bilsin ki, marionet dövlət halında müvcud olsun.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Rusiyanın gğclənməsi və yaxın gələcəkdə Avrasiyada onun maraqlarına təhlğkə yaradacaq gğc mərkəzinə zəvrişmə ehtimalları ilə bağlı narahatlığının ciddi əsasları vardır. Rusiyalı tədqiqatçılar da zəkinmədən yeni “böyğk imperiya” haqqında üz mğlahizələrini irəli şğrğrlər. Məsələn, tanınmış rusiyalı tədqiqatçı A.Duqin qeyd edir ki, Rusiya yeni Avrasiya İmperiyasına zəvrişməlidir. O hesab edir ki, yeni imperiya materialist olmamalıdır, dəniz sərhədlərinə və ya dənizə zıxış olan mğttəfiqlərə malik olmalıdır. A.Duqinin fikrincə, yeni Rusiya imperiyası strateji və geosiyasi cəhətdən SSRİ-dən daha geniş olmalıdır və dğnyəvi status kəsb etməlidir. [2, s. 211] Gürğndğyğ kimi, ABŞ kimi Rusiya da dğnya liderliyi iddiasında israrlıdır. Bu baxımdan da, artıq qeyd etdiyimiz kimi, ABŞ Ukraynadakı proseslərdə daha zox fəallıq nğmayış etdirir. Ukrayna ərazisində ABŞ-la Rusiya arasında geosiyasi maraqların təmin olunması və ya qorunması uğrunda azıq toqquşmanın baş verdiyi qənaətinə gəlmək gğzğn kifayət qədər əsas vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Беспалов С.В. Меркушев В.Н. Политика России на постсоветском пространстве: историческая периодизация и перспективный прогноз. Москва, 2014, 118 с.
2. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997, 608 с.
3. Иванов С. Черноморский флот РФ может уйти из Севастополя в 2017 г. // <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/20081019151415.shtml>
4. Троицкий М., Чарап С. Российско-американские отношения на постсоветском пространстве. Как преодолеть игру с нулевой суммой? // Доклады Рабочей группы по будущему российско-американских отношений. Выпуск 1, Сентябрь 2011 г, 39 с.
5. Шаклеина Т.А. Россия и США в новом мировом порядке. Дискуссии в политико-академических сообществах России и США (1991-2002). Москва: Институт США и Канады РАН, 2002, 445 с.
6. Alexa Chopivsky. Turning Ukraine into a 'Nation without Identity' // RFE/RL, February 25, 2011 (http://www.rferl.org/content/ukrainian_commentary/2320473.html) (mğraciət tarixi: 19.12.2017)
7. Brzezinski Z., Scowcroft B., Murphy R. Differential Containment // Foreign Affairs, Vol. 76, № 3 (March/April 1997), p. 20-30.
8. Cebotari S., Cojuhari, I., Xenofontov, I. US Interests in the Post – Soviet Space, Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala, Year 3, No. 8, December, 2011, pp: 31-38
9. Smith A. Jack. Ukraine and The Geopolitical Chessboard // Global Research, March 26, 2014. (<https://www.globalresearch.ca/ukraine-and-the-geopolitical-chessboard/ 5375343>)
10. Saunders Paul J., ed., Enduring Rivalry: American and Russian Perspectives on the Former Soviet Space. Washington: Center for the National Interest, 2011.
11. <http://newdaynews.ru/moskow/534085.html> (mğraciət tarixi: 19.12.2017)
12. <https://www.americanprogress.org/issues/ext/2010/08/20/8178/reimagining-eurasia> (mğraciət tarixi: 19.12.17)
13. <http://www.globalresearch.ca/the-eurasian-chessboard-brzezinski-mapped-out-the-battle-for-ukraine-in-1997/5373707> (mğraciət tarixi: 19.12.17.
14. http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/06/140626_ukraine_eu_agreement.shtml (mğraciət tarixi: 19.12.17.
15. <http://www.chicagotribune.com/news/opinion/commentary/ct-russia-trump-collusion-meeting-krauthammer-perspec-0714-20170713-story.html> (mğraciət tarixi: 15.01.18)
16. <https://www.politforums.net/ukraine/1394211523.html> (mğraciət tarixi: 15.01.18)
17. https://korrespondent.net/business/press_release/959221-zbignev-bzhezinskij-o-nato-i-globalnoj-seti-bezopasnosti (mğraciət tarixi: 15.01.18)

Резюме

Сабина Гарашова

Стратегия России на постсоветском пространстве и интересы США

В статье отмечается, что Россия считает постсоветское пространство своей традиционной зоной интересов. Соответственно, пытается вытеснить других «игроков» на постсоветском пространстве. Россия в основном использует классические методы реализации своей стратегии. Неразрешенные конфликты являются одним из главных средств обеспечения стратегических задач на постсоветском пространстве. Последние годы также наблюдается процесс обновления арсенала средств реализации российской стратегии на постсоветском пространстве. Так, например, особое внимание уделяется распространению русского языка в бывших советских республиках. В статье обосновывается, что главным стратегическим соперником России на постсоветском пространстве является США.

Ключевые слова: Россия, постсоветское пространство, Евразия, США, интересы

Summary

Sabina Garashova

The strategy of Russia in the former Soviet Union and interests of the USA

In article it is noted that Russia considers the former Soviet Union the traditional zone of interests. Respectively, tries to force out other "players" in the former Soviet Union. Russia generally uses classical implementation methods of the strategy. Not resolved conflicts are one of the main means of ensuring of strategic tasks in the former Soviet Union. After years, process of updating of an arsenal of implementers of the Russian strategy in the former Soviet Union is also observed. As, for example, special attention is paid on expansion of Russian in the former Soviet republics. Is proved in article that the main strategic rival of Russia in the former Soviet Union is the USA.

Keywords: Russia, former Soviet Union, Eurasia, USA, interests

Baş redaktorun məğavini s.e.d., prof. İbrahimova Gəlzər İsaxan qızının rəyi əsasında zəpə məsləhət görülmüşdür.

UOT 32

**MİLLİ DİLİN SİYASİ-HÜQUQİ STATUSU MƏSƏLƏSİNƏ
SOSİALİST YANAŞMA KONSEPSİYASI**

Xaqan BALAYEV*

Açar sözlər: Lenin, Nərimanov, Stalin, milli dil, dövlət dili, konstitusiya

Giriş

1917-ci ilin oktyabr inqilabından sonra Sovet Rusiyasında hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər sosial həyatın bətgən sahələrində olduğu kimi milli dil məsələsinə də xüsusi yanaşma konsepsiyalarını tətbiq etdilər. Milli dilin siyasi-hüquqi statusu məsələsi yeni qurulmuş sovet hakimiyyətinin hər zaman diqqət mərkəzində dururdu.

Bətgənlikdə sosializm quruculuğunda olduğu kimi, dil sahəsində də prinsipial müddəalar Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının qurultay və konfranslarının qərar və qətnəmələrində, partiyanın banisi Leninin, gürkəmli xadimləri Stalinin, Nərimanovun, Buxarinin, Lunazarskinin və başqalarının əsərlərində işlənib hazırlanmışdı. Əz prinsipial müddəa əsas idi: bətgən dillərin hüquq bərabərliyi və hez bir dilin digərindən üstün olmaması (belə bir qeyd-şərt edilirdi ki, sosial-iqtisadi şərait və əhalinin yerdəyişməsi ilə əlaqədar məcburən yox, təbii olaraq ümumi ünsiyyət dili formalaşa bilər); təhsilin istisnasız olaraq hər bir xalqın, həmçinin azlıq təşkil edən millətlərin öz ana dilində aparılması; dövlət idarələrində yerli əhalinin dilinin işlədilməsi.

Dil məsələsi partiya sənədlərində ilk dəfə RSDFP-nin II qurultayında (iyul-avqust 1903-cü il) qəbul edilmiş proqramında öz əksini tapmışdı. Proqramın 8-ci paragrafında sosialist dövləti qurulacağı təqdirdə əhalinin ana dilində təhsil almaq, hər bir vətəndaşın yığıncaqlarda ana dilində danışmaq, bətgən yerli ictimai idarələrdə və dövlət idarələrində ana dilini işlətmək hüququnun təmin olunması vəd edilmişdi. (9, 43-44). Partiyanın sonrakı sənədlərində də bu müddəalar inkişaf etdirilmişdi.

Sovet sosialist dövlət tipinin banisi Lenin milli məsələyə və dil məsələsinə aid müəmməl konsepsiyanın yaradıcısı idi və onun bu sahədəki baxışlar sistemi sonralar “Lenin milli siyasəti” adı ilə məşhurlaşmışdı. 1913-cü ilin oktyabr-dekabr aylarında qələmə aldığı “Milli məsələyə dair tənqidi qeydlər” məqaləsinin “Dillər məsələsinə liberalların və demokratların münasibəti” bölümündə Lenin yazırdı: “Fəhlə demokratiyasının milli proqramı belədir: hez bir millətə, hez bir dilə qətiyyən hez bir imtiyaz verilməməlidir” (3, 134). 1913-cü ilin dekabr ayında zəp etdirdiyi “Bir daha məktəb işinin milliyyətlər üzrə bölünməsi haqqında” adlı məqaləsində təkrar edirdi: “Biz tam demokratiya olmasını, dillərin tamamilə azadlığını və hüquq bərabərliyini müdafiə edirik” (2, 260). 1914-cü ilin yanvarında yazdığı “Məcburi dövlət dili lazımdır mı?” məqaləsində qeyd edirdi ki, “...rus marksistləri deyirlər zəruri budur ki...əhalinin bətgən yerli dillərdə dərs keçilən məktəbləri

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu; Xəzər Universiteti
e-mail: xaqan28@gmail.com

olması təmin edilsin” (4, 317). Həmin ilin aprel ayında qələmə aldığı “Milli siyasət məsələsinə dair” məqaləsində yazırdı: “Demokratik dövlət ana dillərinin tam azadlığını (kursiv Leninindir – X.B.) hükmən qəbul etməli və dillərdən birinin hər cəhri (kursiv Leninindir – X.B.) imtiyazlarını rədd etməlidir” (6, 75).

Lenin, eyni zamanda, ümumi ünsiyyət dilinin formalaşması ilə əlaqədar yazırdı: “...iqtisadi dövriyyə tələbatı bir dövlətdə yaşayan millətləri (onlar birlikdə yaşamaq istədikcə) həmişə zoxluğun dilini öyrənməyə məcbur edəcəkdir. ...iqtisadi dövriyyə tələbatı müxtəlif millətləri ümumi ticarət əlaqələri üzün ən münasib olan dili öyrənməyə bir o qədər artıq süvq edər ...iqtisadi dövriyyə tələbatının üzün isə həmin ölkənin ticarət əlaqələri xatirinə zoxluq üzün əlverişli (kursiv Leninindir – X.B.) olan dili müəyyən (kursiv Leninindir – müəllif) edər.” (3, 132-133). Yaxud: “Üzün minlərlə adam Rusiyanın bir tərəfindən başqa bir tərəfinə gündərilir, əhalinin milli tərkibi qarışır. ...üzün yaşayış və iş şəraitinə gürə rus dilini bilməyə ehtiyacı olan adam bunu kütəksiz də öyrənər” (4, 317).

Nəriman Nərimanov və milli dil məsələsi

N.Nərimanov Azərbaycan dilinin həquqları uğrunda pedaqoji fəaliyyəti dövründən mübarizəyə başlamış (dövrün bir zox gürcəmli ziyalıları ilə birlikdə), siyasi-inqilabi fəaliyyəti zamanında onu davam etdirmiş və dövlət fəaliyyətinə başlayandan sonra Azərbaycan dilinin həquqlarını gerçəkləşdirməyə çalışmışdı.

N.Nərimanov “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi”, «Самоучитель русского языка для мусульман», «Самоучитель татарского языка для русских» kimi dərsliklərin müəllifi idi. 1899-cu ildə “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabının müqəddiməsində yazırdı: “Bizarə mollalarımızın əksəri üz dilində kağız yazma bilmir. Bununla belə, həmin mollalar üzlərini əhli-savad hesab edirlər, zəngi farsca yazmağı bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz üzümüzə türk deməyib, fars deyək və farsa yapışub dilini və yazısını öyrənək, yəni azərbaycanlılıqda qalıb üz ana dilimizi bilək...” (7, 33).

İnqilabi fəaliyyətə başladığı ilk illərdən N.Nərimanovu dğşündürən məsələlərdən biri də zar rejimi tərəfindən “tatar dili” adlandırılaraq, hər vasitə ilə sıxışdırılan Azərbaycan dilinin həquqlarını qorumaq idi.

Zar hökuməti rus dilinin məcburi dövlət dili kimi tətbiqinə dövlətin əsasını təşkil edən hakimiyyət birliyinin bir aləti, əsarət vasitəsi kimi baxırdı. Təhsil sistemində milli dillərin sıxışdırılması bu siyasətin tərkib hissəsi idi. N.Nərimanov 1906-cı ilin iyun ayında yazdığı “Müəllim məsələ” adlı silsilə məqalələrinin birində - “Qori seminariyası harada olmalıdır” məqaləsində Qori seminariyasında təhsil alan tələbələrə bir neçə il əvvəl hətta “evdən kənarda üz dilində danışmağı qadağan edən” qaydadan süz azaraq yazırdı ki, “Türk dili tamam unudulmuşdu. Ona elə saymazlıq göstərilirdi ki, təhsil kursunu bitirmiş müəllimlər hətta Azərbaycan əlifbasını da bilmirdilər” (14, 97).

Bu sətirlər 1905-ci il inqilabının təsiri ilə zar hökumətinin 1906-cı ildə qafqazlılar üzün qəbul etdiyi qanundan sonra yazılmışdı. Həmin qanunda təhsil sistemində yerli dillərə cəzi həquqlar verilməsi N.Nərimanovu məmnun etmişdi və o həmin silsilədən olan sonrakı məqaləsində (18 iyun 1906-cı il) yazırdı: “Hər bir xalqın ana dilinin məktəbdə tədrisi zəruriyyət olur. ...Nəhayət, dövlət üzün qafqazlılar üzün ümumi qanun qəbul edərək bəyan etdi: türklər, başqa milliyyətlərə verilən həquqlar sizə də şamil edilir. ...Dövlət

bundan zıxış edərək, mğsəlman mğəllimlərin ana dilinə yiyələnmələrini təsdiq etmişdir. ...Lakin bunu üz arzusu iləmi etmişdir? Ana dilini bu vaxtadək lazım bilməyib, onun yox olmağına zalışan düvləti bir qanlı hğrriyyət indi vadar edir ki, ana dilini qeyri dillər kimi uşaqlara vacib bilsin” (14, 98).

1906-cı ildə yazdığı “Düvlət işləri” adlı məqaləsində “Düvlət dumasına sezilən nğmayəndələrin qarşısında duran vəzifələri göstərəkən onlara tapşırırdı: dillərini itirmiş millətlərə yollar azsınlar ki, onlar üz dilinə rüvnəq verib onu inkişaf etdirdinsinlər. O, nğmayəndələrə mğraciətdə deyir: “Sormaq istəyiriz: dilinizi ...sevirsinizmi? Millətinizin tənəzzğlğnğ gürğrsğnğzmğ? Yoxsa bu məsələləri bilmərrə unudub “filan ağanın künlğ xoş olsun” deyib “filankəsi” sezəcəksiniz? Yox! Min dəfə yox!” (7, 24).

N.Nərimanovun və düvrğn ziyalılarının dil uğrundağı mğbarizəsi təhsil sahəsi ilə məhdudlaşır. Düvlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsindən sühbət belə gedə bilməzdi. 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən sonra 1906-cı ildə Rusiya imperiyasının “Əsas düvlət qanunları” yenidən işlənilib qəbul edilərkən (ilk dəfə 1832-ci ildə M.M.Speranskinin rəhbərliyi ilə kodeks halına salınmışdı), inqilabın təsiri ilə mğtləqiyyətin burjua islahatlarına meylini nğmayış etdirməli olduğu halda belə, dil məsələsində gğzəştə yol verilməmişdi. Qanunda yazılmışdı ki, rus dili ğmumdüvlət dilidir, orduda və donanmada, bğtğn düvlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda işlədilməsi məcburidir. Qanunun 3-cğ maddəsində göstərilirdi ki, “Düvlət təsisatlarında və ictimai qurumlarda yerli dillərin və ləhcələrin işlədilməsi xğsusi qanunlarla mğəyyən edilir” (11, 504). Həmin maddə icra olunmamış qalmışdı, yerli dillər düvlət təsisatlarına buraxılmamışdı.

Ğz iyun (1907-ci il) düvlət zəvrilişindən sonra isə 1905-1907-ci illər inqilabının məğlubiiyyəti başa zətdi, Stolipinin irtica düvrğ başlandı və islahatların ləğvi prosesi sğrətləndi. Rusiyanın Asiya hissəsinin yerli əhalisi, Həştərxan və Stavropol quberniyalarının tğrkdilli xalqları sezki hğququndan məhrum olundu. Rus dilini bilməyən şəxslərə sezki hğququ verilmədi.

1907-ci il avqustun sonunda Bakıda mğəllimlərin birinci qurultaydakı zıxışında N.Nərimanov artıq belə nəticəyə gəlmişdi ki, “Daim, hər yerdə qarşılaşıb gürdğyğmğz-mğtləqiyyət siyasətidir. İndiki rejim düvrğndə nə millətlərin üz mğqəddəratını təyin etməsi, nə dillərin bərabərhğquqlu olması mğmkğn deyildir. Bu, qalib sinfin qğvvəsi ilə baş verəcək inqilab zamanında mğmkğn olacaqdır” (16, 157).

Sovet Azərbaycanında milli dil məsələsi

“Qalib sinfin qğvvəsi ilə baş verən inqilab”dan sonra, 1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə N.Nərimanovun sədrliyi ilə Azərbaycan Mğvəqqəti İnqilab Komitəsi (Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi; Azərbaycan İnqilab Komitəsi də adlandırılırdı) yaradıldı, aprelin 28-də isə Mğvəqqəti İnqilab Komitəsinin iclasında N.Nərimanovun sədrliyi ilə Xəlf Komissarları Şurasının tərkibi təsdiq edildi. Mayın 16-da Bakıya gələn N.Nərimanov yğksək vəzifələrinin icrasına başladı.

1920-ci il avqustun 16-da (mənbələrdə bu tarix səhvən 18 sentyabr göstərilir; misal ğzğn: 18, 338) Azərbaycan İnqilab Komitəsinin “Birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında” əmrnaməsi zıxdı.

Əmrnamənin 1-ci maddəsində prinsip kimi göstərilirdi ki, “Birinci və ikinci dərəcə

məktəblərdə təlim lisanı şagirdlərin ana dilində olmalıdır” (1). Bu maddə ilə, azlıqda qalan millətlər də daxil olmaqla, hər bir xalqa üz ana dilində tam orta təhsil almaq hüququ verildi. Yalnız 7-ci sinifdən etibarən türk, ya rus dili fənni (məcburi həftəlik saati göstərilmədən belə) tədris proqramına daxil edilməli, türkdilli məktəblərdə isə rus dili, rusdilli məktəblərdə türk dili 6-cı sinifdən başlayaraq həftədə 4 saat tədris olunmalı idi.

Yazısı olmayan millətlərin məktəblərində tədris dili sezmək hüququ onların üz ixtiyarına verildi: “Həmin millətin üzgə qəbul etdiyi lisan etiraf olunmalıdır” (1).

Əmrnamədə belə bir incəlik də nəzərdən qazırılmamışdı: ola bilər ki, hansısa azlıq təşkil edən millətin nəmayəndələri say etibarilə üz məktəbini təşkil edə bilməyib, tədrisin başqa dildə aparıldığı məktəbdə təhsil alsınlar; nəzərdə tutulurdu ki, onlardan (sayları 10 nəfərə zatsa) qrup təşkil olunmalı və üz dilləri də əlavə fənn kimi tədris olunmalıdır.

1921-ci il may ayının 6-19-da keçirilmiş Əmumazərbaycan Şuralar Qurultayının birinci zəğirişində (sonrakı illərin redaksiyasında: I Əmumazərbaycan Sovetlər qurultayı) xalq maarif komissarı D.Bənyadzadənin məruzəsi gəzrə qəbul edilmiş qətnamə ilə ali təhsil sistemində dil məsələsi tənzimləndi. Həmin illərdə Azərbaycanın ali məktəblərində təhsil tamamilə rus dilində aparılırdı. Qurultayın qətnaməsi ilə ali təhsil sisteminə ilk dəfə olaraq, Azərbaycan dilinin tədrisi tətbiq edilməli idi. Qətnamənin 2-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Azərbaycanın dövlət mədəniyyətini yğksəltmək gəzgn türk dili və mədəniyyətinin üyrənilməsinə lazımı səviyyədə təşkil etməkdən ütrğ Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Politeknik institutunun bətgən fakəltələrində türk dilinin tədrisi məcburi elan edilsin. Nəzərdə tutulurdu ki, Azərbaycanın ali təhsil mğəssisələrini bitirən şəxslər yalnız Xalq Maarif Komissarlığının mğəyyən etdiyi həcmdə türk dilini bilmələrini təsdiq edən xəsusı yoxlamadan keçəndən sonra ali təhsil haqqında vəsiqə ala bilərlər.

Ali təhsil mğəssisələrinin bətgən elmi işzilərində və ordinatorlarına bir vəzifə olaraq tapşırılırdı ki, üz ixtisas məsələlərini üyrənməklə yanaşı, türk dilini də proqram əsasında və mğvafiq ali təhsil mğəssisəsi şurasının nəzarəti altında üyrənsinlər.

Xalq Maarif Komissarlığı türk dilini bilən və ali təhsil mğəssisələrində dərslər deməyə hazırlaşmaq gəzgn qabiliyyəti olan ali təhsilli şəxslərə xəsusı diqqət yetirərək, universitetin nəzdində onlar gəzgn elmi əməkdaşlar institutu yaratmalı və xarici ölkələrin mğvafiq elm mərkəzlərinə ezamiyyətlərini təşkil etməli idi.

Ali təhsil mğəssisələrində türk dilində mğhazirə oxumaq və dərslər demək məqsədilə türk dilini üyrənmək istəyən universitet professorları və universitetin akademik tərkibinə mənsub olan şəxslər, həminlə onların ailə gəzvələri gəzgn Xalq Maarif Komissarlığının mğəyyən etdiyi miqdarda natura və pul ilə əlavə haqq tətbiq olunması da nəzərdə tutulurdu (19, 11).

Azərbaycanın ali təhsil mğəssisələrində ana dilində təhsilə başlanana qədər həmin qətnamənin böyğk əhəmiyyəti olmuşdu.

Azərbaycan Sovet hökumətinin qarşısında əsrlərlə həllini tapmamış ən mğrəkkəb məsələ - dövlət idarələrində Azərbaycan dilini tətbiq etmək məsələsi dururdu. Bu işin mğrəkkəbliyi həmin dövrdə obyektiv amillə şərtlənirdi: azərbaycanlı kadrlar zətişmirdi.

Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra vəziyyət daha da zətinləşmişdi. Moskvadan Azərbaycana mğtəmədi olaraq yğzlərlə rusdilli kadrlar gündərilirdi. Onlar partiya və sovet orqanlarında zalışır, bəziləri nazirliklərə, komitələrə, idarələrə rəhbərlik edirdi. Yerli kadrların isə Azərbaycanı tərk etmək prosesi gedirdi.

1921-ci il fevralın 8-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi sovet idarələrində kargəzarlığının rus və türk dillərində aparılmasını tətbiq etmək haqqında belə bir əmr verdi:

“Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərpası ilə əlaqədar həm mərkəzdə, həm də yerlərdə bətgən idarə və məəsisələrdə kargəzarlığının rus dilində aparılması respublikada inzibati-təsərrüfat quruculuğunun təşkili sahəsində Sovet hakimiyyətinin bətgən tədbirlərinin həyata keçirilməsi işinə əngəl törətdiyinə və əsasən, yalnız türk dilini bilən və anlayan geniş zəhmətkeş təbəqələrinin bu idarələrin işində bilavasitə və fəal iştiraka cəlb olunmasına imkan vermədiyinə və bununla da onları əslində bu işdən kənarlaşdırdığına görə bu əmrlə bətgən idarə və məəsisələrə təklif olunur ki, bu əmrin dərc olunduğu gəndən etibarən gəz ay ərzində həm mərkəzi idarələrdə, həm də yerlərdə onların tabeliklərində olan idarə və məəsisələrdə bətgən kargəzarlığının paralel olaraq türk dilində aparılmasını tətbiq etsinlər” (17, 430-431).

Əmrin icrasına nəzarət o dövrdə zox səlahiyyətli orqan olan Fəhlə-Kəndli Məfətişliyi Xalq Komissarlığına həvalə olunmuşdu. Əmri N.Nərimanovla yanaşı həmin komissarlığın başzısı D.Bənyadzadə də imzalamışdı.

1921-ci il aprelın 27-də Azərbaycan ziyalılarının yığıncasında N.Nərimanov, qəzet hesabatında yazıldığına görə, məruzəsinin ikinci hissəsində Azərbaycan idarələrində işlərin türk dilində aparılacağından bəhs etmişdi (15, 469). N.Nərimanov söyləmişdi: “Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi bu barədə əmr vermiş, gəz aylıq mühlətdən sonra idarələr, təbii ki, bu qayda ilə işləməli olacaqlar. Bunun gəzgən, əlbəttə ki, savadlı adamlar lazımdır. Təəssüf ki, bu idarələrdə işləmək gəzgən lazım olan qədər savadlı adamlarımız yoxdur. Buna görə də, hər bir ziyalının borcu – bu böyük imkanı əldən verməyərək türk dilini bilən adamlar hazırlamaqdır. İndi yoldaşlarımızın zoxu buradan gedirlər. Biz onların ətəyindən yapışb getməmələrini xahiş edirik, ona görə ki, adamlarımız azdır” (15, 469).

N.Nərimanov bu əmrlə böyük əhəmiyyət verərək, onu məghəmə və yerinə yetirilməli olan bir düvlət sənədi hesab edirdi. 1922-ci ilin iyununda dərc etdirdiyi “Bəzi yoldaşlara cavab” məqaləsində yazırdı: “Nəhayət, məsələyə həquqi nüqteyi-nəzərincə də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda düvlət dili elan olunmuşdur, ona binaən üz həquq və imtiyazına təmamilə malik olmalıdır” (8).

1921-ci il mayın 19-da N.Nərimanovun giriş süzğ ilə azdığı və işində iştirak etdiyi Gəumazərbaycan Şuralar qurultayının birinci zağırışı Azərbaycan İctimai Şura Cəmhuriyyətinin qanuni-əsisini (konstitusiyasını) təsdiq etdi. Qanuni-əsisidə düvlət dili haqqında maddə yox idi. Elmi, publisistik ədəbiyyatda, rəsmi sənədlərdə təhkiyə gəslubuna görə (“yoxdur!”, “hez daxil edilməmişdir” və s.) bunun bir zatışmazlıq hesab edildiyi duyulur.

Dənya konstitusiya yaradıcılığı təcrəbəsi gəstərir ki, düvlət dili haqqında maddə konstitusiyaların labğd (düvlət quruluşu, vətəndaşların həquqları və s. kimi) maddələrinədən deyildir. Azərbaycanın ilk konstitusiyasının qəbul edildiyi düvr ərəfəsində - Birinci Dənya məğharibəsindən sonra ərazisi və düvlət quruluşu dəyişikliklərə məruz qaldığı gəzgən bir zox Avropa düvlətləri üzlərinin yeni konstitusiyalarını qəbul etmişdilər və onların bəzisində düvlət dili haqqında maddə yox idi. Zexiya-Slovakiya Respublikasının konstitusiyasını (qəbul edildiyi tarix: 29 fevral 1920-ci il), Almaniya düvlətinin konstitusiyasını

(11 avqust 1919-cu il) və başqalarını misal göstərmək olar. (12). Zoxmillətli ölkə olan (dövlət dili haqqında maddə daha zox zoxmillətli dövlətlərin konstitusiyalarına daxil edilir) İranın 1906-cı il dekabrın 31-də qəbul edilmiş konstitusiyasına da müvafiq maddə daxil edilməmişdi. Həmin dövrün sonrakı illərində qəbul edilmiş bir sıra konstitusiyalarda da (Əfqanıstan-1923; Zin-1923; Monqolustan-1924 və sair) dövlət dili haqqında maddə yox idi. (13). Bu tendensiya konstitusiya yaradıcılığında sonrakı illərdə də davam etmişdir. Müasir dövrdə də dövlət dili haqqında maddə daxil edilməmiş konstitusiyalar vardır.

Nəticə

Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının sənədlərində, Leninin milli siyasət konsepsiyasında hansısa dilə dövlət dili statusu verilməsi nəinki təqdir olunmurdu, əmumiyyətlə rədd edilirdi.

Lenin "Milli məsələyə dair tezislər" adlı məqaləsində yazırdı ki, "Sosial-demokratiya ardıcıl dövlət quruluşunu müdafiə edərkən millətlər özünə qəti hüquq bərabərliyi tələb edir və bir, yaxud bir neçə millətə hər hansı bir imtiyaz verilməsi əleyhinə mübarizə aparır. Sosial-demokratiya o cəmlədən "dövlət" dilini rədd edir" (5, 347). "Bir daha məktəb işinin milliyyətlər üzrə bölünməsi haqqında" sərlüvhəli məqaləsində təkrarən bildirirdi: "...pravdazılar dillərin ən müqəmməl hüquq bərabərliyinə tərəfdardırlar, hətta dövlət dilini ləğvə sayırlar!" (2, 259)

Leninin bu müddəasını partiyanın digər xadimləri də əsas götürüb, onu inkişaf etdirmişdilər. 1918-ci ilin aprelində Rusiya Federasiyasının quruluş prinsipləri və qanunları haqqında mətbuat səhifələrində mübahisə qalxanda, "Pravda" qəzetinin əməkdaşı xalq milli işlər komissarı Stalindən bu məsələ barəsində öz fikrini bildirməyi xahiş etmişdi. "Rusiya Federativ Respublikasının təşkili" sərlüvhəsi ilə aprel 3-4-də "Pravda"-da dərc olunmuş geniş materialda Stalin dil məsələsinə də toxunaraq qəti müvqeyini bildirmişdi: "Nə məhkəmə işində, nə də məktəbdə heç bir məcburi "dövlət" dili olmayacaqdır! Hər vilayət öz əhalisinin tərkibinə uyğun gələn bir və ya bir neçə dil seçir, həm də istər azlıqda qalan, istərsə çoxluq təşkil edən millətlərin bədən ictimai və siyasi orqanlarda dil cəhətdən tam hüquq bərabərliyi güzlənir" (10, 79). Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, 1920-ci illərdə Sovet Azərbaycanı əmumittifaq səviyyəsində qəbul edilən milli dil siyasətinə riayət etməyə məcbur olmuş, yalnız tarixi dünyanın sonrakı mərhələlərində, yəni Stalinin ülgümdən sonra hakimiyyətə gəlmiş N.Xruşşovun dövründə demokratikləşmə və voluntarizmin təsiri ilə 1956-cı ildə Sovet Azərbaycanının konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə əlavə edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin birinci və ikinci dərəcə məktəblərdə lisan təlimi haqqında 16 avqust 1920-ci il tarixli əmrnaməsi // "Kommunist" qəzeti, 1920, № 56.
2. Lenin V.İ. Bir daha məktəb işinin milliyyətlər üzrə bölünməsi haqqında // Əsərlərinin tam toplusu. 24 c. Bakı, 1980, 623 s.
3. Lenin V.İ. Dillər məsələsinə liberalların və demokratların münasibəti // Əsərlərinin tam toplusu. 24 c. Bakı, 1980, 623 s.

4. Lenin V.İ. Məcburi dövlət dili lazımdır mı? // Əsərlərinin tam kəlliyatı. 24 c., Bakı, 1980, 623 s.
5. Lenin V.İ. Milli məsələyə dair tezislər // Əsərlərinin tam kəlliyatı. 23 c., Bakı, 1980, 547 s.
6. Lenin V.İ. Milli siyasət məsələsinə dair // Əsərlərinin tam kəlliyatı. 25 c., Bakı, 1981, 631 s.
7. Məmmədov M. Nəriman Nərimanov və ana dili. Bakı, 1971, 120 s.
8. Nərimanov N.N. Bəzi yoldaşlara cavab // "Kommunist" qəzeti, 1922, 18 iyun.
9. Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası II qurultayının qətnaməsi // Sov. İKP qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamələri və qərarları. 1 h., Bakı, 1954, 510 s.
10. Stalin İ.V. "Pravda" qəzetinin mğxbiri ilə mğsahibə (aprel 1918-ci il) // Əsərləri. 4 c., Bakı, 1947, 485 s.
11. Дурденевский В.Н. Государственный язык // Большая Советская Энциклопедия. Изд. 1-е, т. 12, Москва, 1930, 443 с.
12. Дурденевский В.Н. Послевоенные конституции Запада. В. 1. Ленинград, 1923, 136 с.
13. Дурденевский В.Н. Лундшувейт Е.Ф. Конституции Востока. Ленинград, 1926, 180 с.
14. Нариманов Н.Н. Где быть Горийской семинарии // Изб. пр., т.1, Баку, 1988. 730 с.
15. Нариманов Н.Н. Доклад на собрании Азербайджанской интеллигенции (27 апреля 1921г.) // Изб. пр., т. 2. Баку, 1989, 765 с.
16. Нариманов Н.Н. Из выступлений на первом учительском съезде в Баку (конец августа 1907 г.) // Изб. пр., т. 1, Баку, 1988, 730 с.
17. О введении в советских учреждениях делопроизводства на русском и тюркском языках. Приказ Азревкома от 8 февраля 1921 г. // Н.Нариманов. Изб. пр., т. 2. Баку, 1989, 765 с.
18. О преподавании языков в школах 1-й и 2-й ступени. Декрет Азревкома от 16 августа 1920 г. // Н.Нариманов. Изб. пр., т. 2, Баку, 1989, 765 с.
19. Резолюция I Всеазербайджанского съезда Советов по просвещению. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку, 1961, 200 с.

Резюме

Хақан Балаев

Концепция социалистического подхода к вопросу политико-правового статуса национального языка

19 мая 1921 года на I Всеазербайджанском Съезде Советов была утверждена первая конституция Азербайджанской ССР. В конституции не была включена статья о государственном языке. Данное положение имело продуманное обоснование: коммунистическая идеология, основанная на ленинской национальной политической концепции о равноправии языков, исходила из принципа, который отвергал идею предоставления привилегий какому-либо языку путем его провозглашения государственным. Ленин писал: «...правдисты являются сторонниками самого совершенного равноправия языков, считают даже ненужным государственный язык!» Или же: «Необходимо, чтобы не было государственного языка».

Ключевые слова: Ленин, Нариманов, Сталин, национальный язык, государственный язык, конституция

Summary

Xaqan Balayev

The concept of socialist approach to the political legal status of the national language

On May 19, 1921, in the First Congress of all the Azerbaijanis the first constitution of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan was adopted. The Constitution had not any article on the official language and it was done intentionally. There was a Leninistic conception on the language policy, according to which all the languages enjoyed equal rights, this conception refused the notion of the official language by giving preference to a certain language. Lenin wrote: "The most important is not to have an official language".

Key words: *Lenin, Narimanov, Stalin, national language, official language, constitution*

Redaksiya heyətinin əzvü t.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürülmüşdür.

UOT 94

**ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ФРАНЦИИ
С АЗЕРБАЙДЖАНОМ**

Гюнель АЛИЕВА-МАМЕДОВА*

***Ключевые слова:** Франция, сотрудничество, Азербайджан, Армения, импорт, экспорт*

Введение

Военно-техническое сотрудничество (ВТС) – деятельность в области международных отношений, связанная с вывозом и ввозом, в том числе с поставкой или закупкой, продукции военного назначения, а также с ее разработкой и производством (9).

В мировой политике на современном этапе военно-техническое сотрудничество между странами играет важную роль в укреплении двусторонних отношений, что очень важно для внешней и внутренней политики государств.

В этой связи военно-техническое сотрудничество между Францией и Азербайджаном вызывает огромный интерес, в частности, учитывая сопредседательство Франции в Минской группе (авт.).

Военно-техническое сотрудничество Франции с Азербайджаном

Военно-промышленные комплексы (ВПК) крупнейших мировых держав являются важным сектором в экономике этих государств. Ежегодно на финансирование вооруженных сил тратятся сотни миллиардов долларов. А экспорт/импорт оружия и военной техники достигает около 200 млрд. долларов США.

Флагманами европейского рынка вооружений являются Германия, Франция и Великобритания. Эти страны входят в топ-5 мировых экспортеров оружия и их армии являются самыми передовыми на континенте. Производством вооружения во Франции занимаются концерны Thales и Snecma (2).

Но при всём этом, следует учитывать, что Германия и Франция в последние годы сократили объемы экспорта. Германия по сравнению с 2004-2008 гг. сократила объемы продажи оружия на 24%, и несмотря на это является третьим крупным поставщиком оружия в мире после США и России. Франция сократила продажу оружия на 30%, уступив Китаю и опустившись с четвертого на пятое место.

В Европе в целом в 2009-2013 гг. импорт вооружений снизился на 25%. Самым большим импортером оружия является Соединенное Королевство, на долю которого приходится более 12% импортируемого в Европу оружия. За Великобританией следует Азербайджан (около 12%), а затем Греция (11%).

При этом многие европейские страны отказываются покупать новую военную технику, удовлетворяясь более дешевыми уже использованными аналогами (3).

С 1997 года Франция начала осуществлять деятельность в качестве сопредседателя Минской группы ОБСЕ, являющейся посредником в урегулировании армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта.

Франция предприняла необходимые шаги для вступления Азербайджана в

* доктор философии по истории, Бакинский Государственный Университет
e-mail: gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

Совет Европы. Член парламента Франции Жак Бомель, являвшийся докладчиком Совета Европы по Азербайджану, осуществлял деятельность в этом направлении. В своей речи 14 июля 2000 года по случаю национального праздника Франции Гейдар Алиев выразил удовлетворение этим вопросом и отношениями сотрудничества с Президентом Франции Жаком Шираком (газета "Азербайджан", 15 июля 2000 года) (11).

Заинтересованность Франции в вопросе Нагорно-Карабахского конфликта заключается также в том, что, будучи одной из передовых стран ЕС, Франция заинтересована в урегулировании конфликтов на Южном Кавказе, что вытекает из интересов ЕС. Таким образом, окончание военной стадии (Бишкекское перемирие 1994 г.) совпало с формированием переговорного процесса в новом формате. Роль Франции в качестве сопредседателя Минской группы ОБСЕ и варианты решения Нагорно-Карабахского конфликта (12).

Нагорно-Карабахская проблема одна из важных проблем для Азербайджана, которое вынуждает страну на развитие всех отраслей промышленности, в том числе и военной сферы (авт.).

Не секрет, что Азербайджан наращивает свой военный потенциал, ввиду нарушения её территориальной целостности и оккупацией 20% территории Азербайджана. В связи с этим, был подписан «План о двустороннем сотрудничестве в сфере обороны между Министерством обороны Азербайджанской Республики и Министерством обороны Республика Франция на 2014 год» (4).

В целом, двустороннее военное сотрудничество Азербайджанской Республики осуществляется со следующими странами: Бахрейн, Беларусь, Болгария, Великобритания, Германия, Грузия, Израиль, Иордания, Иран, Испания, Италия, Казахстан, Киргизия, Китай, Республика Корея, Латвия, Литва, Молдавия, Пакистан, Польша, Россия, Румыния, Сербия, Словакия, Словения, США, Таджикистан, Туркменистан, Турция, Узбекистан, Украина, Франция, Хорватия, Чехия, Швейцария, Эстония и т.д. (5).

В 2009-2013 гг. 1,6% импорта вооружений в мире пришлось на Азербайджан. Об этом свидетельствует новый доклад стокгольмского Международного института исследования проблем мира (SIPRI) о торговле оружием в мире.

Согласно этому докладу, по объемам импорта вооружений Азербайджан занимает второе место в Европе, лишь немного уступая Великобритании. За последние несколько лет около 12% импортированного в Европу оружия направилось в Азербайджан.

За период 2009-2013 гг. Азербайджан стал 19-ым по импорту основных видов обычных вооружений, в то время как в 2004-2008 гг. по этому показателю он был только 49-ым. За последние годы АР почти в четыре раза или на 378% увеличила объемы импорта оружия (3).

Конечно, наращивание правительством Азербайджана военной техники не может не беспокоить Армению (авт.).

«Франция является сопредседателем Минской группы ОБСЕ, которая занимается решением самой болезненной проблемы в регионе - армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. В результате военной агрессии Армении было оккупировано 20 процентов территорий Азербайджана – являющийся нашей исторической землей Нагорный Карабах и семь прилегающих к нему районов, была проведена политика этнической чистки и более миллиона наших соотечественников стали беженцами и вынужденными переселенцами. В связи с нагорно-карабахским конфликтом есть четыре резолюции Совета Безопасности ООН, а также соответствующие решения и резолюции Генеральной

Ассамблеи ООН, ОБСЕ, НАТО, Европарламента, Парламентской Ассамблеи Совета Европы, Движения неприсоединения, Организации исламского сотрудничества и других престижных международных организаций. Этот конфликт должен быть урегулирован только в соответствии с нормами международного права и в рамках территориальной целостности Азербайджана», заявил президент Азербайджана Ильхам Алиев на ужине, данном от имени президента Французской Республики Франсуа Олланда в честь главы азербайджанского государства и первой леди Мехрибан Алиевой (13).

При этом посол Франции в Армении Анри Рено, отвечая на вопрос корреспондента Новости Армении-NEWS.am о том, как Франция, будучи сопредседателем Минской группы ОБСЕ по урегулированию Нагорно-Карабахского конфликта, расценивает факт закупки стороной конфликта вооружения прокомментировал закупку Азербайджаном вооружения следующим образом: «Как страна-сопредседатель Минской группы ОБСЕ, Франция желает напомнить заявление, принятое в ходе саммита Большой восьмерки в Довиле в мае 2011 года президентами Саркози, Медведевым и Обамой, в котором они подтвердили, что «только достигнутое в результате переговоров урегулирование может привести к миру, стабильности и примирению, и предоставить возможность для развития и сотрудничества в регионе» и призвали глав сторон «готовить свои народы к миру, а не войне» (6).

Президент Ильхам Алиев на заседании Кабинета министров, посвященном итогам социально-экономического развития в первом квартале 2017 года и предстоящим задачам заявил: «В нашей позиции в переговорном процессе нет и не может быть никаких изменений. Принцип территориальной целостности не является темой переговоров, и Азербайджан должен восстановить свою территориальную целостность. Я на всех международных переговорах отмечаю, что ни одна страна или международная организация не должны проявлять двойных стандартов в этом вопросе. Потому что в некоторых случаях мы сталкиваемся с этими двойными стандартами» (7).

На сегодняшний день бюджет Азербайджанской Республики к концу 2008 г. вплотную приблизился к 2 млрд. долл., в 2009 г. перевалил за 2,3 млрд долл., удержался практически на этом уровне в 2010 г., а на 2011 год был запланирован уже на уровне 3 млрд 100 млн долл., по другим данным – 3 млрд 287 млн. долл. сегодня АР одна из немногих постсоветских стран, способных в полной мере оплачивать услуги партнёров по ВТС (1).

События, происходящие вокруг Нагорного Карабаха, безрезультатные встречи и мониторинги стран-сопредседателей Минской группы ОБСЕ, делают необходимым развитие оборонной промышленности Азербайджана, страны, которая должна освободить от оккупации свои законные территории (авт.). Также ещё одной из причин ускоренного и продолжительного увеличения Азербайджаном военных расходов, является острая необходимость в обновлении находящейся в распоряжении вооруженных сил устаревшей военной техники советского производства, обеспечении разработанными на основе новейших технологий современными боевыми средствами, а также в улучшении социального положения личного состава вооруженных сил и применении в военном образовании новых методик (8).

Азербайджан в 2017 году увеличил по сравнению с 2016 годом экспорт оборонной продукции в 2,3 раза. В результате Азербайджан на данный момент экспортирует оружие и боеприпасы, а также другую оборонную продукцию более чем в 10 стран мира. В частности, на экспорт идут боеприпасы различных типов и

калибров, артиллерийские орудия, минометы, беспилотники, бронетехника и т.д. Это повышает и политический престиж Азербайджана (ибо в современном мире только технологически продвинутые страны могут производить конкурентоспособное оружие), и дает возможность получить дополнительный приток валюты в государственный бюджет (10).

Следует отметить, что Азербайджан сотрудничает в военно-технической сфере со всеми странами Минской группы ОБСЕ (Россия, Франция, США). Что также положительно сказывается на внешней политике азербайджанского государства.

Заключение

Итак, Азербайджан, будучи региональной державой, без ведома которой, сегодня в регионе невозможно осуществление каких-либо важных политических и экономических проектов, уделяет огромное внимание наращиванию своего военного потенциала, для восстановления своей территориальной целостности. Хотя, Азербайджанская Республика не является сторонницей военных действий и хочет добиться урегулирования армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта Минской группой ОБСЕ, при этом, надеясь на то, что страны-сопредседатели Минской группы (Россия, Франция и США) уделят достойное внимание этой проблеме в своей внешней политике и не будут прибегать к «двойным стандартам», разрешат вопрос в рамках международного права, ввиду исторических реалий.

Однако, «двойные стандарты», применяемые к Азербайджану, агрессорская позиция Армении, нежелание армянского правительства идти на уступки в переговорном процессе, ещё раз является доказательством того, что видимо нет конечного света в этом тёмном туннеле.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бакинский рабочий, 28 января 2004 г. № 21-22 (24706-24707). Встреча президента Азербайджана Ильхама Алиева с членами Организации предпринимателей Франции
2. <https://utmagazine.ru/posts/8499-voennaya-promyshlennost> - Военная промышленность
3. <https://www.radioazadlyg.org/a/25301454.html> - По импорту оружия Азербайджан второй в Европе
4. <http://vesti.az/news/185804> Азербайджан и Франция подписали план о военном сотрудничестве
5. <http://mod.gov.az/ru/dvustoronnee-voennoe-sotrudnichestvo-023> - Двустороннее военное сотрудничество
6. <https://news.am/rus/news/97420.html>- Посол Франции в Армении прокомментировал закупку Азербайджаном вооружения
7. <http://www.cbc.az/ru/news> – Рашад Давуд. Ильхам Алиев: Минская группа ОБСЕ должна усилить давление на Армению
8. <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-azerbaydzhan-pakistanskikh-svyazey-v-voennoy-oblasti-v-1994-2010-godah#ixzz4BYXKSLys> Ниязов Н. Развитие азербайджано-пакистанских связей в военной области в 1994-2010 годах
9. <http://www.voina-i-mir.ru/article/632> - военно-техническое сотрудничество
10. <http://armiya.az/ru/news> - Оборонная промышленность Азербайджана: прорывы, достижения, задачи
11. Французские инвестиции в экономику Азербайджана составили \$2,4 млрд

- <http://minval.az/news/123583641>
12. <http://cyberleninka.ru/article/n>
13. <http://vesti.az/news/325758> - Ильхам Алиев: «Нагорный Карабах – исконная земля Азербайджана»

Xülasə

Əliyeva-Məmmədova Günel

Fransanın Azərbaycan ilə hərbi-texniki əməkdaşlığı

Gəngməgdə Azərbaycan regional gücə zəvrilmişdir. Bu baxımdan regionda əhəmiyyətli siyasi və iqtisadi layihələri Azərbaycansız həyata keçirmək mümkün deyil. Bu gün Azərbaycan öz ərazi bütövlüyü bərpa etmək üçün, hərbi imkanlarını gücləndirmək ilə məşğul olur.

Azərbaycan hakimiyyəti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini ATƏT-in Minsk qrupunun zərziwəsində həll etmək istəyir.

Açar sözlər: *Fransa, əməkdaşlıq, Azərbaycan, Ermənistan, idxal, ixrac*

Summary

Günel Aliyeva-Mamedova

French military-technical cooperation with Azerbaijan

Today Azerbaijan is a regional power. It is not possible to implement important political and economic projects without Azerbaijan. At modern time, Azerbaijan pays attention to building up military potential, to restore its territorial integrity.

The state of Azerbaijan wants to resolve Nagorno-Karabakh conflict by the OSCE Minsk Group.

Keywords: *France, cooperation, Azerbaijan, Armenia, export, import*

Redaksiya heyətinin gəzvğ t.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürğlmüşdür.

UOT 94

**BAKİ NEFT SƏNAYEÇİLƏRİ QURULTAYININ FƏHLƏ
SİYASƏTİNƏ DAİR**

Polad XƏLİLOV*

Açar sözlər: Qurultay Şurası, fəhlə qəsəbələri, tətıl hərəkəti

Giriş

1884-cü ildən 1920-ci ilə qədər mövcud olan Bakı Neft Sənayeziləri Qurultayı təşkilatının fəaliyyət dairəsi nəhəng mədən-zavod rayonu ərazisini əhatə etmişdir. Bu təşkilat təkcə məhvəkkilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda inzi-bati-təsərrüfat sahəsinə də diqqət ayırmışdır. Fəhlələrin və onların uşaqlarının ibtidai təhsilə olan tələbatlarının üdənilməsi, onlar üçün tibb məğəssisələrinin təşkil olunması sahəsində Qurultay tərəfindən bir zox tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bu təşkilatda təmsil olunan iri firma nəmayəndələri zarizmin dövlət aparatı ilə əlbir şəkildə fəhlələrə qarşı zidd siyasət yeritmiş, onların irəli sürdökləri tələblərin zox cəzi hissəsini yerinə yetirmişdilər.

Bakı Neft Sənayeziləri Qurultayının fəhlə siyasətində “fəhlə qəsəbələri” məsələsi

Vaxtaşırı zağırılan Bakı neft sənayeziləri qurultaylarında digər məsələlərlə yanaşı olaraq, fəhlələrin sağıamlığının məğhafizə olunması ilə bilavasitə bağılı olan, onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dair bir sıra məsələlər də məğzakirə olunurdu. Bu sıradan fəhlə qəsəbələrinin tikilməsinə dair aparılan məğzakirələr xğsusi yer tuturdu.

1897-ci ilə qədər olan məğddətdə neft sənayesi sahibkarları mədən-zavod rayonunda boş torpaq sahələrinin olmamasını əsas gətirərək, fəhlələr üçün yeni mənzillərin tikilməsi məsələsini məğzakirə etməkdən boyun qazırırdılar. Yalnız 1897-ci ilin fevralında, taun epidemiyasının yayılması təhlğkəsindən sonra [1, s. 247], qurultay Şurası dövlət əmlakı və torpaq naziri qarşısında Balaxanı, Sabunzu və Ramana kəndləri yaxınlığında fəhlə yaşayış evlərinin tikilməsi üçün 24 desyatin ülzğsğndə torpaq sahəsinin ayrılması barədə vəsatət qaldırmışdı [2, s. 148]. Həmin vaxt Hindistanda tğğyan etmiş taun xəstəliyinin Rusiyaya, oradan da Şimali Azərbaycana daxil olması təhlğkəsinin yaranması Bakı mədənlərində zalışan fəhlələrin yaşayış yerlərinin nizama salınması zəruriliyini vacib bir məsələ kimi ortaya qoyurdu [3, s. 321].

Qurultay Şurasının bu vəsatəti qəbul olunmuş və fəhlə yaşayış evləri üçün nəzərdə tutulan torpaq sahələri 1898-ci ildə neft sənayezilərinə təqdim olunmuşdur. Lakin qurultay Şurasının səlahiyyətli şəxsi bu torpaq sahələrini yerində qəbul etmək üçün hökumətin nəmayəndəsi ilə birlikdə ora getsə də, sonradan torpaq sahələrinin xeyli hissəsinin zəbt olunması və kəndlilər tərəfindən tikilərək abadlaşdırılması məlum olmuşdur. Bakı neft sənayezilərinin 1899-cu ilin mayında keçirilən XIII qurultayında bu məsələ daha geniş məğzakirələrə səbəb olmuşdur. Qurultay Şurasına 4 məxtəlif məntəqədə 265 desyatin torpaq sahəsinin ayrılması barədə məğvafiq inzibati idarəzilik orqanları qarşısında vəsatət qaldırması vəzifəsi həvalə olunmuşdur. Bakı neft sənayezilərinin 1900-cü ildə keçirilən nüvbəti qurultayında bu məsələ barədə yenidən dövlət əmlakı və torpaq naziri qarşısında vəsatət qaldırılmışdır. Bu vəsatətə məğvafiq olaraq Dövlət Əmlakı və Torpaq Nazirliyinin nəzdində xğsusi komissiya təşkil olunmuşdur ki, bu komissiya da fəhlə yaşayış evləri

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
e-mail: polad-xalilov@mail.ru

ğzğn nəzərdə tutulan torpaq sahəsinin ayrılması qaydalarını işləyib hazırlamışdır. Həm də fəhlə qəsəbələri ğzğn nəzərdə tutulan torpaq sahəsinin ülzğsğ Bakı Neft Sənayeziləri Qurultayının təklif etdiyi kimi 262 desyatin deyil, 400 desyatindən ibarət olmalı idi [2, s. 148-149]. Lakin yuxarıda göstərilən komissiya fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi məsələsinə neft sənayezilərinin vacib funksiyası kimi baxmırdı. Bğtğn instansiyalarda həmin məsələ mğzakirə olunarkən yalnız mədən fəhlələri ğzğn yaşayış evlərinin tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Əhali sıxlığı daha zox olan Qaraşəhər və Ağşəhərdə yaşayan fəhlələrin isə buna əsla aidiyyatı yox idi [1, s. 248].

Düvlət əmlakı və torpaq nazirinin sədrliyi ilə 1901-ci ildə keçirilən xğsusi mğşavirəsində də qurultay Şurasının fəhlə qəsəbələrinin tikilməsinə dair vəsatətinə baxılmışdır. Lakin Bakı neft sənayezilərinin 1903-cğ ildə keçirilən XVIII qurultayında bu məsələ bğtğn təfəsilatı ilə mğzakirə olunsada, son anda güzlənilmədən təxirə salınmışdır. Bu onunla əlaqədar idi ki, həmin qurultayda Düvlət Əmlakı və Torpaq Nazirliyindən təmsil olunan nğmayəndə fəhlə qəsəbələri ğzğn ayrılması nəzərdə tutulan torpaq sahəsinin neftli torpaqlar sırasına məxsus olduğunu bildirmişdir [3, s. 321].

Sonrakı illərdə də fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi məsələsi üz həllini tapmamışdı. Bu barədə neft sənayeziləri tərəfindən mğvafiq hükmət orqanları qarşısında vəsatət qaldırılarsa da, magistrala (əsas yola) zıxan yolların tikilməməsi səbəbindən fəhlə qəsəbələrinin tikilməsinə icazə verilmirdi. Yəni eyni zamanda hükmət orqanları da neft sənayezilərdən həmin yolların tikilməsini tələb edirdi. Hərzənd ki, həmin vaxt fəhlə kazarmaları bğrkğlg, darısqal, zirkli və qaranlıq vəziyyətdə olduqlarından, fəhlələrin məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ğzğn yeganə zıxış yolu kimi, yaşayış evlərinin mədən hğdudlarından kənara küzğrglməsi daha məqsədəuyğun idi [4].

Tikilməsi nəzərdə tutulan qəsəbələrdə nəqliyyat vasitələrinin (tramvay və ya funikulyorun) tikintisi ğzğn tələb olunan vəsaitin olmaması, neft hasilatının kəskin surətdə aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq qazma işinin zəifləməsi və fəhlələrin sayının azalması neft sənayezilərinin fəhlə qəsəbələri məsələsinə biganə yanaşmalarına səbəb olurdu. Fəhlə qəsəbələrinin tikintisinin baş tutmamasının ən başlıca səbəbi o idi ki, hükmət tərəfindən torpaqların ayrılması məsələsinin gecikməsi ilə bağlı olaraq artıq bəzi firmalar tərəfindən müştərək olaraq bir nezə milyon rubl vəsait sərf olunaraq, onların üz fəhlə və qulluqzuları ğzğn mənzil və kazarmalar tikdirilmişdi. Lakin sonradan mədən rayonlarında taun xəstəliyinin yayılması təhlğkəsinin yaranması, yeni hərracların təsdiq olunması və 1916-cı ildə başa zadtırılacağı nəzərdə tutulan Bibiheybət buxtasının doldurulması işi fəhlə qəsəbələri məsələsinin yenidən gğndəmə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu amilləri vacib hesab edən qurultay Şurası yenidən həmin məsələyə qayıtmağa məcbur olmuşdur. Buna mğvafiq olaraq qurultay Şurası tərəfindən hükmət qarşısında Bibiheybətdə fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi və həmin qəsəbələrə tramvay xəttinin zəkilməsi ğzğn 2 milyon rubl vəsaitin 20 il mğddətinə borc şəklində verilməsi barədə vəsatət qaldırılmışdı. Lakin fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi məsələsi yenə də üz həllini tapmayaraq, həyata keçirilməmiş qalmışdı [2, s. 149].

Gürğndğyg kimi, hükmət tərəfindən Bakı Neft Sənayeziləri Qurultayına tələb olunan şəraitin yaradılmaması səbəbindən fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi məsələsi yalnız kağız ğzərində qalmışdır. Digər bir fakt isə ondan ibarətdir ki, Bakı Neft Sənayeziləri Qurultayı tərəfindən polisın saxlanılmasına hər il 600 min rubl vəsait sərf olunurdu. Bakı şəhər idarəsi tərəfindən bu sahəyə əvvəllər ildə 150 min rubl sərf olunurdusa, sonradan bu məbləğ 75 min rubla qədər azaldılmışdı. Başqa süzlə desək, vəsaitin yarısını artıq düvlət üzğ üdəyirdi [5, v. 16-axa, 17]. Buradan aydın olur ki, fəhlələrin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması ğzğn hükmət tərəfindən həm Bakı Neft Sənayeziləri Qurultayına şərait yaradılmır, həm də fəhlə hərəkətinin qarşısının alınmasında Qurultaydan bir alət kimi istifadə olunurdu. Hər iki halda bundan fəhlələr zərər zəkirdilər.

Bakı sənaye rayonunda fəhlə hərəkatı və Qurultay Şurasının mövqeyi

Bəhs olunan dövrdə neft sənayesi sahəsində təhlükəsizlik qaydalarına aşağı səviyyədə riayət olunması, mədən-zavod rayonunda hükmə sığmayan düzəlməz antisanitariya şəraiti bədbəxt hadisələrin baş verməsinə və yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına səbəb olurdu. Neft sənayesində mövcud olan düzəlməz əmək və məişət şəraiti 1903-1905-ci illərdə baş verəcək fəhlə hərəkatı üçün zəmin hazırlayırdı.

1903-cü il iyulun 1-də başlayan Bakı fəhlələrinin tətili sonradan bəstə Bakı sənaye rayonu ərazisini, Cənubi Qafqaz və Rusiyanın cənubunu əhatə edərək fəhlələrin ümumi tətilinə zəvrilmişdi. 1900-1903-cü illərin sənaye bəhrəsinin təsiri nəticəsində fəhlələrin sosial vəziyyətinin daha da pisləşməsi, onların siyasi hüquqlarının pozulması, sahibkarların və zar həkumətinin üzbaşınalığı bu tətilin başlanmasına səbəb olmuşdur [3, s. 696]. Tətil 22 gün davam etmişdir. Zarizm yalnız hərbi qüvvələrdən istifadə etmək yolu ilə tətili yatırda bilmişdi. Nəticədə fəhlələr qismən də olsa üz tələblərinin təmin edilməsinə nail olmuşdular. Qurultay Şurası statistika böhrsunun məlumatlarına görə, tətil hərəkatında iştirak edən 42 firmadan yalnız 3-də fəhlələrin tələbləri tam olaraq yerinə yetirilmiş, 15 firma işçilərinin tələbləri qismən təmin edilmiş, 19 firmanın tələbləri isə tamamilə qəbul edilməmiş, digər 5 firma haqqında isə məlumat yox idi [3, s. 696-697].

1904-cü ildə Bakı fəhlələrinin dekabrın 13-dən 31-nə qədər davam edən yeni ümumi tətili baş vermişdi [3, s. 700]. Dekabrın 13-də, demək olar ki, bəstə mədən və zavod fəhlələri tətilə başlamışdılar. Əvvəlcə Balaxanı şosesində Xarışov və Levensona məxsus olan maşınqayırma zavodları, daha sonra isə Ağşəhər və Qarışəhərdəki ağ neft zavodları işi dayandırmışdılar. Lakin ilk iki gündə tətil hərəkatı hələ bəstə mədən-zavod rayonunu əhatə etməmişdi. Qısa müddət də olsa, Rotsildin məşşisələri, emalatxanalar işləmiş, bəzi yerlərdə neft xıxarılmış, polis və müdiriyyət ilə hez bir toqquşma baş verməmişdi. Artıq bir həftədən sonra mətbəə işçiləri də tətilə başlamış və qəzetlərin nəşr olunması işi dayandırılmışdı. Neft sənayezilərinin tətilə bağlı kezirilən iclasında onların üzləri tərəfindən hələ istehsalın davam etdiyi yerlərdə də işlərin dayandırılmasına qərar verilmişdi. Bu vaxtdan başlayaraq mədən və zavodlarda fəhlə hərəkatı ümumi tətilə zəvrilmişdi [6, v. 1-2].

Tətildə iştirak edən fəhlələr Bakı şəhər idarəsi və Bakı Neft Sənayeziləri Qurultay Şurası qarşısında bir sıra tələblər irəli sürmüşlər. Bu tələblər Bakı şəhərində və ələcə də mədən-zavod rayonunda – Balaxanıda, Ramanada, Sabunzuda, Bibiheybətdə, Qarışəhərdə və Ağşəhərdə fəhlələrin mənzilə olan tələbatlarının üdənilməsi, Balaxanı, Zəbrat və Bibiheybətdə 3 yeni xəstəxana və ambulatoriyanın azılması, həmin tibb məşşisələrini təşkil edən təşkilat və ya şəxslər tərəfindən fəhlələrin pulsuz olaraq müalicə olunması, xəstəxanalara orderlərlə girişin ləğv edilməsi, hər hansı bir məşşissədə 1 ildən az olmayaraq işləyən fəhləyə onun iş yerinin saxlanılması şərtilə 1 aylıq məzuniyyətin verilməsi, qurultay Şurası və Bakı şəhər idarəsinin sərəncamında olan işsiz fəhlələr üçün ictimai işlərin təşkil olunması və s.-dən ibarət idi [7, v. 7-8].

1904-cü ildə baş verən dekabr tətilinin gedişində Rusiya imperiyasında ilk dəfə olaraq fəhlələrlə sahibkarlar arasında kollektiv müqavilə imzalanmışdır ki, bu da “mazut konstitusiyası” adlanırdı. Bu tətildə 50 minə yaxın fəhlə iştirak etmişdir [8, s. 33, 66]. 1904-cü il dekabr tətilindən sonra yalnız iş müddəti 9 saata qədər aşağı salınması tələbi birdəfəlik olaraq hər yerdə tətbiq olunmuşdur. Digər tələblər isə, demək olar ki, yerinə yetirilməmişdir. Nobelin, Rotsildin və digər neft sənayesi sahibkarlarının firmaları ən vacib məsələnin – fəhlələrin mənzil məsələsinin həll olunması istiqamətində hez bir tədbir həyata kezirməmişdilər. Dekabr müqaviləsinin şərtlərinə görə bəzi firmalar xəstəliyin ilkin əlamətləri müddən fəhləyə yardım etməyi üz ühdələrinə müddərsələr də, həmin xəstəyə xəstəxanada müalicə olunmaq üçün nəinki order verir, hətta ondan tamamilə imtina da edirdilər [3, s. 343].

Lakin Bakı fəhlələrinin yaydığı 1906-cı il aprel tarixli vərəqədən məlum olur ki,

nüvbəsiz işləyən fəhlələr 9 saatlıq iş gəngənin tətbiq olunması nəzərdə tutulsa da, bir çox yerlərdə qara fəhlələri 10,5 saat müddətində işləməyə vadar edirdilər. Dekabr məqaviləsində iş vaxtından artıq davam edən işlərin ləğv olunması göstərilə də, ustaları, demək olar ki, hər gün iş vaxtından da çox işləməyə məcbur edirdilər və bunun əvəzində onlara nadir hallarda yarı əmək haqqı verilirdi. Mantaşovun, Əsədullayevin, “Balaxanı neft cəmiyyəti”nin və digərlərinin mədənlərində zalıxan fəhlələr və dartayzılar 3 nüvbədə işləmək əvəzinə 2 nüvbədə işləyirdilər. Belə zıxır ki, bir çox fəhlələr gən ərzində 11-12 saat, bəziləri isə hətta ondan da çox zalışırdılar. Məsələn, Udel məğəssisənin mədənlərində qara fəhlələr axşam saat 5-dən səhər saat 7-yə qədər, yəni 15 saat işləyir və buna gürə hez bir əlavə əmək haqqı almırdılar [9, v. 2].

1905-ci ilin mayında Balaxanıda və digər qonşu mədənlərdə baş verən tətillərdə məğsəlman fəhlə əhalisinin böyük rolu olmuşdur. Bu tətillərdə iştirak edən məğsəlman fəhlə deputatları (azərbaycanlılar və digərləri – P.X.) mədənlərdə fəaliyyət göstərən iş icrazıları arasında məğsəlman millətinə mənsub olanların olmaması və həmin iş icrazılarının məğsəlmanlarla ədalətsiz davranmaları barədə şikayət etmişdilər. Məğsəlman fəhlələrinə nəzarət etmək gəngə məğsəlman millətindən olan iş icrazılarının təyin olunması tələbi irəli sığrılmışdı. Həminin xəstəxanada məğsəlman həkiminin fəaliyyət göstərdiyi ayrıca şöbənin olmaması barədə də məğsəlman fəhlələri üz fikirlərini bildirmişdilər [10].

Həminin Bakı neft sənayezlərinin 1906-cı ildə keçirilən XXII qurultayına Bibi-həybət və Balaxanı rayonu fəhlə-məğsəlmanları tərəfindən daxil olan ərizəsində xəstəxanəmiş və bədbəxt hadisələrə məruz qalmış məğsəlmanlar gəngə qurultay Şurası xəstəxanalarının nəzdində məğsəlman həkimlərindən ibarət olan ayrıca şöbələrin təşkil olunması məsələsi irəli sığrılmışdı [11, s. 597-598].

Gürgəndyğ kimi, zar həkumətinin ucqarlarda qeyri-xristian xalqlarına qarşı həyata keçirdiyi milli ayrı-sezkilik siyasəti azərbaycanlıların da fəaliyyətinə üz mənfi təsirini göstərmişdir. Rusiyanın daxili quberniyalarına bənzər idarəzilik formasının Şimali Azərbaycanda da tətbiq olunması zarizmin məğstəmləkəzilik siyasətinin tərkib hissələrindən biri idi. Azərbaycanlıların hətta adi xəstəxanalarda da məğəyyən vəzifələrdə fəaliyyət göstərməsinin qarşısı hər vasitələrlə alınırdı.

1913-cü ilin iyulunda baş verən və Bakı neft sənayesi firmaları fəhlələrinin iştirak etdikləri tətillərdə qurultay Şurası qarşısında bir sıra tələblər irəli sığrılmışdı. Bu tələblər 1907-ci il 8 iyul tələblərinin layihələri əsasında işlənilib hazırlanmış və 1913-cü il iyulun 29-da qurultay Şurasına təqdim olunmuşdur. Göstərilən tələblər arasında 8 saatlıq iş gəngənin tətbiq olunması, fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi məsələsinin tezlaşdırılması, qəsəbələrin tikilməsinə qədər mədənlərdə müvcud olan mənzillərin gəgiyənə qaydalarına uyğun olaraq yenidən bərpa olunması, bəğtən mədən rayonu gəngə vahid xəstəxana bəğdəsinin təşkil olunması, qurultay Şurası xəstəxanalarında zərpayıların sayının artırılması, tibbi xidmət həyəti və qulluqzuların ştatlarının artırılması, fəhlələrin xəstəliyə məruz qalmış uşaqları gəngə əlverişli iqlim şəraiti olan yerlərdə koloniyaların təşkil olunması tələbləri də var idi [12, s. 2-4]. Elə həmin gən, yəni iyulun 29-da yuxarıda göstərilən tələblərlə bağlı olaraq qurultay Şurasının fəvqəladə iclası zağırılmışdı. Qurultay Şurası fəhlələrin tələblərini rədd etmiş və bu tələblərin həyata keçirilməsini hər bir firmanın üz daxili işi kimi səciyyələndirmişdir [12, s. 4-5].

Bakı fəhlələrinin 1904-cü il dekabr tətilindən sonra fəhlələrlə neft sənayezləri arasında bağlanmış kollektiv məqavilə onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu [13, s. 475]. Bu məqavilənin bağlanmasından sonrakı ilk 3 il ərzində (1905-1908) fəhlələrin nisbətən normal yaşayış şəraiti olsa da, 1908-ci ildən başlayaraq yaşayış gəngə zəruri olan vasitələrin qiyməti tədricən artmağa başlamış və Birinci Dənya məğhari-bəsi başlanan zaman 40%-ə qədər bahalaşmışdır. Halbuki həmin müddət ərzində fəhlələrin əmək haqqı yalnız 15-20% artmış, bəzi fəhlə kateqoriyalarında isə (bəzi firmaların

ustalarında), əksinə, azalmışdır. Digər tərəfdən, 1908-ci ildən başlayaraq neft sənayeziləri tərəfindən yuxarıda göstərilən kollektiv məqavilənin şərtlərinin pozulması halı baş vermiş və nəticədə fəhlələrin yaşayış şəraiti daha da ağırlaşmışdır. Bu da kütləvi fəhlə hərəkatının baş verməsinə və neft sənayesinin sürətli inkişafının ləngiməsinə səbəb olmuşdur [13, s. 62].

Nəticə

Beləliklə, qurultay Şurası tərəfindən neft sənayesi fəhlələri özünə tibbi-sanitariya yardımı və ibtidai təhsilin verilməsi işləri təşkil olunsa da, Qurultayda təmsil olunan iri firma nəmayəndələri fəhlələrin hüquqlarını hökumət qarşısında müdafiə etmədilər. Yəni qurultay Şurası neft sənayesində mövcud olan sosial mənasibətlərin tənzimlənməsi işini neft sənayesi burjuaziyasının maraqlarına uyğun şəkildə həyata keçirirdi. Fəhlələrin tibbi-sanitariya yardımı ilə təmin olunmaları da qurultay Şurasının fəhlələrin təzyiqindən ehtiyat etməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri idi. Bundan başqa neft sənayesi firmaları məəssisələrində işlərin dayanmaması üçün işçi qüvvəsinin daim sağlam vəziyyətdə qalması lazım idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Стригунов И.В. Из истории формирования Бакинского пролетариата (70-90-е годы XIX в.). Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1960, 289 с.
2. Пажитнов К.А. Очерки по истории бакинской нефтедобывающей промышленности (с конца XVII века до Великой Октябрьской Социалистической Революции). М.-Л.: Государственное Научно-Техническое Издательство Нефтяной и Горно-Топливной Литературы, 1940, 190 с.
3. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1883-1914). Документы и материалы. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1961, 796 с.
4. Жилища бакинских рабочих // Каспий, 1909, 9 апреля, № 77.
5. АРПİİSSA, f. 276, s. 8, iş 449.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f. 276, s. 3, iş 186.
7. АРПİİSSA, f. 276, s. 1, iş 420.
8. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку: Елм, 1997, 336 с.
9. АРПİİSSA, f. 276, s. 1, iş 272.
10. Каспий, 1905, 17 мая, № 90.
11. Труды XXII очередного съезда нефтепромышленников в гор. Баку (с 8-го мая по 1-ое июня 1906 года). Том I. Баку: Типография 1-го Типографского Товарищества, 1906, 685 с.
12. К забастовкам нефтепромышленных рабочих // Нефтяное дело, 1913, 8 августа, № 15, с. 2-6.
13. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (1914-1917). Документы и материалы. Л.: Наука, 1973, 552 с.

Резюме

Полад Халилов

О рабочей политике съезда бакинских нефтепромышленников

В статье говорится о возникшем в последней четверти XIX века, имеющего структуру местного предпринимательства Съезде Бакинских Нефтепромышленников, который в сотрудничестве с государственным аппаратом царизма проводил двуличную политику против рабочих. Несмотря на то, что организация съезда реализовала ряд мероприятий по охране здоровья рабочих, эта структура равнодушно относилась к требованиям рабочих на забастовках, отказалась реализовать вопросы, решение которых имело важное значение. Из-за невыделения царским правительством благоприятной дорожной инфраструктуры и соответствующих земельных участков нефтепромышленникам, самый важный вопрос – вопрос строительства рабочих поселков оставался нереализованным.

Ключевое слово: Совет съезда, рабочие поселки, забастовочное движение

Summary

Polad Khalilov

On the Working Policy of the Congress of Baku Oil Industrialists

The article deals with the congress of Baku Oil Industrialists, which arose in the last quarter of the 19th century and had a structure of local entrepreneurship, which in cooperation with the state apparatus of tsarism carried out a two-faced policy against the workers. Despite the fact that the organization of the congress carried out a number of measures to protect the health of workers, this structure was indifferent to the workers' demands on strikes, refused to implement issues whose solution was of great importance. Because the tsarist government did not allocate favorable road infrastructure and corresponding land plots to the oilmen, the most important issue - the issue of construction of workers' settlements remained unrealized.

Keyword: Congress of the Council, working-class towns, the strike movement

Redaksiya heyətinin özvv t.e.d., prof. Şükərov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürğlmüşdür.

FRANSA-AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİNİN TARİXİ

Şəfəq MUSTAFAYEVA*

Açar sözlər: *Azərbaycan, Fransa, əlaqələrin tarixi, səfərlər*

Giriş

Cənubi Qafqazda üzgücn xüsusi maraqları olan və Azərbaycanla sıx münasibətlər saxlayan dövlətlərdən biri Fransadır. Fransa ilə Azərbaycan arasında münasibətlər 300 ildən artıq tarixə malikdir. Bu illər ərzində Fransa ilə Azərbaycan arasında mədəni-humanitar əlaqələr inkişaf etmiş, hər iki xalqın bir-birini daha yaxından tanımasına və yaxınlaşmasına imkan yaranmışdır. Azərbaycanın Şərqlə Qərb arasında “qızıl körpü” rolunu oynaması bu prosesə təsir göstərmiş, beynəlxalq mədəni əlaqələrin yaranması və inkişafında əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Fransa-Azərbaycan ilkin əlaqələri

Azərbaycan mədəniyyəti dənyanın qabaqcıl dövlətlərinin, o cümlədən Fransanın diqqət mərkəzində olmuşdur. Qeyd etmək ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sini ilk dəfə 1741-ci ildə fransız dilinə tərcümə etmiş şəxs nizamişünas alim Klerambol olmuşdur. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sinin XIV əsrə aid (1362-1366) xəttat əlyazması Parisdə milli xalq kitabxanasında saxlanılır. Fransız alimi Anketil de Perron 1771-ci ildə “Avesta”-nın ilk tərcüməçisi idi. Onun tərcüməsi Fransa-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin əsasının qoyulmasında müstəsna rol oynamışdır. 1873-cü ildən 1953-cü ilə qədər “Avesta”-nın tərcüməsi ardıcıl olaraq, “Aziatik” jurnalında Paris Luvenski Universitetinin professoru M.S.Xarlez tərəfindən həyata keçirilmişdir. “Koroğlu” eposu 1853-cü ildə Parisdə A.Brelye və Jorj Sand tərəfindən tərcümə olunmuş, monoqrafiyalar şəklində “Aziatik” jurnalında dərc edilmişdir.

Məmməd Arif yazırdı: “Fransız tədqiqatçıları M.F.Axundzadəni rus xalqının Qoqolu, Fransanın Molyeri adlandırırlar, hətta fəlsəfi fikirlərinə görə onu dahi fransız filosofu Volterlə müqayisə edirlər”. [15]

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi yazıçısı İsmayıl bəy Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsinin Varşavada fransız dilində dərc olunması ilə Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələnin əsası qoyuldu.

“Qafqaza səyahət” kitabında xalqımızın təbii sərvətləri, tarixi abidələri haqqında maraqlı məlumatlar verən yazıçı, eyni zamanda, azərbaycanlıların həssas, mehriban, zəkali, qayğıkeş, qonaqpərvər, süzəngtöv, mərd, işgəzar, yaraşıqlı, gözəl olduqlarından xüsusi bəhs etmişdir [1, 23-37]. Aleksandr Dqmanın Azərbaycan haqqında müsbət fikirlərinin formalaşmasında Xan qızı Natəvanın rolu dənılmazdır. Dqmaya görə, “elə xalqların adamları var ki, üz əli ilə imza qoyduğu, mühür vurduğu sənəddən belə boyun qazır. Azərbaycanlılarda isə kişi süzəng var. Onlarla bir şey barədə süvdələşəndə sənəd, imza, mühür tələb etmək lazım deyil. Azərbaycanlılar verdiyi süzdən hez vaxt dnməz”. Azərbaycan dilinin əhəmiyyətindən süz azdıqda isə yazıçı demişdir: “Avropada fransız dili necə əhəmiyyətlidirsə, Qafqazda da Azərbaycan dili o cür əhəmiyyətlidir” [1, 62]. Yazıçı Şamaxı haqqında yazır: “Şamaxı Şirvanın paytaxtı idi. Buna görə də, xanına milyonlarla gəlir gətirən zəngin bir xanlıq idi. Onun on min əvəzinə yüz min əhalisi var idi” [7, 305].

* doktorant, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu; Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: shefeg_omarova@mail.ru

Məşhur fransız yazıçısı Jəl Vernin “Klodius Bombarnak” kitabında məğəllif Azərbaycanın təbii mənzərəsinə heyran qaldığını, aşıq olduğunu söyləmişdir [15].

Henri Binder “Kərdəstandan” əsərində Bakını “neft quyusu” [9, 443] adlandıraraq yazır: “Bakıda hər şey, istilik sobaları, yemək, işıqlandırma neft ilə həyata keçirilir; metallurgiya zavodlarının və üzlərinin sobalarında başqa yanacaq yoxdur” [9, 444].

XX əsrin əvvəllərində Fransa-Azərbaycan ədəbi əlaqələri daha da genişləndi. “Elmi işlərin, konfransların, simpoziumların və konqreslərin fəal iştirakçısı, xanım Melikoff, bununla yanaşı, 1984-cü ildə Strasburqda birinci fransız-Azərbaycan simpoziumunu (seminarını) təşkil etdi. Eyni zamanda, o, Sara Aşurbəyli, Oqtay Əfəndiyev, Əzizəgə Məmmədov haqqında “Tursika”da (“Tərkologiya”) məqalələr yazdı və Fransaya Azərbaycanlı musiqizilərin səfərlərini təşkil etdi. O həmçinin Xətai yaradıcılığı, M.F.Axundov əsərləri, Babək hərəkatı haqqında tədqiqatların, Səfəvi şüaləsi tarixinin, eləcə də bəzi müxtəlif monoqrafiyaların müəllifidir. O, Parisdəki Ceyhun bəy Hacıbəylinin yaratdığı Fransa-Azərbaycan Evinin fəal üzvlərindən biri idi. Strasburqda Azərbaycan Evi (2005) də onun təşəbbüsü ilə yaradılmışdır” [8, 240].

Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin təşəkkülündə M.Şahmurov, C.Hacıbəyov və Ə.Topzubaşovun xüsusi xidmətləri olmuşdur. M.Şahmurov, C.Hacıbəyov təhsillərini Fransada almış, Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı kitablarını məhz fransız dilində yazdırmışlar. 1911-ci ildə “Kaspi” qəzetində “Azərbaycan günləri” adlı məqaləsini dərc etdirən C.Hacıbəyov sonradan onu ayrıca kitab şəklində fransız dilində Parisdə nəşr etdirmişdir [15].

Fransa-Azərbaycan münasibətləri (1918-1920-ci illər)

1917-ci ildə zar Rusiyası zükdü, Qafqaz xalqı müstəqillik əldə etdi. O vaxt Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları meydana gəlirdi, Şimali Qafqaz xalqları isə Dağlı Respublikası adı altında birləşməyə cəhd edirdi [11, 61].

Azərbaycan Xalq Cəmhuriyyətinin müvcud olduğu 23 ay ərzində Fransa ilə əlaqələrə xüsusi diqqət yetirilmişdi. Azərbaycan xalqı tarixdə öz layiqli yerini tutmaq üçün 1919-cu ildə yeni döynanın taleyinin həll olunduğu Parisə – Versal sülh konfransına üznməyəndə heyətini gündərmişdi.

“Azərbaycandan Avropaya orta əsrlərdə də diplomatik heyətlər gündərilmişdir. Lakin belə elzilər bir qayda olaraq öz hökmdarlarının iradəsini Avropa monarxlarına, Avropa saraylarına zətdırmaq üçün illərlə davam edən ağır və çətin səfərlərə zıxırdılar. 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan parlamentinin qərarı ilə Parisə – Versal sülh konfransına gündərilən nğməyəndə heyəti isə xalqın iradəsini, onun müstəqillik əzmini ifadə etmək, bu müstəqilliyi dönyaya tanıtmək və qəbul etdirmək missiyasını özünə gütürmüşdür” [10, 119].

Antanta Ali Şurası Britaniyanın xarici işlər naziri C.Kerzonun təklifi ilə 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin tanınması barədə qərar qəbul etdi. Sülh konfransının Azərbaycanın de-fakto tanınmasına dair qərarı 1920-ci il yanvarın 15-də Fransa Xarici İşlər Nazirliyində keçirilən qəbulda nazirliyin baş katibi Jəl Kambon tərəfindən Ə.Topzubaşova təqdim olundu [3, 285].

Paris sülh konfransında əldə edilən diplomatik uğurun nəticəsi olaraq 1920-ci ilin əvvəllərində Bakıda Fransanın nğməyəndəliyi azıldı. Azərbaycan Xalq Cəmhuriyyətinin maliyyə yardımı ilə 100 nəfərə yaxın tələbə Avropa ölkələrinə təhsil almağa gündərilədi. Onlardan 42 nəfəri Fransanın müxtəlif şəhərlərində təhsil alırdı [15].

1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin itirilməsi regional və beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərdi. “Azərbaycanda bolşevik işğalına ən kəskin münasibət bəsləyən və ona qarşı mübarizə aparan Fransa idi. Fransa bolşeviklərə qarşı hərbi gəc kimi Mustafa Kamal paşanı, Gürcüstanı, azərbaycanlıların sovetləşmə

əleyhinə olan gəşyanlarını, nəhayət, Cənubi Qafqaz dağlıları arasında hərəkəti gürgütdü. Azərbaycanın Tiflisdəki nğmayəndəsi İ.Mğslğmovun Xalq xarici işlər komissarı M.Hğseynova məxfi məktublarında Fransanın Cənubi Qafqazdakı maraqları göstərilirdi. Bu maraqlar Rusiyanı buradan sıxışdırıb zıxarmaq, Qafqazın təbii sərvətlərinə və strateji müvqələrinə sahib olmaq idi” [5, 56].

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan-Fransa əlaqələri

Azərbaycanın sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunması Azərbaycan mğhacirətinin gğclənməsinə mğhğm təkan verdi. Mğhacirlərin zox hissəsinin Fransaya gğ tutması da Azərbaycan-Fransa mədəni təhsil əlaqələri sahəsində əldə edilmiş real faktlarla bağlı idi [15].

Parisdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin səyi nəticəsində 1925-ci il iyunun 4-də Femia Teatrı səhnəsində “Arşın mal alan” komediyası təkrar tamaşaya qoyuldu. Gmmğl-Baninin Fransa-Azərbaycan mədəni əlaqələrinin formalaşmasında xğsusi rolu olmuşdur. Onun “Qafqaz gğnləri”, “Yad Fransa”, “Paris gğnləri” əsərləri Fransada məşhur idi. Lakin sovet hakimiyyətinin kapitalist düvlətlərlə “zərzivələnmiş siyasəti” Fransa ilə mədəni əməkdaşlıqda da üzğng göstərirdi. Sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk zamanlarda Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri sahəsində yazızılarla gürüş, mğbadilə formalarına daha zox gğstğnlğk verilirdi.

Fransız yazızısı Anri Barbğsğn 1927-ci ildə Azərbaycana gəlişi Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin inkişafında mğhğm rol oynadı. Yazızı üzğngn “Neft ölkəsində” adlı məqaləsində Bakı haqqında təəssğratlarını bu şəkildə ifadə etmişdir: “Əgər məndən sovet hakimiyyətinin həyata kezirdiyi, yaratdığı ən təəccğblğ, heyranedici işləri haqda soruşsalar, onda mən belə cavab verərdim: Bakıya baxın!” [1].

Sovet hakimiyyəti tarixinin mğhğm düvrğng təşkil edən Büyük Vətən mğharibəsi illərində (1941-1945-ci illər) Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin inkişafı prosesində durğunluq yaransa da, bu sahədə fəaliyyət davam edirdi. Belə ki, Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında məlumatlar istər mğhacirət tərəfindən nəşr olunan qəzet və jurnallarda, istərsə də Fransa hğkumətinin mətbuat orqanlarında dərc edilirdi. Büyük Vətən mğharibəsi illərində mədəni əlaqələrin inkişafının sğrətləndirilməsinə təkan verən digər mğhğm məsələlərdən biri faşizmə qarşı birgə mğbarizə istiqamətində azərbaycanlılarla fransız düyüşğlərinin birliyi nğmunəsi idi. Bu birlik Azərbaycan legionunun bəzi batalyonlarının Fransaya gündərilmiş əsgərləri ilə fransız əsgərləri arasındakı mğnasibətdə üzğng göstərirdi. Bu əlaqələr mədəni məzmun daşımada da, Azərbaycan-Fransa xalqı arasında səmimiyyətin gğclənməsi, dostluq, qarşılıqlı anlaşma kimi mənəvi mğnasibətlərin inkişafında mğhğm hadisə idi. Azərbaycanlı düyüşğlərdən Əhmədiyyə Cəbrayilov, Mirzəxan Məmmədov, Hğseyin Rza Məmmədov və başqaları ilə fransız əsgərləri arasındakı səmimi hərbi işğğzar mğnasibətlər sonrakı tarixi düvrlərdə, yəni İkinci dğnya mğharibəsindən sonra hər iki ölkənin siyasi, iqtisadi, eləcə də mədəni əlaqələrinin davam etdirilməsinə və inkişafına zox büyük təsir gğstərdi. Azərbaycanlı qəhrəmanlardan Əhmədiyyə Cəbrayilov gğz il ərzində Fransa mğqavimət hərəkəti düyüşğləri ilə alman faşistlərinə qarşı vuruşmuşdur. O, Fransanın 5 orden və gğz medalı ilə təltif edilmişdir. Əhmədiyyə Cəbrayilovun qəhrəmanlığını Fransa düvləti yğksək qiymətləndirərək, ona Fransanın Milli Qəhrəmanı kimi zox yğksək fəxri ad vermişdir. 1943-1945-ci illərdə Fransa Milli Azadlıq Komitəsinin və Fransa Mğvəqqəti Hğkumətinin sədri olmuş briqada generalı Şarl de Qoll (1899-1970) Fransa xalqının alman faşizminə qarşı apardığı mğqavimət hərəkətinə rəhbərlik edərkən həmyerlimiz Əhmədiyyə Cəbrayilovun bu hərəkətdə fəal iştirakının şahidi olmuşdu. O, Fransa düvlətinin prezidenti olduğu düvrdə şəxsən Ə.Cəbrayilovla Moskvada gürüşmüşdü.

1958-1969-cu illərdə Fransa Respublikasının Prezidenti olmuş general Şarl de Qoll

1944-cü ildə Bakıda olmuşdur. 1944-cü il noyabr ayının 26-da Şarl de Qollun rəhbərlik etdiyi məhvəqqəti Fransa hökumətinin nəmayəndə heyəti, o cümlədən xarici işlər naziri Jorj Bido ilə birlikdə Moskvaya getmək üçün Tehrandan Bakıya gəlmişdir. Noyabrın 27-də Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında De Qoll üçün məxsusi olaraq G.Hacıbəyovun məşhur "Koroğlu" operası göstərilmişdir.

Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə yeni mərhələdə inkişaf etdi. İki ölkə arasında mədəni əlaqələrin nizamlanması sahəsində məqsədyünlü əməkdaşlığa diqqət yetirildi. Bu əməkdaşlıq mədəniyyətin bəzi sahələrini – incəsənət, elm, ədəbiyyat və s. əhatə edirdi. Müharibədən sonrakı tarixi şəraitdə Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin inkişafında yazıçıların ölkələrarası qarşılıqlı əzamiyyətli, görüşləri müəhləm yer tuturdu [16].

1968-ci ildə Azərbaycanın mədəniyyət xadimləri Avropada qastrol səfərlərində oldular. Həmin ildə Müslüm Maqomayev Fransada oldu. M.Maqomayev Fransada, Kann şəhərində keçirilən Beynəlxalq qramplastinlər bazarı konsertində iştirak edərək birinci yer tutdu [13, 68]. Fransanın Paris və Strasburq şəhərlərində 1989-cu ildə keçirilən Azərbaycan xalq musiqisinin konserti böyük uğurla başa çatdı [12].

1989-cu ildə Azərbaycanın mədəniyyət naziri Polad Bəğlil oğlu "David" firmasının dəvəti ilə Fransaya səfər etdi. Danışqlar nəticəsində Azərbaycanın mədəniyyət nazirliyi ilə "David" firması arasında niyyət protokolu imzalandı [13, 31]. Bu protokol mədəni sahədə əməkdaşlıq üçün geniş perspektivlər azırdı.

Ümumiyyətlə, sovet hakimiyyəti illərində Fransa ilə Azərbaycan arasında münasibətlər qapalı xarakter daşıyıb, SSRİ-nin nəzarəti ilə həyata keçirilir, əməkdaşlıq əsasən ədəbi, mədəni sahələri əhatə edirdi. Bu əlaqələr SSRİ ilə Qərb dövlətləri arasında gedən "Soyuq müharibə"yə görə inkişaf edə bilmirdi.

SSRİ-nin sönümlənməsi nəticəsində Azərbaycan yenidən özünə dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi Fransa ilə Azərbaycan arasında münasibətlərdə yeni mərhələnin və istiqamətin əsasını qoydu. Qarşılıqlı münasibətlər eyni zamanda zöhrərfli formatda da inkişaf etməyə başladı. İki dövlət arasında əməkdaşlığın yeni istiqamətləri formalaşdı.

Müasir dövrdə Fransa-Azərbaycan münasibətləri

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Avropa ölkələri ilə münasibətlərin yaradılması və inkişafı onun xarici siyasət prioritetinə zəvrildi. Azərbaycan - Fransa münasibətləri yeni mərhələdə inkişaf etməyə başladı. Fransa Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini 1992-ci il yanvarın 3-də tanıdı. İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər isə 1992-ci il fevralın 21-də quruldu. 1992-ci il martın 16-da Fransanın Azərbaycanda, 1994-cü il oktyabrın 20-də isə Azərbaycanın Fransada səfirliyi azıldı [17].

Fransa Ermənistan ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli edilməsi məsələsi ilə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunda həmsədrlik edir. Fransa, həmçinin Avropa qonşuluğu siyasəti zərvivəsində, Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında əməkdaşlıqda da fəal rol oynayır.

1992-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikası BMT-yə tam hüquqlu qəvul olundu və Dağlıq Qarabağ ərazisi bu təşkilat tərəfindən Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qəvul edildi. 1993-cü ilin may ayında Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə genişləndiyi bir dövrdə Fransa Respublikasının Prezidenti F.Mitteran Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ə.Elzibəyə gündərdiyi məktubda "Dağlıq Qarabağ ətrafında hərbi əməliyyatların genişlənməsindən Fransanın zox narahat olduğunu" bildirirdi və qeyd edirdi ki, "Fransa hökuməti erməni qüvvələrinin Kəlbəcərdən zıxması tələbi ilə müxtəlif səviyyələrdə zıxış etmişdir". F.Mitteran məktubda Azərbaycan rəhbərliyini münaqişəni ATƏM-in Minsk qrupu zərvivəsində nizamlamaq yollarının axtarışını davam etdirməyə zəğırırdı [4, 79].

Azərbaycan-Fransa münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fransaya ilk rəsmi səfəri mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Prezident Heydər Əliyev Avropaya ilk rəsmi səfərini Fransadan başladı. 1993-cü il dekabrın 19-22-də Fransaya səfəri zamanı Prezident Heydər Əliyev bu ölkənin dövlət başçısı Fransua Mitteran və digər rəsmilərlə görüşlər keçirdi. Görüş zamanı Fransa Prezidenti Fransua Mitteran Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığını tanıdığını bəyan etmiş, münasibətlərin ATƏM konfransı zərçivəsində həllinin dəstəkləyici olduğunu bildirmişdi. O, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində Azərbaycanda vəziyyətin daha gərgin olduğunu təsdiqləmiş və Fransanın evlərini və torpaqlarını itirmiş insanlara yardım göstərəcəyini bildirmişdi: "...Biz sülh və təhlükəsizlik prinsiplərinə əsasən sərhədlərin silah və zor gücünə dəyişdirilməsinə yol vermərik. Biz müstəqillik və suverenliyin qanunla qorunmasını istəyirik" [4, 82].

1994-cü ildə Fransa Xarici İşlər Nazirliyinin baş katibi Bertran Dörfurq Bakıya səfər etmiş, ölkəsinin "dövlətlərin ərazilərinin bütövlüyü prinsipini müdafiə etdiyini" və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tezliklə ATƏT zərçivəsində aradan qaldırılması üçün bəzi imkanlardan istifadə edəcəyini bəyan etmişdi.

Fransa Xarici işlər naziri Erve de Şaret 1996-cı il oktyabrın 11-də Azərbaycana səfəri zamanı Qafqazda siyasi vəziyyət, Qarabağ problemi, Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası və s. məsələlərlə bağlı öz ölkəsinin rəsmi Bakının strateji kursu ilə üst-üstə düşən müvqeyini azıqladı. Erve de Şaret Dağlıq Qarabağ problemi haqqında bildirdi ki, Fransa ölkələrin ərazi bütövlüyünün qorunması, ayrı-ayrı milli azlıqların deyil, dövlətlərin mənafelərinin qorunması, problemin sülh yolu ilə həlli, qazqınların öz yerlərinə qayıtması məsələlərində Azərbaycanla həmfikir [4, 90].

1997-ci ilin yanvarın 13-də Fransa Respublikasının prezidenti Jak Şirakin dəvəti ilə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin Parisə iki günlük rəsmi səfəri zamanı bildirmişdir: "Bu imkandan, cənab prezident Jak Şirak ilə olan söhbətimizdə istifadə edərək mən Fransa və Azərbaycan arasında əlaqələrin daha da yaxşılaşdırılmasına və genişləndirilməsinə söz vermişəm ki, bu görüş, söhbətlərimiz və danışıqlarımız Fransa-Azərbaycan münasibətlərinin sürətli inkişafı üçün dönüş nöqtəsi olacaqdır" [2, 9].

2003-cü ildə prezident seçilən sonra İlham Əliyev "2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Fransa Respublikasına rəsmi səfər edib. Bu, Prezident İlham Əliyevin ilk xarici rəsmi səfəri olub" [21].

Prezident İlham Əliyev 2007-ci il noyabrın 19-20-də Parisə işgərar səfər etmişdi. Səfər zərçivəsində Prezident İlham Əliyev Fransa prezidenti Nikola Sarkozi Fransa Senatının sədri Kristian Ponsüle ilə görüşərək, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində yaranmış vəziyyəti müzakirə etmişdi.

N.Sarkozinin 2011-ci il oktyabrın 7-də Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı Fransa və Azərbaycan prezidentləri Bakıda Fransız Liseyinin təməlini qoydu. Mərasimdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan-Fransa əlaqələrinin bütövlü istiqamətləri haqqında xüsusilə gələcəkdə münasibətlərin strateji xarakter daşıyacağını bəyan etdi. Prezident İlham Əliyev neft-qaz layihələrindən başlayaraq, Dağlıq Qarabağ probleminədək məsələləri diqqət mərkəzinə gətirdi. Lakin Prezident Sarkozinin xüsusilə, əsasən, mədəniyyət və təhsil sahələrini əhatə edirdi. O, 1944-cü ildə Moskvaya gedərkən Fransa generalı Şarl de Qollun Azərbaycanda qalmasını yada salsada, Dağlıq Qarabağ problemi barədə bir kəlmə belə danışmadı [6].

2012-ci ilin sentyabrın 18-19-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Fransaya işgərar səfər etmişdi. Prezident İlham Əliyev Fransa Prezidenti Olland tərəfindən qəbul edilmiş, dondurulmuş Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin perspektivləri bu görüşün gündəmində olmuşdur [20].

2014-cü ilin may və 2015-ci ilin aprel aylarında Bakıya iki dəfə səfər edən Prezident Fransua Holland ilə Prezident İlham Əliyev arasında dialoq inamlı, səmimi və konstruktiv xarakterli olmuşdur. Bu səfərlər regional, beynəlxalq və vətəndaş cəmiyyəti kontekstində ən kritik məsələləri əhatə etməyə imkan verir [14].

2017-ci il martın 10-da Fransa Respublikası Senatının Fransa-Qafqaz Dostluq Qrupunun sədri Andre Reyşarın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri zamanı da Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müzakirə obyektinə olmuşdu. Xarici işlər naziri E.Məmmədov Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində aparılan danışıqlar, Azərbaycanın münaqişənin həllində beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrinə və ədalətə əsaslanan müvafiq barədə məlumat verdi. O, münaqişənin həlli üçün ilk nüvbədə Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmalı və azərbaycanlı qazqın və məcburi köçkünlərin geri qayıtılmalı olduğunu bəyan etdi. Nazir münaqişənin həlli prosesinin hər kəsə aydın olduğunu və bu xüsusda irəliyə doğru addım atmaq üçün Ermənistanın siyasi iradə nümayiş etdirməsinin zəruriliyini vurğulamışdı [19].

2017-ci il noyabrın 2-də Fransa-Azərbaycan dostluq qrupu Azərbaycanda olmuşdur. "Mehriban Əliyeva Pyer Alen Rafani Fransa-Azərbaycan dostluq qrupunun rəhbəri vəzifəsinə təyin olunması münnasibətilə təbrik edib və ona fəaliyyətində upurlar arzulayıb. Milli Məclisin deputatı olduğu zaman Azərbaycan-Fransa dostluq qrupuna rəhbərlik etdiyini deyən Mehriban Əliyeva qrupun fəaliyyətinin ölkələrimiz arasında əlaqələrin genişləndirilməsinə təkan verdiyini bildirib. "İnanıram ki, gələcək fəaliyyət nəticəsində əlaqələrimizdə olan potensialdan daha yaxşı istifadə ediləcək", - deyən Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti qeyd edib ki, bu, əlaqələrimizin daha da mühkəmlənməsinə səbəb olacaq" [18].

Nəticə

Azərbaycan ilə Fransa arasındakı əlaqələr zoxəsrlilik tarixə malikdir. Hələ XII-XIV əsrlərdən başlayaraq, iki ölkə arasında müxtəlif mədəni-siyasi və ticarət əlaqələri müvcud olmuşdu. Lakin orta əsrlərdə bu münnasibətlər pərakəndə və qeyri-münnənzəm xarakter daşmışdır. Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda münnəstəqil dövlətin – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, yaranması və beynəlxalq münnasibətlərin subyekti kimi siyasi proseslərin fəal iştirakçısına zevrilməsi, habelə bu dövlətlərin Paris münnəstəqillik konfransında iştirak edərək, böyük dövlətlərarası münnasibətlərin bir hissəsinə zevrilmələri regionun beynəlxalq sistemin struktur komponentlərindən birinə və geosiyasi rəqabətin obyektinə zevirdi. Böyük dövlətlərin, o cümlədən Fransanın Azərbaycana münnasibətdə maraqları münnəhz bu dövrdə yaranır və bu maraqların əsasında ilkin olaraq geosiyasi faktorlar dururdu. Azərbaycan Osmanlı dövlətinin (Türkiyənin) və Rusiyanın genişlənməsinə qarşı, habelə Orta Asiyaya ən yaxın gedş yolu kimi ünəm kəsəb edirdi. Yeni inkişaf edən hərbi texnikanın və sənayenin enerjiyə olan artan tələbatının Azərbaycanın neft yataqları vasitəsi ilə təmin edilməsi aktuallaşmışdı.

Sovetlər Birliyi yarandıqdan sonra Fransanın Azərbaycan əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə münnəhdudlaşmışdı.

Fransanın Azərbaycana münnasibətdə siyasi maraqlarının formalaşmasının yeni mərhələsi XX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Sovetlər Birliyinin dağılmasında sonra region ölkələrinin öz münnəstəqilliklərini bərpa etməsi və bütövlükdə beynəlxalq münnasibətlər sisteminin inkişafının yeni mərhələsi Fransanın Azərbaycanla münnasibətlərinin sistemli və davamlı inkişafı üçün əsaslar yaratdı.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, Azərbaycan-Fransa əlaqələri artan xətt ilə davam edir. Azərbaycan Respublikasının hər iki prezidentinin də ilk xarici və rəsmi səfərini bu ölkəyə etməsi hez də təsadüf deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aleksandr Dğma. Qafqaz səfəri. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014, 192 s.
2. Azərbaycan-Fransa əməkdaşlığın genişlənməsinə mğhgm tühfə, Bakı: Şərq-Qərb., 1997, 116 s.
3. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 472 s.
4. Həsənov Ə. M. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dövlətləri ilə mğnasibətləri (1991-1996). Bakı: Elm, 2000, 368 s.
5. Qasimov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 1998, 360 s.
6. Səfəroğlu X. Nikola Sarkozi Azərbaycanın ərazi bğtövlğyğnə dəstək kəlməsi işlətmədi // Ayna qəzeti, 2011, 08 oktyabr.
7. Alexandre Dumas. Le Caucase impressions de voyage, Montryal, 2006, 700 p.
8. Asgarov V. L'immigration des Azerbajdjanais en France: Histoire et perspectives // Thi se de doctorat, 12 novembre 2012, Strasbourg. p. 392.
9. Binder H. Au Kurdistan. En Mysopotqmie Et En Perse, Paris, 1887, 45 p.
10. D' Azerbajdan A La Conference`De Paix A Paris (1919-1920), Bakou, 2008, 244 p.
11. Yerasimos S. Caucase: le retour de la Russie, Politique ytrangi re, pp. 61-86.
12. Газ. «Вышка», 1989, 17 ноября.
13. Гасымлы М. Азербайджан в международных культурных связях (1946-1990 гг.). Тбилиси: Артанучи, 2005, 300 с.
14. Azərbaycan-Fransa əlaqələrinin əsas istiqamətləri (<http://newtimes.az/az/diplomatik/4917>)
15. Azərbaycan-Fransa humanitar əlaqələrinin əsas istiqamətləri (<http://xalqgazeti.com/az/news/politics/62420>)
16. Azərbaycan-Fransa mədəni inteqrasiyası: ADR II Dğnya mğharibəsi illərində (<http://sesgazeti.az/news/kivdf/361930.html>)
17. Azərbaycan-Fransa mğnasibətlərinə dair ğmumi tarixi arayış (<http://ocaz.eu/az/azrbaycan-avropada/diplomatiya/4182-azrbaycan-fransa-mnasibtl-rin-dair-mumi-tarixi-aray.html>)
18. Əliyeva M. Fransa-Azərbaycan dostluq qrupunun ğzvləri ilə ğürğşüb. (<http://qafqazxeber.az/2017/11/mehriban-%C9%99liyeva-fransa-az%C9%99rbaycan-dostluq-grupunun-uzvl%C9%99ri-il%C9%99-gorusub>)
19. №: 62/17, Xarici işlər naziri Elmar Məmmədyarov Fransa Respublikası Senatının Fransa-Qafqaz Dostluq Qrupunun sədri Andre Reyşarın başzılıq etdiyi nğmayəndə heyəti ilə ğürğşüb (<http://www.mfa.gov.az/news/878/4760>)
20. Məmmədov N. Prezident İlham Əliyev dinamik dəyişən qlobal geosiyasi mğhitdə Azərbaycanın zəvik xarici siyasət yeritməsi zərurətini əsaslandırdı. (<http://newtimes.az/az/politics/661>)
21. Prezident İlham Əliyevin ilk xarici rəsmi səfəri 2004-ci ildə olub. (<http://xeberpress.az/azerbaycan/3412-prezident-lham-eliyevin-ilk-xarici-resmi-seferi-2004-ci-ilde-olub.html>)

Резюме

Шафаг Мустафаева

История азербайджано-французских отношений

В статье исследуется история взаимоотношений между Францией и Азербайджаном. В статье показывается, что отношения между Азербайджаном и Францией имеют многовековую историю. Еще начиная с XII-XIV вв. между двумя странами были установлены разносторонние торговые и культурно-политические отношения. Статья считается объективной, в связи с исследованием со стороны автора истории азербайджано-французских отношений с момента возникновения по сегодняшний день на основе литературы на азербайджанском, русском и, в том числе, французском языках. В статье в широком контексте рассматривается каждый период истории азербайджано-французских отношений, раскрываются причины уровня двусторонних взаимоотношений.

Статья состоит из глав запись, история отношений между Азербайджаном и Францией, Азербайджан-Франция (1918-1920), отношения между Азербайджаном и Францией в советские времен, современные азербайджано-французские отношения и результат. На каждом этапе изучаются направления француско-азербайджанских отношений.

Ключевые слова: Azerbaijan, France, histoire des relations, visites

Summary

Shafag Mustafayeva

History of France-Azerbaijan relations

The article examines the history of France-Azerbaijan relations. The article indicates that France-Azerbaijan relations has centuries old history. Beginning from XII-XIV centuries the two countries had various cultural-political and trade relations. The article can be regarded as objective as the author used Azerbaijani, Russian, as well as French sources in research of the bilateral relations of Azerbaijan and France from the beginning to the modern day. The article explores each period of France-Azerbaijan relations in a large context while explaining the reasons of the levels of bilateral relations.

The article consists of the chapters of the entry, the history of relations between Azerbaijan and France, Azerbaijan-France (1918-1920), relations between Azerbaijan and France during the Soviet era, modern Azerbaijani-French relations and result. At each stage, the directions of the French-Azerbaijani relations are being studied.

Key words: Azerbaijan, France, история отношений, визиты

Redaksiya heyətinin gəzəg t.e.d., prof Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürəlmüşdür.

UOT 94

**JAN ŞARDENİN “İRANA VƏ DİGƏR ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNƏ SƏYAHƏT”
ƏSƏRİNDƏ TƏBABƏT ELMİ**

Gülər ƏLİYEV*

Açar sözlər: təbabət, xəstəlik, həkim, əczaçı, cərrahiyyə

Giriş

Sağlamlıq bətgən dövrlərdə insanları düşündürən əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Onlar xəstəliklərin mənşəyini araşdırmış və yaranma səbəblərini ortaya çıxarmağa çalışmışlar. Bunun üçün də insan bədənini və təbiətdə mövcud olan bitkilərin xassələrini daha dərinlən öyrənməyə başlamışlar. Bətgən bunlar insanların bir zox xəstəliklərin mğalicə yollarını tapmasına şərait yaratmışdır. Lakin dğnyanın mğxtəlif yerlərində xəstəliklər fərqli şəkildə araşdırılıb. XVII əsrdə Səfəvilər dövlətinə səyahət etmiş fransız səyyahı Jan Şarden də öz əsərində təbabət elminin burada necə inkişaf etdiyini və xəstəliklərin mğalicəsində hansı şsullardan istifadə olunduğunu göstərib. Səyyahın verdiyi məlumatların dğzgğnlğyğğğn araşdırılması məqsədilə yerli və xarici ədəbiyyatlara mğraciət olunub.

1. Səfəvilər dövlətində həkimlərin fəaliyyəti

Səyahətnamə ilə tanış olduqda gürğrğk ki, Şarden tibb elmində avropalı həkimləri daha ştgğn hesab etmiş və şərqlilərin bu elm sahəsini dərinlən bilmədiyini göstərməyə çalışmışdır. Lakin səyyahın dedikləri əsassız idi, zğnki tibb elmi əvvəlcə Şərqdə təşəkkğl tapmışdı. Bəzi mğasir Avropa alimləri İslam təbabətinin qeyri-orijinal olmasını söyləyirlər. Guya mğsəlman təbibləri kitablarını bğsbətgən qədim yunan risalələrindən küzğrğblər. Bu hez də belə deyil. İlk mərhələdə Hippokrat, Qalen və başqa yunan alimləri tibb elmini qədim misirlilərdən, Yaxın Şərq, İran və Azərbaycan əhalisindən öyrənirdilər. Daha sonrakı dövrlərdə Hippokratın və Qalenin irsinə əsaslanan İbn Sina, Əbubəkir Razi, Əli İbn Abbas, İbn Baytar, İbn Kəbir və başqa dahi Şərq alimləri tibb elmini daha da yğksək zirvələrə ucaltdılar. Hippokrat ¹cəmi 200, qədim hindlilər isə 760 dərman bitkisini tanıdığı halda, İbn Sina və başqa mğsəlman alimləri öz əsərlərində 2600 dərman maddəsindən, o cğmlədən 1400 dərman bitkisindən sühbət azırlar. [5, səh. 3]

Mğsəlman həkimlərinin təbabətdəki rolundan bəhs edən Jorj Sarton belə yazır: “Üz tibbi axtarırları ilə onlar nəinki təbabət elminin əhatə dairəsini, həmçinin şmumilikdə humanizm konsepsiyasını genişləndirdilər”. [6, səh. 25]

İlk olaraq həkimlərin də mğnəccimlər kimi ölkəni soyub-taladığını qeyd edən Şarden şahın onlara verdiyi məvacibin 2 milyon 500 min manatdan zox olduğunu göstərirdi. Həkim və mğnəccimlərdən eyni anda danışmasının səbəbi isə onların bir-birlərindən asılı olmaları idi. Hətta mğnəccimlərin həkimləri özlərinə rəqib hesab etdiklərini də yazırdı. Səyyahın verdiyi məlumata gürə, iranlılar astronomiyaya artıq dərəcədə inanırdılar, belə ki, həkim dərman yazsa da əgər mğnəccim onlara bu gğğğn dərman qəbul etmək və ya qan almaq üçün uğurlu gğğn olduğunu deməsə onlar həkimin

* doktorant, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: guler_alieva90@list.ru

dediklərinə əməl etmirdilər. Bu vəziyyət uzun müddət belə davam etdiyi gözün insanların ülgmü ilə nəticələnirdi. Bu zaman mğnəccimlər həkim sənətinə şübhə ilə yanaşır, həkimlər də üz nüvbəsində mğnəccimləri dərmanın qəbul edilmə vaxtını dğzgğn təyin etmədikləri gözün təqsirləndirirdilər. Hətta mğnəccimlərin bu barədə belə bir zarafatı da müvcud idi: “Əgər bir mğnəccim səhv edərsə, səma onu ortaya zıxarır, lakin əgər bir həkim səhv edərsə torpaq onu ürtğr”. [8, səh. 169]

Daha sonra iranlıların həkimlər haqqında kizik hekayələr danışdığını qeyd edən Şarden onlardan biri ilə bizi tanış edir. Danışılan hekayəyə gürə İsfahanda yaşayan bir həkim həmişə qəbiristanlığın yanından keçəndə gözng yaylığı ilə bağlayırmış. Ondan bunun səbəbini soruşanda isə cavab verir ki, bu qəbiristanlıqda onun reseptinə gürə yatanlar zoxdur, qorxur ki, kimsə onu tanıyıb yaxasından yapışar.

Bğtğn bunlara baxmayaraq, səyyah təbabətin ölkədə ən bahalı və ən zox ehtiyac duyulan elmlərdən sayıldığını yazırdı.

Şardenin verdiyi məlumata gürə, Səfəvilər dövlətində həkimlər eyni zamanda əczazı kimi də fəaliyyət göstərirdilər. Onların hamısının üz əttar dğkanları var idi. Səyyah bu dğkanlarda nüvbəyə dğzğlmüş zoxlu sayda xəstəyə rast gəldiyini qeyd edirdi. Mğayinə zamanı həkimlər ilk olaraq xəstələrdən kizik şüşədə gətirdikləri sidiyi verməsini, sonra dillərini zıxarmasını istəyir, daha sonra isə həkim ayağa qalxaraq xəstənin nəbzini yoxlayırdı. Bundan sonra o, xəstəliyin necə başlaması, ağrılar və digər simptomlar haqqında soruşurdu. Xəstənin vəziyyətinə əsasən həkim resept yazaraq onu əczazı yoldaşına ütgğr, əczazı isə dərmanları ülzərək xəstəyə verirdi. Bunun mğqabilində xəstə mğəyyən pul üdəyir, lakin həkimlər bunun gözün hez bir pul istəmirdilər, zğnki dərmanların satışından gəlir əldə edirdilər. Kasıblar və adi insanlar dərman hazırlamaq gözün aldıqları bu tərkib hissələri evdə dğzəldirdilər. Qalanları isə həkimi evlərinə zağırırdılar. Ən yaxşı həkimlər bir dəfə mğalicə gözün 10 şahı, nüvbəti dəfələr gözün isə onun yarısı qədər pul alırdılar. Əttar dğkanlarında şagird kimi işləyən tibb tələbələrini də gürmək mğmkğn idi. Onlar burada həkimlərin reseptlərini oxuyur və onların hazırladıqları pəhrizlərlə tanış olurdular.

Orta əsr mğəlliflərinin əsərlərində əttar süzg tez-tez rast gəlinən bir süzdğr. Yaxın Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ətriyyət, dərman, mğxtəlif bitki yağları və s. satmaqla məşğul olan şəxslərə əttar deyilirdi. Əttarlar təbii ki, dərman bitkilərinin yığılması, qurudulması və hazırlanması ilə də məşğul olurdular. Bu işlə məşğul olduqlarından onlar mğalicəvi bitkilərin xassələrini və təsir qğvvəsini bilirdilər. [3, s. 307]

Şardenin qeyd etdiyinə gürə, iranlılar təbabətdə Qalen, Hermes Trismegist, İbn Sina və İbn Rüşdün əsərlərindən bəhrələnirdilər. Lakin o, səyahət etdiyi dövrdə Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərmiş həkimlər haqqında hez bir məlumat vermir. Halbuki həmin dövrə kimi Azərbaycanda Kafiyəddin Ümər ibn Osman, Əbdülməcrid Təbib, Mahmud ibn İlyas, Nəcməddin Əhməd Naxçıvani, Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Nəmvar Təbrizi, Yusif ibn İsmayıl Xoyi kimi təbiblər təbabət elmində böyük nailiyyətlər əldə etmişdilər.

Azərbaycanda tibb elminin inkişafı nəticəsində bir sıra tibb ocaqları da azılmışdır. XI əsrdə Şamaxının Məlhəm qəsəbəsində, mğasir dillə desək, Akademiya yaxud Universitet yaradılmışdı. Məlhəm Mədrəsəsi kimi tanınan bu elm ocağının banisi gürkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin əmisi həkim Kafiyəddin Ümər idi. Bu mədrəsədə tibb, anatomiya, əczazılıq elmləri ilə yanaşı riyaziyyat, məntiq, ilahiyyat və sair fənlərini də üyrənirdilər. [9]

Mahmud ibn İlyas Şirvaninin təklifi ilə ölkədə "Dar üş-şəfa" ("Şəfa evləri") adlanan tibbi ocaqlar yaradılmağa başlanmışdır. İlk və ən böyük tibb ocağı Təbrizdə azılmış və qısa müddət ərzində elmi-təcrəbi mərkəzə zəvrilmişdir. Bğtğn Şərqdən bura ən məşhur

alim və həkimlər dəvət edilmiş və Təbrizin tərkib hissəsi olan "Rəbi Rəşidiyyə" qəsəbəsində yerləşdirilmişlər. Tibbi kadrların hazırlanması məqsədi ilə burada 6000 tələbənin təhsil aldığı universitet açılmışdı. Tələbələr "həcrə"lər adlanan yataqxana kompleksində yaşayırlar, onların xərcləri isə dövlətin hesabına üdənilirdi. Hospital və xəstəxanalarda qəbul otaqları, müalicə otaqları, əməliyyat otaqları, meyitxana təşkil edilmişdi. Digərdə ilk dəfə olaraq hospitallarda ventilyasiya sistemi qurulmuş, təmizliyə riayət olunması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdi. Hospital binası yaxınlığında həkimlərin istirahət otaqları, məhəzərə otaqları və əczaxana açılmışdı. Əczaxana nəzdində böyük bağ var idi ki, burada tibbi bitkilər becərilirdi. Bütün tibbi kompleksin idarə edilməsi bilavasitə Mahmud ibn İlyas Şirvaniyə tapşırılmışdı. [4, s. 69]

2. Səfəvilər dövlətində xəstəliklərin müalicəsi

Səyyah həkimlərin xəstəlikləri necə təyin etməsi haqqında da məlumat verir. Onun qeydlərinə görə həkimlər xəstəlikləri müəyyən etmək üçün ya xəstələrin nəbzlərini üzlər, ya da kizik şüşədə gətirdikləri sidik analizinə əsasən fikir bildirirlər. Xəstəliklərin belə müəyyən edilməsinin əsas səbəbi qadınlar idi. Onlar xəstələri, xüsusən də qadınları gürmədən xəstəliyi müalicə etməyi bacarmalıydılar, çünki həkimlərin qadınlara baxaraq xəstəliyi təyin etməsinə icazə verilmirdi. Həkim qadının nəbzinə baxmağa ehtiyac duyduqda isə o, əlini nazik parza ilə ürtərək pərdə arxasından uzadırdı.

Səyyahın sidik və nəbz haqqında dedikləri bizim müəlliflərin əsərlərində də öz əksini tapıb. Nizami yaradıcılığında qeyd olunur ki, xəstəliyin sirrini sidik və nəbzə axtarırdılar. Doğrudan da, bu şərt müasir təbabətdə də xəstəliyin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Çünki bir sıra xəstəliklər zamanı xəstəliyin əlamətləri üzgün ilk nüvbədə nəbzın vurmasında və sidikin rəngində dəyişmə verir. Yusif Məddah da xəstəliyin səbəbinin nəbzi yoxlamaqla təyin olunmasından yazmışdır. [3, səh. 306-307]

Səyyah bu ölkədə cərrahiyyənin, demək olar ki, olmadığını qeyd edərək, buradakı cərrahların əksəriyyətinin yalnız qan almağı bacaran bərbərlər olduğunu yazırdı. Bu sahənin yayılmamasını isə belə əsaslandırırırdı ki, Səfəvilər dövlətində xristian dövlətlərində olduğu kimi zox sayda düşgün və müharibələr olmur, həmçinin odlu silaha nisbətən soyuq silahdan daha zox istifadə edilirdi. Digər bir səbəb kimi isə Şarden göstərir ki, ölkənin iqlimi quru və isti, havası isə təmiz idi. Bu da öz nüvbəsində onları xəstəliklərdən qoruyur və heç bir əməliyyat və sarğı olmadan yaralarının sağalmasına kömək edirdi. O, əminliklə bizi inandırmağa çalışırdı ki, bütün Şərqdə insan bədəninin yarılməsini gürən bir həkim olmamışdı. Səyyah düşünürdü ki, belə isti yerdə bunu etmək zətin olardı, çünki havanın quruluğu və istiliyi bədəni şişirdər və tezliklə pis qoxu yaranardı.

Şarden Azərbaycanda cərrahiyyənin demək olar ki, olmadığından yazsa da, Tac əd-Din əs-Salmani maraqlı fikir irəli sürərək göstərir ki, əgər bir orqan xəstəliyə düşər olubsa, gürgün tədbirlərə baxmayaraq, xəstəlik inkişaf edərsə, onda bu orqan kəsilib atılmalıdır. Bu orta əsrlərdə cərrahi əməliyyatların olduğunu deməyə əsas verir. [3, s. 306]

Səyyahın bütün Şərqdə insan bədəninin yarılməsini görmüş həkim olmadığı iddiasına gəldikdə isə Əbülqasım Zəhrəvinin “Cərrahiyyə və cərrahi alətlər haqqında” adlı əsərinin adını zəkmək kifayətdir. Əlyazmada min il bundan qabaq istifadə olunmuş cərrahiyyə alətlərindən danışılır və onların şəkilləri verilir. Orta əsrlərdə bu kitab ərəbcədən latın dilinə tərcümə edilmiş və əksər Avropa universitetlərində cərrahiyyə üçün dərslik kimi istifadə edilmişdir. Əbu əl-Qasım əl-Zəhrəvi (Abulkasis) müasir cərrahiyyənin atası hesab olunurdu. O, “Kitab əl-Təsrif” əsəri ilə cərrahiyyəni tibbi bir fənnə zəvirdi. Adı zəkilən əsərində Zəhrəvi zoxlu sayda cərrahiyyə alətləri kəşf etmişdir. [1, s. 877-892]

Şahın həkimlərində gürdüğü kitablardan danışarkən Şarden daha çox anatomiya kitablarının adını zəkir. Lakin o bu kitablardakı təsvirlərin o qədər də keyfiyyətli olmadığını və onların anlaşılmaz olduğunu qeyd edir. O, həkimlərdə həmçinin qurudulmuş bitkiləri də müşahidə etdiyindən sühbət azır.

Həkimlər arasında qan dövranının nə olduğunu bilənlərin də mövcud olduğunu göstərən səyyah onların bu barədə çoxdan məlumatları olduqları fikrinə şübhə ilə yanaşırdı. Buna səbəb isə onların heyvanları təmiz və natəmiz olmaqla ayırmaları və onlarda qan dövranının olub-olmadığı haqqında fərq qoymaları idi.

Halbuki 1242-ci ildə kizik qan dövranını təsvir edən ilk şəxs məşhurlar alimi İbn Ən-Nəfis idi. [7, s. 1148] Kizik qan dövranının Avropada ilk təsviri isə bundan yalnız bir neçə əsr sonra, 1553-cü ildə Mişel Servet və 1628-ci ildə Viliam Harvey tərəfindən edilmişdir.

Qan alma haqqında da geniş məlumat verən Şarden qeyd edirdi ki, iranlılar avropalılardan daha az qan alırlar. Bununla belə, onlar bir az gicişmə, bərk susuzluq, ağırlıq və yaxud buna bənzər hallar hiss edən kimi həkimin məsləhəti olmadan bir-birlərinin qanını alırlar. Qan alma onlar arasında qaydasız şəkildə edilir və kəndlərdə çoxlu sayda qan alanlara rast gəlmək olur. Qan almanı bərbərlərin etdiyini yazan səyyah onları cərrah adlandırır və daha sonra qan almanın necə baş verməsi haqqında məlumat verir. Onun qeydlərinə əsasən bərbər xəstəni uca divarın qarşısına aparır, orada hər ikisi aşağı oturur, bərbər xəstənin qoluna dəri qayıq bağlayaraq bərk sıxır, sonra onu ovuşdurmamış, venanı axtarmadan avropalılarınkindən göz dəfə böyük olan neştəri ilə tez və bərk şəkildə dəşir. Qan yerə töküldəndən sonra o, sarğıni çıxarır və bir az pambıq gütləyib yaranın gözünə qoyur, xəstənin yaylığını da gətirib bağlayır. Beləliklə qan alma baş tutur və bunun gözünə cəmi iki su üdəyirlər. Yəhudilərdə olduğu kimi məşhurlarlarda da qanın natəmiz hesab olunmasından bəhs edən Şardenin qeydlərinə əsasən buradakı insanlar qana toxunan adamları və qana bulaşmış əşyaları yaxşı qəbul etmirlər. Bəlkə buna görə də həkimlər heç vaxt onu saxlamır və müşahidə edərək öyrənmirlər. Onların belə bərk şəkildə qan almalarına baxmayaraq səyyah heç vaxt ölkədə bununla əlaqəli pis hadisə baş verdiyini eşitmədiyini yazır və bunun səbəbini onların qan almanı gəndəz vaxtı etmələri və damarların daha aydın görünməsi ilə izah edirdi.

Azərbaycanın gürcümlü şairəsi Məhsəti Gəncəvi də öz şeirində bu barədə məlumat verir:

*Yarın damarını çərtəndə, aman,
Diqqət et, incitmə, sən ey qan alan!* [3, s. 302]

Bu onu göstərir ki, hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda qan alma haqqında biliyə malik olmuş insanlar onu tətbiq etməyi bacarıblar.

Şardenin Səfəvilər dövlətində ən inanılmaz hesab etdiyi isə həkimlərin ən pis vəziyyətdəki xəstəni də mğayinə edərkən ona heç bir təhlükənin olmadığını deməsi idi. O daha sonra başına gəlmiş və öz güzgü ilə gülməyədi inanmayacağı bir hadisəni danışır. Səyyahın verdiyi məlumata görə qızdırması olarkən öləcəyini düşündüyü anda onu mğayinə etməyə gələn həkim onun qızdırmasının iki saata düşəcəyini söyləyir. Şarden və onun yanında olan fransız həkim yerli həkimin dediklərinə inanmasalar da, hər şey onun dediyi kimi olur və iki saatdan sonra səyyahın qızdırması düşür.

Bu onu göstərir ki, həmin dövrdə Avropada ülgmçl xəstəlik kimi gürgnən qızdırma Şərqdə adi xəstəlik kimi qəbul edilmiş və həkimlər onu asanlıqla sağalda bilmişlər.

Daha sonra səyyah Avropada ülgmçl adlandırdıqları taun, büyrək daşı kimi gçclğ ağrılar, podaqra və işias (oturaq sinirinin iltihabı), baş və diş ağrıları və bu səbəbdən yaranan digər xəstəliklərin İranda tanınmamasını yazırdı. Burada həmçinin ciyər, apopleksiya (beyinə qan vurması nəticəsində iflic), epilepsiya, zizək kimi xəstəliklərə rast

gəlinmədiyindən də bəhs edirdi. Şardenin verdiyi məlumata əsasən ölkədə ən zox gürgən xəstəliklər birinci nüvbədə dəri iltihabı, məxmərək, qarında sancı, plevrit (ağ ciyər pərdəsinin iltihabı) və dizenteriya (qanlı ishal) idi. İranlılar bunları yay xəstəlikləri adlandırırdılar. Bunun səbəbi isə onların zox isti olduğu gəzgən həddindən artıq buzdan istifadə etməsi idi. İranlılar buzlu su izməklə yanaşı, bunu əridib də izirdilər. Bu həm yayda, həm də qışda baş verirdi. Səfəvilər dövlətində payız xəstəlikləri adlandırılan, xüsusilə də titrəmə ilə başlayan qızdırmalara da zox rast gəlinirdi. İranda xəstəliklər daha zox yay və payızda artır, qış və yazda isə azalırdı. Tez-tez rast gəlinən digər xəstəliklərdən isə hidrops (bədən boşluqlarına su yığılması xəstəliyi), uşaqlarda dəmrov xəstəliyi, bəgən yaşlarda isə sifilisin (zührəvi xəstəliklər) adını zəkmək olar. Bu xəstəliklərə bəgən fəsillərdə rast gəlinirdi. Yoluxucu və regional xəstəliklər də mövcud idi. Belə ki, İran kürfəzi boyunca ayaq qurdu, Xəzər dənizi boyunca isə sarılıq xəstəliyi xarakterik idi.

Səyyah iranlıların təbabətdə qatranlı şirə, qəvvətverici qələvi, naşatır, arsen kəğkərdəndən də istifadə etdikləri haqqında məlumat verir. Səmərgəndin sınıması və kontuziyada isə mğalicə vasitəsi kimi mumiyadan istifadə edirdilər.

XI əsrdə yaşamış Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə ər-Razi (Razes) əsərlərinin birində qızılca, suzizəyi və zizək xəstəliklərini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir. Bu xəstəliklərin təsviri Avropaya da təsir güstərmişdir. Ər-Razi həmçinin kimyəvi maddələrin dərman kimi istifadəsini təbabət elminə gətirmişdir. Bu kimyəvi məhsullara sulfat turşusu, mis, civə və arsen duzu, naşatır, qızıl, şlak, tabaşir, gil, mərcan, mirvari, qatran, asfalt və spirt aiddir. [2, s. 7]

Nəticə

Gürgəndyğ kimi, Azərbaycanın əlverişli coğrafi müvqədə yerləşməsi burada elm və mədəniyyətin mğxtəlif sahələrinin inkişafına geniş imkan yaratmışdır. VII əsrdə Azərbaycanın Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil olması ilə onun digər ölkələrlə siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələri genişlənmiş və bu da üz nüvbəsində ölkələrarası elmi biliklərin geniş yayılmasına və qarşılıqlı zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində elmin bir zox sahələrində böyük nailiyyətlər qazanılmış və Şərq sivilizasiyasının dğnyada əsas elm və mədəniyyət mərkəzinə zevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, islam dininin yaranması ilə Şərqdə, o cəmlədən Azərbaycanda təbabət elmi inkişaf etməyə başlamış, bu sahədə yeni biliklər əldə edilmişdir. İbn-Sina, əl-Fərabi, əl-Kindi, əl-Biruni, Bələzuri və digər məşhur Şərq alimlərinin əsərləri Azərbaycanda elmin inkişafına mğsbət təsir güstərmiş, düvrğən həkimləri yeni tibbi metodlar və mğalicə ғsulları kəşf etmişlər. Tarixdə ilk xəstəxanaları, əczaxanaları azanlar da məhz mğsəlmanlar olmuşdur. Mğasir tibbin təməli də mğsəlmanlar tərəfindən qoyulmuşdur. Mğsəlman həkimləri xəstəliklərin mənşəyini, yaranma səbəblərini, mğalicə ғsullarını kəşf etmiş, hətta cərrahiyyə sahəsində də böyük uğurlar əldə etmişlər. Sonrakı dövrlərdə də Ümər ibn Osman Kafiəddin, Mahmud ibn İlyas, Yusif ibn İsmayıl Xoyi, Mahmud ibn Məhəmməd Dilşad Şirvani, Məhəmməd ibn Mahmud Şirvani, Mirzə Məhəmməd Təbrizi, Şğkrğllah Şirvani kimi həkimlər təbabət elminin inkişafında böyük rol oynamışlar.

Bəgən bu araşdırmaları, mğsəlman alimlərinin təbabət elminə verdiyi tühfələrini nəzərə alsaq asanlıqla Jan Şardenin yanıldığını və hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda təbabət elminin yğksək səviyyədə inkişaf etdiyi nəticəsinə gəlmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Martin-Araguz A., Bustamante-Martinez C., Fernandez-Armayor Ajo V., Moreno-Martinez J.M. Neuroscience in al-Andalus and its Influence on Medieval Scholastic Medicine. Revista de Neurologia, 2002, №34, p. 877-892.

2. Sharif Kaf al-Ghazal. The Valuable Contributions of al-Razi (Rhasez) in the History of Pharmacy. Foundation for Science Technology and Civilisation, Manchester, 2007, April, p. 2-8.
3. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2006, 368 s.
4. Əhmədov S. Azərbaycan tarixindən yğz şəxsiyyət. Bakı: Ayna mətbu evi, 2006, 359 s.
5. Ələkbərli F. Şərqin min bir sirri. Bakı: Məlhəm NPM, 2006, 70 s.
6. Sarton G. Introduction to the History of Science. Carnegie Institute of Washington, Baltimore: Williams and Wilkins, 1927-31, Vol. I, Baltimore, 790 p.
7. Al-Dabbagh S.A. Ibn Al-Nafis and the Pulmonary Circulation. The Lancet, №1, 1978, p.1148.
8. Voyages du Chevalier Chardin en Perse et Autres Lieux de l'Orient par L.Langlis . tome V, Paris: Le Normant, Imprimeur-Libraire, 1811, 522 p.
9. <http://www.alakbarli.aamh.az/index.files/5.htm>

Резюме

Гюлер Алиева

***Медицина в «Путешествие в Персию и другие восточные страны»
Жана Шардена***

В статье “Путешествие в Персию и другие восточные страны” Жана Шардена изучается развитие медицины и методы лечения заболеваний в XVII веке в Азербайджане. Национальные и зарубежные литературные материалы рассматриваются и анализируются сравнительно с исследованием правдивости материалов, используемых путешественником.

Ключевые слова: медицина, болезнь, врач, фармацевт, хирургия

Summary

Guler Aliyeva

***Medicine in “The travels in Persia and other eastern countries”
of Jean Chardin***

The article studies the development of medicine and the methods used for the treatment of diseases in Azerbaijan in the XVII century in the work “The travels in Persia and other eastern countries” of Jean Chardin. National and foreign literature materials are addressed and analyzed comparatively to investigate the truthfulness of the materials used by the traveler.

Keywords: medicine, disease, doctor, pharmacist, surgery

Redaksiya heyətinin gəzəg t.e.d., prof Qasımlı Musa Cəfər oğlunun rəyi əsasında zəpə məsləhət gürəlmüşdür.

UOT 32

**DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ
XARİCİ SİYASƏTİMİZİN PRIORİTET SAHƏSİ KİMİ**

Adilə QULİYEVA*

***Açar sözlər:** Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi, Dağlıq Qarabağ problemi, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas prioriteti, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri, Ermənistan təcavüzü*

Giriş

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dünya dövlətlərinin, qonşu ölkələrin, habelə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini həmişə üzgünə cəlb etmişdir. Yaxşı məlumdur ki, SSRİ dövründə əsas rolu Moskva oynayırdı. Lakin ittifaq hökuməti hez vaxt Qarabağ münaqişəsini həll etmək istəməmişdir. Belə bir vəziyyətdən istifadə edən ermənilər, onların daxildəki və xaricdəki havadarları separatçılıq hərəkətini daim genişləndirmiş və SSRİ-nin dağılmasını qarşısını almaz prosesə zəvirmişlər. Abxaziya və Cənubi Osetiya Gürcüstan, Dnestryanı bülge Moldova gəzən beynəlxalq miqyaslı problemə zəvirmişdir. Məhz belə bir şəraitdə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, hətta bu ölkələr arasında mğharibə beynəlxalq siyasətin başlıca məsələlərindən birinə dūnmüşdür.

1. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi beynəlxalq siyasətin başlıca məsələlərindən biri kimi

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və mğstəqil dövlətlərin yaranması bu münaqişənin daha da gğclənməsi və erməni həyasızlığının yğksək səviyyəyə qalxması ilə nəticələndi. Təəssüflər olsun ki, Yeltsin və Q.Starovoytova, T.Miqranyan və digər məlum şəxslərin də daxil olduğu “Demokratik komanda”sının rəğbəti Azərbaycanın yox, Ermənistanın tərəfində idi (4, s. 78).

MDB-yə gəzv olan dövlətlər Sovet mirasının bülüşdürəlməsi və üz mğstəqilliklərinin mühkəmləndirilməsi ilə daha zox məşğul idilər. Qeyd etməliyik ki, birlik gəzvlərinin gürüşlərində dəfələrlə münaqişənin dinc vasitələrlə nizamlanması ilə bağı bəyanatlar verilməmişdir. Birlik zərzivəsində mğhəm nəticə kimi Bişkek protokolunun imzalanması güstərilə bilər. Rusiya tərəfindən hazırlanmış bu sənəd formal olaraq MDB zərzivəsində irəli sğrılmış və həyata keçirilmiş təşəbbəs kimi qiymətləndirilmişdir (4, s. 79). Məsələ ilə bağı üz müvqeyini ABŞ, Tğrkiyə və İran bildirmişdir. Gğclə erməni diasporunun fəallığı və Azərbaycan diplomatiyasının zəifliyi nəticəsində ABŞ-ın bizə qarşı mğnasibəti arzuolunmaz istiqamətdə inkişaf etdi. ABŞ konqresi “Azadlığı mğdafiə aktı”na 907-ci dğzəlişi qəbul etdi. Uydurma blokada adı altında bu dğzəlişə əsasən, Azərbaycana dövlət səviyyəsində yardım güstərilməsinə razılıq verilmədi. Tğrkiyə birmənalı şəkildə Azərbaycanın müvqeyini mğdafiə etdi – Ermənistanla diplomatik mğnasibətlərin yaradılmasının mğmkən olmadığını nəzərə zətdirdi. Bizim gənc dövlətimizin yenicə daxil olduğu beynəlxalq mğnasibətlər sistemində məhz Tğrkiyə siyasətçiləri və diplomatları Azərbaycana hərtərəfli yardım etdi. Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşmasında Tğrkiyənin hərbi təlimatçıları və mğşavirləri ciddi təşəbbəs güstərmişdilər.

Hazırda biz Azərbaycanın ərazisinin beşdə bir hissəsinin Ermənistan silahlı qəv-

* doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: adila.quliyeva@bk.ru

vələri tərəfindən işğal edildiyi və bir milyon əhalinin qazqına və məcburi küçəyə zəvriildişi haqqında danışıq və bu ədalətsizlik beynəlxalq hüquq normasının kobud surətdə pozulması barəsində dünya ictimaiyyətinə informasiyalar zətdırıyır. BMT-nin qəbul etdiyi 4 qətnamənin ermənilərin qeyri-konstruktiv müvqeləri ucbatından kağız üzərində qaldığını deyirik. Bizim silahlı qüvvələrimizin işğal olunmuş torpaqları azad edə bilməsi barəsində fikirlər səsləndiririk. Bununla belə, biz mğnaqışənin hərbi yolla deyil, sğl yolu, danışıqlar yolu ilə həllinə ęstęnlęk veririk. Bu, Azərbaycanın balanslı xarici siyasət yeritməsindən irəli gəlir. Axı, hamıya məlumdur ki, hər bir męstəqil dövlət üzğnəməxsus, milli maraqlarına uyğun xarici siyasət yeridir və bu siyasəti yeridərkən mętləq milli maraqlar ün plana zəkilir. Bir dövlətin milli maraqlarına onun ərazi bętövlęyę, suverenliyi, xalqın mənafeyi və milli təhlkəsizlik kimi məsələlər daxildir. Demokratik sistemlərdə dövlət və hökumət rəhbərləri qərar verərkən milli maraqlarla xalqın tələbi arasında bir balans qurmağa zalışırlar. Xarici siyasəti yęrędərkən xalqın mənafeyi mętləq üz əksini tapmalıdır. Zęnki Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında onun tam bir varlıq kimi yaşamasına, fəaliyyətinə, ictimai-siyasi və mənəvi həyatının azadlığına təminat verilmişdir.

Azərbaycanın yerləşdiyi region hər cəhətdən – istər geosiyasi, istərsə də strateji baxımdan męhęm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan həm qonşuluq siyasətində, həm də digər region ölkələrlə olan męnasibətlərində balanslaşdırılmış siyasət yeritməkdədir. Bu, Azərbaycanın yerləşmiş olduğu regionun həssas olmasından irəli gəlir. Bunu əldə rəhbər tutan Azərbaycan Respublikası xarici siyasətində ölkənin męstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bętövlęyęnę, təhlkəsizliyini qoruyur və bunları beynəlxalq təhlkəsizlik sistemi ilə əlaqələndirir. Azərbaycan milli maraqları, dövlətçilik maraqları ilə uyğun gələn ölkələrlə sıx əməkdaşlıq qurmaq, męttəfiqlik etmək və bunlardan istifadə edərək beynəlxalq sistemdə müvqeyini mühkəmləndirmək siyasəti aparır. Azərbaycanın zoxsaxəli xarici siyasətində regionda baş verən hər hansı bir gərginliyin və ya męnaqışənin aradan qaldırılmasına səy güstərmək, xalqın mənafeyinə uyğun xarici iqtisadi siyasət yeritmək, ölkə iqtisadiyyatını beynəlxalq iqtisadi sistemdə təmsil etmək, xarici ölkələrlə elmi, mədəni, humanitar əlaqələr qurmaq və bu kimi təşkilatlarda fəal iştirak etmək amilləri də ęstęnlęk təşkil edir.

2. Müstəqil Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetləri

Ölkəmizin xarici siyasətinin əsas prioriteti Azərbaycanın męstəqilliyinə qarşı yönələn bętęn təhlkələrin aradan qaldırılması, milli təhlkəsizliyin təmin edilməsi, Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən separatizm və işğalzılıq siyasətinin qarşısının alınması və bu məqsədlə bülğədə və dünya męttəfiqlərin qazanılmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, tanınmış analitiklər, ekspertlər, męstəqil politoloqlar da bildirirlər ki, indi Azərbaycanın yęrętdęyę xarici siyasət dęzgęndęr və xalqın mənafeyi ilə ęst-ęstə dęşür. Təbii ki, hazırda Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsi Ermənistanın işğalı altındadır və 25 ildən zoxdur ki, erməni separatçıları işğalı davam etdirirlər. Azərbaycan rəhbərliyi xarici siyasətdə prioritet olaraq ən başlıca amil kimi məhz Dağlıq Qarabağın işğaldan azad edilməsini gütmüşdęr. Buna güre də dövlət rəsmilərinin bętęn xarici səfərlərində, beynəlxalq təşkilatların tribuna larından məhz Azərbaycanın ərazi bętövlęyęnęn bərpa olunmasının vacibliyi vurğulanır. Analitiklər xarici siyasətdə ən başlıca amil kimi Qarabağ probleminin həlli məsələsinin qabardılmasını da təqdirləyir hal sayırlar. Bununla yanaşı, politoloqların demək olar, tam əksəriyyəti ölkəmizin xarici siyasət sahəsində balans prinsiplərə əsaslanmasını dəstəkləyirlər.

Hez təsadęfi deyildir ki, 2012-ci il sentyabrın 21-də diplomatik xidmət orqanları rəhbərlərinin dördęncę męşavirəsində prezident İlham Əliyev inkişafımızın hazırkı mər-

hələsinə uyğun olaraq aşağıdakı istiqamətlər üzrə yeni tapşırıq və vəzifələr müəyyənləşdirmişdir:

- Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə nəticələrinin aradan qaldırılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenliyi və sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin olunması;
- Xocalı soyqırımının dünya miqyasında tanınması istiqamətində fəaliyyətin daha aktiv şəkildə davam etdirilməsi;
- Ermənistanın siyasi, iqtisadi, enerji və nəqliyyat layihələrindən təcridinin davam etdirilməsi;
- Azərbaycan haqqında həqiqətlərin dünya miqyasında yayılmasının daha da gücləndirilməsi, erməni yalanlarının ifşa edilməsi və Azərbaycana qarşı olan məqsədyünlü bəzi əks təbliğat əməllərinin qarşısının alınması;
- İkitərəfli əsasda dünya ölkələri ilə əlaqələrin inkişafına xüsusi önəm verilməsi və ikitərəfli siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycanın qeyri-dəmi əsasda özünə seçildiyi BMT Təhlükəsizlik Şurasında ədalət və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun səmərəli fəaliyyətin davam etdirilməsi, yeni özünə qəbul olunduğumuz Qoşulmama hərəkətində fəaliyyətin artırılması və zəxtərlili çərvilərdə də zəvik diplomatik fəaliyyətimizin davam etdirilməsi;
- Xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinin dəstəklənməsi və Azərbaycan məhsullarının ixracı üçün yeni bazarların müəyyən edilməsi;
- Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri formalaşmış zəngin irsi əsasında dünya miqyasında multikulturalizm və tolerantlıq meyillərinin inkişafına tühfə verilməsi;
- Mədəni diplomatiya siyasətinin davam etdirilməsi və dünya miqyasında Azərbaycan xalqının sahib olduğu zəngin mədəni irsin tanınması;
- Dünya azərbaycanlıları və diaspor təşkilatları ilə əlaqələrin daha da gücləndirilməsi və onların fəaliyyətinin dəstəklənməsi [5].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə nəticələrinin aradan qaldırılması xarici siyasətimiz qarşısında duran vəzifə və tapşırıqlar sırasında əsas yer tutmaqla yanaşı, bu sahədə daim konstruktiv və pragmatik yanaşma nımayiş etdirilir. Ermənistanın hərbi təcavüzü şəraitində təşəkkül tapan Azərbaycanın ımumi inkişaf və xarici siyasət strategiyası yğz ildən artıq bir düvr ərzində erməni ideoloqları tərəfindən formalaşdırılan büygk bir xğlyanı tamamilə puza zıxarmışdır. Məhz ölkəmizin güclənməsi fonunda erməni lobbisinin ölkəmizə qarşı təxribatlarının qarşısı alınmağa və yalanları ifşa olunmağa başlamışdır. Erməni lobbisinin sıx cəmləşdiyi ölkələrdə belə Azərbaycan haqqında həqiqətlər bu ölkələrin geniş ictimai dairələrinə sirayət etmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, düşmən-zilik strategiyasını sezmış erməni lobbisi bu gün də ölkəmizə qarşı zirkin addımlar və qeyri-konstruktiv meyl nımayiş etdirməkdən zəkinmir.

3. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə artan nüfuzunun göstəriciləri

Hazırda Azərbaycan dünya ölkələri sırasında üzgünə layiqli yer tutur. Bir nezə il bundan əvvəl ölkəmizin BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-dəmi güvlərindən biri se-zilməsi və 155 ölkənin bu vəzifəyə se-zilmək üçün bizə səs verməsi beynəlxalq aləmdə büygk uğurumuz oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ictimaiyyətin mütləq əksəriyyəti, Azərbaycanla fəal siyasi təmaslara malik olmayan ölkələr belə bizim namizədliyimizi dəstəklədilər.

Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərin keçirildiyi məkan kimi tanınır. İlk Avropa oyunlarının, Eurovisionun, İslam oyunlarının Bakıda keçirilməsi ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun daim artmasından xəbər verir.

2016-cı il noyabrın 17-də Bakıda Heydər Əliyev Mərkəzində Dünya xəbər agent-

liklərinin beşinci konqresi keçirildi. Tədbirin azılışında Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev nitq söylədi. Bu, elə bir məkan idi ki, burada 5 qitəni, 80 ölkəni və dünyanın 100-dən artıq aparıcı xəbər agentliyini təmsil edən 200 nəfər qonağımız vardı. Prezidentimiz ingilis dilində söylədiyi nitqində Azərbaycanda kətləvi informasiya vasitələrinin azad fəaliyyət göstərməsindən bəhs edən zoxlu faktlar və rəqəmlər göstərdi. Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra keçən 25 il ərzində qazandığı nailiyyətlərdən danışdı. Belə bir auditoriyada Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən danışan prezidentimiz qeyd etdi ki, müstəqilliyin bərpa olunmasından sonra uzun illərdir özələşdiyimiz problemlər sırasında istər tarixi, istərsə də hüquqi baxımdan Azərbaycanın əzəli torpağı olan Dağlıq Qarabağ Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tarixi torpağıdır. “Qarabağ” süzünən üzgü Azərbaycan mənşəlidir. Bu gün təkcə sovet dönəmində Azərbaycanın tərkibində muxtar vilayət olmuş Dağlıq Qarabağ deyil, ölkənin yeddi digər rayonu da erməni işğalı altındadır [6].

Prezidentimizin qonaqlara dediyi kimi, bu işğal 20 ildən artıqdır ki, davam edir. İşğal nəticəsində bir milyondan çox azərbaycanlı qazqın və məcburi küçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Ermənistan xalqımıza qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirmişdir və bu gün Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisinin faizi Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdir.

Bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatlar müvafiq qətnamə və qərarlar qəbul etmişlər. 1990-cı illərin əvvəlində BMT Təhlükəsizlik Şurası dörd qətnamə qəbul etmişdir ki, bunlarda da Ermənistan qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunur. Lakin bu qətnamələr icra olunmamış qalır. Ermənistan bunlara məhəl qoymur, beynəlxalq ictimaiyyətə saymazlıq edir. Burada ciddi müzakirələr aparılmalı və addımlar atılmalıdır ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin icra mexanizmləri yaradılsın. Eyni zamanda qətnamələrin icrasıyla bağlı vahid icra şüslu olmalıdır. Zənkə bəzi hallarda biz BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin icra edildiyinin şahidi oluruq. Bizə gəldikdə isə artıq 20 ildən artıq vaxt keçib. Bu, qəbul edilməzdir. Bu, Azərbaycana qarşı ikili standartların göstəricisidir. Biz işğala son qoymalıyıq [6].

Prezidentimizin dediyi kimi, digər beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Avropa Parlamenti, Qoşulmama Hərəkatı bənzər qərar və qətnamələr qəbul etmişlər, ancaq onlar da kağız üzərində qalmaqdadır.

Azərbaycan prezidenti xəbər agentlikləri iştirakçılarına bildirmişdir ki, bütün tarixi abidələrimiz, məscidlərimiz, məzarlarımız ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. ATƏT-in iki faktlaşdırıcı missiyası da bu faktları təsdiq etmişdir. Burada, Bakıda siz dövlətin himayəsi altında olan, təmir edilmiş erməni kilsəsini ziyarət edə bilərsiniz. Lakin, işğal edilmiş Dağlıq Qarabağda və digər rayonlarda bizim bütün məscidlərimiz Ermənistan tərəfindən dağıdılmışdır [6].

Ermənilər və onların başbilənləri öz müqəddəratlarını təyin etmək hüququndan dəm vururlar. Halbuki onlar Azərbaycan torpaqları hesabına öz müqəddəratlarını zoxdan təyin etmişlər və dövlət yaratmışlar. İrəvan Xanlığının mərkəzi isə onların paytaxtı kimi tanınmağa başlamışdır. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində tanınmış alim Ağalar Abbasbəyli “Dünya siyasəti (XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri)” dərslində yazır: “Öz müqəddəratını təyin etməyin erməni yozumu əsassız və fitnəkar xarakter daşıyır. Həyata keçirilməsi mümkün olmayan arzularını ifadə edən müəlliflər nəyə getdiklərini özləri də bilmirlər. Onlar kənardan küməyə və erməni sponsorlarına bel bağlayırlar” (1, 251).

Dünya ictimaiyyəti artıq Dağlıq Qarabağ regionunun Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu yəqin etmişdir. A.Abbasbəyli yazır ki, “bunun belə olmasından qoy Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il 29 iyul tarixli 853 nömrəli qətnaməsinin 9-cu bəndinə diqqət yetirsinlər: “Azərbaycanın

Dağlıq Qarabağ regionunun erməniləri tərəfindən riayət olunmasının təmin edilməsi...”

BMT-nin Dağlıq Qarabağa dair sonrakı qətnamələrində də həmin regionun Azərbaycanla məxsusluğu göstərilir. Avropada Təhlükəsizliyə və Əməkdaşlığa dair Helsinki müğşavirəsinin prinsipləri Bəyənnaməsində yazılmış “zor tətbiq etmək” və ya “zor tətbiq etməklə hədələmək” sözləri suveren Azərbaycan Dövlətinin milli ərazisinə güz dikmiş ermənilərə tutarlı cavabdır (1, s. 252).

Nəticə

Gürəndəyən kimi, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin informasiya təminatı təkcə kətləvi informasiya vasitələrimiz – qəzet və jurnallarımız, televiziya kanalları, radiostansiyalarımız, saytlarımız, internet resurslarımız tərəfindən deyil, həm də ölkənin rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu baxımdan xarici ölkələrdə keçirilən beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə, dənyanın nəfuzlu kətləvi informasiya vasitələrinə müğşahibələr verərkən ölkəmizin daxili və xarici siyasətinin uğurlarını qeyd edir, iqtisadiyyat sahəsində qazandığımız nailiyyətlərin ölkəmizə başucalığı gətirməsindən iftixarla danışır. Bu cür faktlar isə kifayət qədərdir: Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və nəhayət, bu yaxınlarda azılmış Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti bu uğurları əks etdirən faktlardır. Ölkəmizdə uğurla aparılan xarici siyasət sayəsində biz Asiyanı Avropa ölkələri ilə birləşdirir, həmin ölkələrin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına hədiyyə verir və beləliklə də, Azərbaycanın dənaya ölkələrinə inteqrasiyasının şahidi olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A.N. Dənaya siyasəti (XX əsrin ikinci yarısı-XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: Nurlar, 2011, 582 s.
2. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı: Azər nəşr, 1998, 331 s.
3. Həsənov Ə.M. Müğşir beynəlxalq müğnasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik, Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
4. Quliyev T., Həsənov V. İlham Əliyev-Zirvədən boylanan müğnəş, Bakı: Nurlan, 2004, 251 s.
5. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin diplomatik xidmət orqanları rəhbərlərinin dördüncü müğşavirəsində nitqi // Xalq qəzeti, 2012, 22 sentyabr.
6. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Dənaya Xəbər Agentliklərinin V Konqresinin iştrakçılarının bir qrupunu qəbul edib // Xalq qəzeti, 2016, 18 noyabr.

Резюме

Адиля Гулиева

Решение Нагорно-Карабахского конфликта как приоритетное поле внешней политики

В статье рассматриваются международные организации, в том числе Азербайджанская Республика, а также ООН, нагорно-карабахский конфликт и информационная поддержка этих событий. Автор анализирует эту проблему как один из приоритетов Азербайджанской Республики, подчеркивая большую роль президента Ильхама Алиева, который успешно справился с великим лидером Гейдаром Алиевым и его мудрой политикой.

Ключевые слова: азербайджано-армянский конфликт, армяно-азербайджанский конфликт, нагорно-карабахская проблема, основной приоритет внешней политики Азербайджанской Республики, Резолюции Совета Безопасности ООН, армянская агрессия

Summary

Adila Quliyeva

***Solution of the Nagorno-Karabakh conflict as the priority field
of foreign policy***

The article deals with the measures taken by the international organizations, including the Azerbaijan Republic, as well as the UN, in the field of settlement of the Azerbaijan-Armenia, Nagorno-Karabakh conflict, and information support of these events. The author analyzes the solution of this problem as one of the priorities of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan, emphasizing the great role of President Ilham Aliyev, who successfully accomplished the great leader Heydar Aliyev and his wise policy.

Key words: *Azerbaijan-Armenian confrontation, the Nagorno-Karabakh problem, the main priority of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan, UN Security Council resolutions, Armenian aggression*

Redaksiya heyətinin özvə t.e.d., prof. Şükərov Kərim Kərəm oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürülmüşdür.

UOT 327

**ABŞ VƏ AVROPA İTTİFAQININ CƏNUBİ QAFQAZ ÜZRƏ XARİCİ
SİYASƏTİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ**

Günəl İSMAYILZADƏ*

Aşar sözlər: inkişaf, demokratiya, Cənubi Qafqaz, neft və qaz yataqları, maliyyə dəstəyi, maliyyə böhranı, xarici siyasət

Giriş

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə mğşayiət olunan mğstəqillik dalğası ğz Cənubi Qafqaz respublikası – Azərbaycan, Ğrcəğstan və Ermənistanın XX əsrdə ikinci dəfə mğstəqillik əldə etməsinə geosiyasi zəmin yaratdı. Cənubi Qafqaz regionu fərqli siyasi strategiyaya malik nəhəng dövlətlərin qonşuluğunda yerləşməklə yanaşı, ABŞ və Aİ-nin Avrasiya dövlətlərinə zıxışını da təmin etməkdədir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra qlobal ğğcə malik dövlət və dövlətlər birliyi daha üncə əlaqəsi olmadığı Cənubi Qafqaz regionu ilə qısa mğddət ərzində ikitərəfli mğnasibətlər qurmaq istiqamətində əlverişli platforma əldə etdi. Nəticədə regionun yenicə mğstəqillik əldə etmiş respublikaları ilə qarşılıqlı mğnasibətlər son 27 il ərzində bir neçə mərhələdən keçərək cari məzmununu almağa başladı. Cənubi Qafqaz dövlətləri mğstəqillik əldə etdikdən sonra ABŞ və Aİ-nin region ğzrə xarici siyasətinin ğmumi prinsip və mahiyyətinə, habelə onun forma, məzmun və metodologiyasına təsir edən bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər mğşahidə edilmişdir. Həmin cəhətlər əsasən dövlətlərin mğstəqilliyinin qorunması və davamlı suverenliyinin saxlanılması, demokratik prinsiplərin bərqərar olunması, bazar iqtisadiyyatına keçid, qlobal və Avropa bazarlarına inteqrasiyanın təmin edilməsindən ibarət idi.

Məqalədə ABŞ və Aİ-nin Cənubi Qafqaz regionu ğzrə xarici siyasətinin əsas komponentləri təhlil edilməklə, onların region ğzrə siyasətinin oxşar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirilir və sonda ABŞ və Aİ-nin xarici siyasətinin ğmumi dəyər və prinsipləri siyasi yanaşmalar kontekstindən analiz edilir. Hər iki siyasi qurumun xarici siyasətini analiz edərkən ilk üncə həmin qurumların daxili idarəçilik sistemindəki struktur fərqlərinin müvcudluğu nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ABŞ-da Dövlət Departamenti ilə yanaşı Konqres də xarici siyasət məsələləri ğzrə qərar qəbul edilməsi prosesində yaxından iştirak etməsinə baxmayaraq Aİ-nin xarici siyasət strategiyasının formalaşmasında Brğssel və digər ğzv dövlətlər arasındakı fikir ayrılığı vahid xarici siyasət modelinin tətbiq edilməsini bir qədər məhdudlaşdırır.

ABŞ və Aİ-nin Cənubi Qafqaz regionu üzrə xarici siyasəti

Tarixi perspektivlər baxımından ABŞ və Aİ-nin region ğzrə yanaşmasını mğqayisə edərkən onların xarici siyasət kursunun mğstəqilliyini yenicə bərqərar etmiş Cənubi Qafqaz ölkələrinin suverenliyinin ğğcləndirilməsinə istiqamətləndiyini mğşahidə etmək mğmkğndğr. Bu xarici siyasət strategiyası Rusiyanın qlobal hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq niyyətindən irəli gəldiyindən Aİ və ABŞ Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadiyyatını canlandırmaq məqsədi ilə hər ğz ölkəyə mğxtəlif layihələr vasitəsilə maddi və texniki yardım göstərməkdə davam edirdi. Bu baxımdan, ABŞ Konqresinin məşhur “Azadlığa Dəstək Aktı” nı region ölkələrinə göstərilən dəstəyin əsası kimi qiymətləndirmək mğmkğndğr. 1992-ci ildə qəbul edilən həmin aktda keçmiş SSRİ dövlətlərinə ABŞ Dövlət

* dissertant, AMEA Fəlsəfə İnstitutu
e-mail: gunel.ismailzade@sam.gov.az

Departamenti tərəfindən humanitar yardımın nəzərdə tutulmağına baxmayaraq, ABŞ-da fəaliyyət göstərən erməni lobbı təşkilatlarının Konqresdəki anti-Azərbaycan müvqeli tərəfdaşlarının dəstəyi ilə Azərbaycan layihədən kənarda süzəngdən yardımların xaricində qaldı. Akt zərzivəsində ABŞ tərəfindən Azərbaycana yalnız müxtəlif qeyri-hükumət təşkilatları vasitəsilə humanitar yardım layihələri həyata keçirilirdi. ABŞ Beynəlxalq Yardım Agentliyinin (USAID) texniki-humanitar yardım proqramı zərzivəsində maliyyələşdirdiyi layihələrin əsas məqsədi idarəçilik işlərə islahatlar, iqtisadiyyat, təhsil və səhiyyənin inkişafının təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. [11] Ümumiyyətlə, regiona marağı olan nəhəng dövlətlərin Cənubi Qafqaz ölkələrinin suverenliyinin gücləndirilməsi istiqamətindəki tədbirlər planı Rusiyanın regiona təsirinin məhdudlaşdırılması fonunda nəzərdən keçirilirdi. Lakin global güclərin heç də hamısı Sosialist düşərgəsinin dağılmasından sonra Cənubi Qafqazla bağlı vahid xarici siyasət kursuna malik deyildi. Belə ki, ABŞ-dan fərqli olaraq, müstəqilliyin ilk illərində Aİ-nin region işlərə xarici siyasəti mahiyyət etibarilə qeyri-müəyyən, Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əlaqələri isə durğun xarakterə malik idi. Aİ-nin, İttifaq daxilində baş verən maliyyə və iqtisadi böhranı onun regionda gedən proseslərdə yaxından iştirak etmək, eyni zamanda strateji konsepsiya hazırlamaq imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Lakin bu məhdudiyyət Avropa İttifaqının hələ 90-cı illərin əvvəlində hükmə sığan natamam xarici və təhlükəsizlik siyasətindən irəli gəlirdi. İttifaqdaxili narahılıqların olmasına baxmayaraq, həmin dövrdə Aİ tərəfindən regiona müxtəlif təşkilatlar vasitəsilə texniki yardım göstərilməkdəydi. 1991-ci ildən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan TACİS (Müstəqil Dövlətlər Birliyinə Texniki Yardım) proqramı vasitəsilə Aİ-dən humanitar və texniki yardım alırdı. Qeyd edilən işlər ölkə ilə yanaşı, Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində qazqın və məcburi köçkün düşmüş əhali də Avropa İttifaqının Ərzaq təhlükəsizliyi proqramı və Humanitar yardım ofisi (EC-HO) tərəfindən göstərilən dəstəkdən yararlanırdı. Bundan başqa, Avropa Komissiyası regionda fəaliyyət göstərən bir sıra QHT və insan hüquqları təsisatlarının, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, eləcə də infrastruktur layihələri Demokratiya və insan hüquqları işlərə Avropa təşəbbüsünün əsasını qoymaqla regionla əməkdaşlıq sferasını gücləndirdi. 1996-cı ildə Cənubi Qafqaz ölkələri ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinin imzalanaraq (Partnership and Cooperation Agreement/TƏS) 1999-cu ildə qüvvəyə minməsi bu qəbildən olan anlaşma və sazişlərin davamı kimi qiymətləndirilir. Saziş zərzivəsində Aİ nımayəndələri hər iş ölkənin rəsmi nımayəndə heyəti ilə iqtisadi-ticari əlaqələrin inkişafı və siyasi dialoq sahəsində əməkdaşlığı ehtiva edən müntəzəm görüşlər keçirirdi. Sosial-mədəni və infrastruktur layihələrinin icrası nəticəsində 1992-2011-ci illəri əhatə edən zaman kəsində Aİ tərəfindən Gürcüstana təxminən 505 milyon, Azərbaycana 400 milyon, Ermənistanla isə 386 milyon avro məbləğində yardım göstərilmişdir. Sonrakı mərhələdə Aİ üz daxilində hükmə sığan struktur problemlərini həll etməklə, həmin yardım trayektoriyasını genişləndirərək, Cənubi Qafqaz dövlətlərlə ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirdi. Təsəffüf deyildir ki, ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etməsi fonunda 2004-cü ildə hər iş ölkə Avropa Qonşuluq Siyasəti (AQS/ENP) proqramına işvə sezilməklə 2006-cı ildə irəli sürülmə 5 illik AQS fəaliyyət planını razılaşdırdı; 2007-ci ildən etibarən isə həmin proqramı AQTƏ (Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti) TACİS maliyyə yardımı proqramı əvəzlədi. Avropa Qonşuluq Siyasəti proqramının əsas məqsədi Aİ işvəlgəyənə nəzərdə tutulmayan qonşu dövlətlərlə geniş əməkdaşlıq zərzivəsində tərəqqi və dostluq münasibətlərini gücləndirməkdən ibarət idi. [9] Siyasi sferada süzəngdən təşəbbüsün Aİ-yə işvəlgəyən alternativini kimi şərh edilməsinə baxmayaraq, Aİ-nin bu təşəbbüsünün təməlinə “tərəfdaş dövlət” qazanmaq prinsipi durmaqdadır. Aİ isə həmin təşəbbüsün işvəlgəyənə namizəd ölkələrin ittifaqın daxili siyasətinə təsir etmə gücünə tənzimləyən preventiv mexanizm kimi qəbul edir. ABŞ və Aİ-nin dövlət xadimləri və rəsmi nımayəndələrinin Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyinin qorunması istiqamətində vahid fikir birliyinə

malik olmasına baxmayaraq, müxtəlif geostrateji maraqlar fonunda bu ortaq prizmada belə müəyyən fikir ayrılıqları ilə müşayiət olunan ziddiyyətlər ortaya çıxdı. [5] Regionun ümumi mənzərəsinə nəzər salarkən, 1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ və Aİ-nin Cənubi Qafqaz ölkələri üzrə xarici siyasətində müxtəlif yanaşmaların mövcudluğunun şahidi oluruq. Aİ-nin geostrateji baxımdan Cənubi Qafqaz ölkələri ilə daha yaxın olmasına baxmayaraq regionda cərəyan edən proseslərdə bu yaxınlığın tam əksini gürmək mümkün deyil. Bu baxımdan, Birləşmiş Ştatlar Aİ ilə müqayisədə daha aydın strateji məqsədləri ehtiva edən siyasi xəttə malik idi. Lakin həmin dövrdə Aİ-nin gəndəmində bir sıra mühüm məsələlərin həlli dururdu. Aİ Balkanlardakı münaqişələrin həlli və 1992-ci ildə imzalanan Maastrixt Sazişinin həyata keçirilməsi ilə bağlı daxili siyasət problemləri ilə məşğul idi. Məhz elə bu dövrdə ABŞ siyasətçiləri və strateqləri bülgedəki boşluqdan istifadə edərək Cənubi Qafqaz regionunu strateji maraq dairələrinə daxil edən xarici siyasət konsepsiyası təklifi ilə çıxış etdilər. Aİ-nin regional proseslərdəki qeyri-fəal iştirakının əksinə ABŞ Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə vasitəçilik etmək üçün Minsk qrupuna həmsədrlik edir, regionda demokratiyanın inkişafına, insan hüquqlarının qorunmasına dəstək verən proqramlarla çıxış edirdi. Həmin dövrdə, ABŞ-ın dəstəyi ilə Qafqazda ən böyük neft boru kəmərinin – Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru xəttinin əsası qoyuldu.

Aİ və ABŞ-ın Cənubi Qafqaz ölkələri üzrə xarici siyasətində başlıca fərqli cəhətlərdən biri kimi demokratiyanın təmin edilməsi istiqamətindəki müxtəlif yanaşma tərzini vurğulamaq mümkündür. Beynəlxalq səhih naminə Karnegi Fondunun vitse-prezidenti, ABŞ-ın xarici siyasət məsələləri üzrə tanınmış beynəlxalq eksperti Tomas Karoterin paradokmasına əsasən demokratiyaya dəstək siyasəti ümumiyyətlə iki formada əks etdirir: onlardan birincisi siyasi, digəri isə inkişaf yanaşmasıdır ki, birinci yanaşma bilavasitə siyasi aktorların üzvlərinə, siyasi partiyalara və ya siyasi yüngümlü Qeyri-Hükumət Təşkilatlarına (QHT) yardım vasitəsilə həyata keçirilir. Siyasi yanaşmanın əksinə inkişaf yanaşması isə demokratiyanın inkişafına yalnız dolaylı üsullarla həyata keçirilən yardıma üstünlük verməkdədir. Siyasi yanaşma ilə inkişaf yanaşması arasındakı başlıca fərq sosial və iqtisadi inkişafa yardımın əsas məqsəd və amalıdır demokratiyaya dəstək prosesi ilə vəhdət şəklində deyil, onları iki müxtəlif məfhum kimi dəyərləndirməsindədir [12]. Bununla yanaşı, inkişafa meyilli yanaşmada dövlətin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək amili idarəçilik islahatlarına ayrılan diqqətlə qarşı-qarşıya qoyularaq, sonda birincinin vacibliyi qənaətinə gəlinir. ABŞ-ın xarici siyasəti hər zaman inkişaf yanaşmasına meyilli olmuş və ölkənin xarici siyasət kursundakı digər nəzəriyyələr də bu yanaşmadan irəli gələn amillər əsasında qurulmuşdur.

ABŞ-ın inkişaf yanaşmasının Azərbaycanda tətbiqinin ən bariz nümunələrindən biri də ölkəmizdə həyata keçirilən enerji layihələridir. 1990-cı illərin ortalarında Xəzər dənizinin neft və qaz yataqlarının tədqiqi ABŞ şirkətlərinin və federal hökumətin diqqətini cəlb etməklə, 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasına və beləcə ABŞ-ın dəstəyi ilə Azərbaycanın müstəqil enerji strategiyasının əsasının qoyulmasına gətirib çıxardı. Bunun nəticəsində, Azərbaycanla digəryanın səkkiz ölkəsi və on bir neft şirkəti arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən ABŞ və Avropa şirkətləri regionda fəaliyyətə başladı. ABŞ-ın sabiq Prezidenti Bill Klinton da ölkəsinin Azərbaycanda enerji layihələrinin həyata keçirilməsinə tam dəstəyini ifadə etmək məqsədilə şəxsən BTC boru kəmərinin ATƏT-in İstanbul Sammiti zərşivəsindəki imzalanma mərasimində iştirak etmişdir. Bununla yanaşı, sabiq prezident tərəfindən Dövlət Departamentində Avrasiya enerji məsələləri üzrə yeni xüsusi elzi vəzifəsinin təyin edilməsi də bu dəstəyin yüksək səviyyədə daha bir indikatoru idi. [7]

Müxtəlif tarixi dövrlər ərzində ABŞ-ın inkişaf yanaşmasının daha intensiv və koordinasiyalı şəkildə tətbiqini müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, inkişaf yanaşması ABŞ-

da yaşanan 11 sentyabr terror təxribatlarının ardından daha fəal şəkildə mğşahidə edilməyə başladı. Terror hadisələrindən dərhal sonra, Azərbaycan respublikası anti-terror koalisiyasına qoşulan ilk dövlətlərdən biri idi. Həmin dövrdə ABŞ prezidenti tərəfindən Azadlığa Dəstək Aktına 907-ci dğzəliş müvəqqəti olaraq dayandırılır, Azərbaycan, Gğrcğstan və Ermənistanla hərbi əməkdaşlığa start verilir. Üz nüvbəsində Azərbaycan və Gğrcğstan da Əfqanıstana uzan NATO təyyarələri gğzğn hava məkanından kezmə hğququ və yanacaq doldurma imkanlarını təmin etmişdir. Məhz elə bu dövrdə ABŞ anti-terror əməliyyatlarında, narkotik maddə qazaqmalzılığı və kğtləvi qırğın silahlarının yayılması ilə mğbarizədə yerli hökumət orqanları ilə sıx əməkdaşlığa başladı. [8]

Dğnyada cərəyan edən terror dalğası ilə mğbarizədə Azərbaycan “Terrora qarşı mğbarizə” koalisiyasına qoşulan ilk dövlətlərdən biri kimi ABŞ-ın regiondakı mğttəfiqinə zəvrildi. Azərbaycanın ABŞ-ın anti-terror əməliyyatlarında yaxından iştirak etməsi ABŞ tərəfindən tətbiq edilən sanksiyaların ilk dəfə 2001-ci ildə dondurulmasına gətirib çıxardı. ABŞ anti-terror əməliyyatlarında terrorzulardan daha zox mğsəlmanları hədəfə alması ilə bağlı sərt tənqidi fikirləri aradan qaldırmaq məqsədilə əksər mğsəlman ölkələri ilə dostluq mğnasibətlərini inkişaf etdirmə siyasəti həyata keçirməyə başladı. ABŞ-ın bülğədəki əsas tərəfdaşlarından biri olan Azərbaycan, terrorla mğbarizədən irəli gələn ühdəlikləri yerinə yetirərək anti-terror koalisiyasına dəstək məqsədilə İraq və Əfqanıstana kizik hərbi kontingent gündərdi.

Sovet ittifaqının dağılması ilə mğşayiət olunan Aİ-nin Cənubi Qafqaz regionuna marağı daha zox siyasi, ABŞ-ın yanaşması isə inkişaf yüngmlğ xarakter daşımışdır. Ğmu-miyyətlə, 2000-ci ilin birinci yarısından etibarən Aİ-nin region gğzrə artan marağını mğşahidə etmək mğmkğndğr. Aşağıda qeyd edilən cədvəldə 2011-2013-cğ illər ərzində Aİ-nin hər gğz ölkəyə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Proqramı zərzivəsində mğxtəlif sahələrdə güstərdiyi yardımlar üz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1

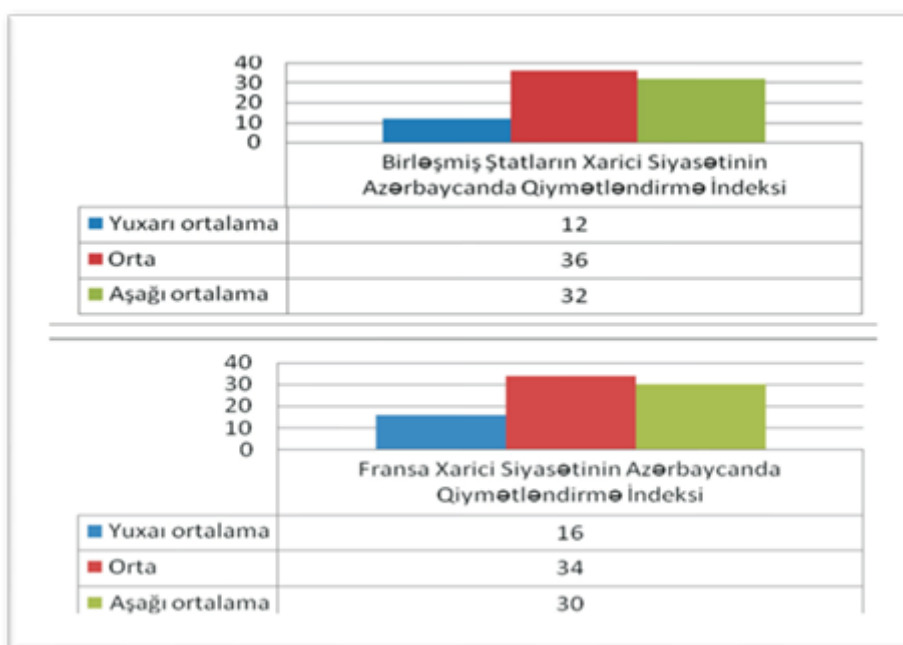
2011-2013-cü illər müddətində Proqramın indikativ büdcəsi [2;3;4]

	1-ci prioritet sahə	2-ci prioritet sahə	3-cğ prioritet sahə	4-cğ prioritet sahə	Yekun
Azərbaycan	Demokratik strukturlar və idarəzilik sahəsində islahatlar 25-30% €30.5-37	Sosial-iqtisadi islahat və davamlı inkişaf, ticarət və investisiya, tənzimləmə və islahat 35-40% €43-49.0	TƏS və AQS, enerji təhlğkəsizliyi, 30-35% €37-43		100% €122.5m
Gğrcğstan	Demokratik inkişaf, qanunun aliliyi, idarəzilik sahəsində islahatlar 25-35% €45-63	Ticarət və investisiya, tənzimləmə və islahat 15-25% €27-45	Regional inkişaf, davamlı iqtisadi və sosial inkişaf, yoxsulluğun azaldılması	Mğnaqişələrin sğlh yolu ilə həllinə dəstək 5-10% €9-18	100% €180.29m
Ermənistan	Demokratik strukturlar və idarəzilik sahəsində islahatlar 30-35% €47-55	Ticarət və investisiya, tənzimləmə və islahat 20-25% €31-39	Sosial-iqtisadi islahat və davamlı inkişaf 40-45% €63-71		100% €157m

Beləliklə, regionu daha da yaxından tanımaq və Cənubi Qafqaz respublikalarının Aİ-yə integrasiyasını təmin etmək məqsədilə rəsmi Brüssel tərəfindən bir sıra addımlar atılaraq, müxtəlif sferalarda əməkdaşlıq sahəsi genişləndirildi. Avropa Qonşuluq Siyasəti ilə başlayan fərqli proqramlar daha sonra Şərq Tərəfdaşlığı və ticarət sahəsində daha dərin əməkdaşlığı və viza prosesinin sadələşdirilməsini nəzərdə tutan Assosiasiya Sazişinə transformasiya olundu. Lakin Cənubi Qafqaz ölkələrinin süzgedən əməkdaşlıq prioritetlərinə yanaşmaları həmişəki kimi bir-birindən fərqlənirdi. Region ölkələrindən yalnız Gürcüstan bu sazişin imzalanmasına razılıq verərək, ikitərəfli münasibətlər tarixində nüvbəti səhifə azdı. Digər iki müstəqil dövlət – Azərbaycan Strateji Əməkdaşlıq sahəsində müqavilə imzalanmasına və Ermənistan müvafiq olaraq Aİ ilə “Hərtərəfli və genişləndirilmiş tərəfdaşlıq razılaşması (CEPA)”nın əldə edilməsinə nail oldu. ABŞ və Aİ tərəfindən demokratiyanın inkişafına dəstək müxtəlif dövrlərdə fərqli məcralarda inkişaf etmişdir. 1990-cı ildən 2000-ci ilin əvvəlinədək olan tarixi dövr ərzində ABŞ-ın demokratik islahatların həyata keçirilməsində passiv rolə malik olmasına baxmayaraq, Buş administrasiyası dövründə demokratiyanın inkişaf etdirilməsi məsələsi xarici siyasət gündəmində duran başlıca məsələlərdən birinə zəvrilmişdir. ABŞ-ın əksinə, Aİ, Avropa Şurasına gəzvlüyün həlledici elementi kimi Cənubi Qafqaz ölkələri qarşısında insan hüquqlarının təmin edilməsi amilini əsas şərt kimi qoymuşdur.

Cədvəl 2

Dünya ölkələrinin xarici siyasətinin qiymətləndirilməsi (2013) [10]

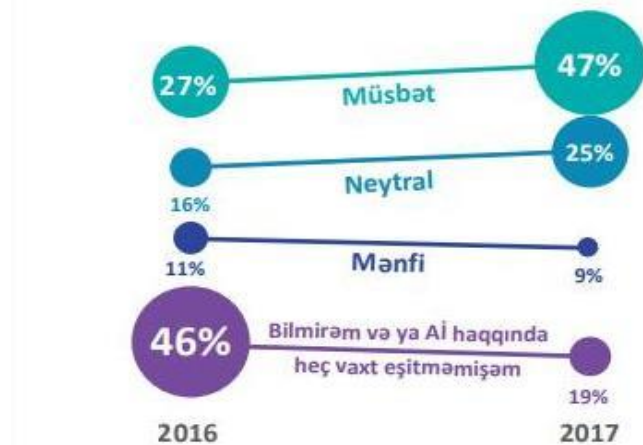

Dünya ölkələrinin xarici siyasətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə 2013-cü ildə World Public Opinion təşkilatı tərəfindən 21 ölkədə səsvermə sorğuları həyata keçirilmişdir. Sorğuda Cənubi Qafqaz regionundan yalnız Azərbaycan iştirak etmişdir. Müxtəlif ölkələrdə keçirilən səsvermənin nəticələrinə əsasən əhəlinin müxtəlif yaş qrupundan olan kontingenti ABŞ-ın yığrtdyğ xarici siyasəti Aİ-nin ilk gəzvlərindən biri olan Fransanın siyasətindən bir qədər yğksək qiymətləndirmişdir. Beləliklə, 2013-cü ildə ABŞ-ın həyata keçirdiyi xarici siyasət reyting gəzrə yğksək pillədə yer almışdır. Lakin Barak Obama prezident sezildikdən sonrakı dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz ölkələri gəzrə maraqları arxa

plana keçdi. Hər il Aİ-nin Şərq Tərəfdaşlığı layihəsinə öz vətəndaşları tərəfindən altı ölkəsində (Azərbaycan, Belarus, Ermənistan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna) rəy sorğuları keçirilir. Rəy sorğularına əsasən qeyd etmək olar ki, Aİ-nin regionda olan nüfuzunda müsbət tendensiya da dəyişiklik müşahidə olunur. Məsələn, 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildə keçirilən sorğuya əsasən Azərbaycanda Aİ yüngümlü meyllər artır, əhəlinin 47%-i birlik barədə müsbət fikrə malikdir, 68%-i münaibətlərin yaxşı olduğunu düşünür və Avropa İttifaqı haqqında məlumatsız olanlar 46%-dən 19%-ə düşmüşdür. Eyni zamanda müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, əhəlinin 35% BMT-yə, 26% Avropa İqtisadi İttifaqına, 32% isə NATO-ya etibar edir.

Cədvəl 3

Aİ-nin Şərq Tərəfdaşlığı layihəsi əsasında 2017-ci ildə keçirilən rəy sorğusu.[1]

Son dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz üzrə maraqlarında kəskin şəkildə azalma müşahidə olunur. ABŞ-ın sabiq prezidenti Barak Obamanın prezident postuna gəlməsi ilə ABŞ-ın siyasi gündəməndəki məsələlər mahiyyət etibarilə yeni məzmun almağa başladı. Ülkədə hükm sürən maliyyə bəhrəsi, İraq və Əfqanıstanda gedən paralel müharibələr, eləcə də ABŞ tərəfindən əsas diqqətin “Ərəb baharı”na ayrılması ABŞ-ın Cənubi Qafqaz üzrə maraqlarını arxa plana keçirdi. Obama administrasiyası ABŞ-la Rusiya arasındakı müvəqat gərginliyi aradan qaldırmaqla iki ölkə arasındakı münaibətlərdə yeni mərhələnin əsasını qoydu. Məhz elə bu yanaşmadan irəli gələn bəzi məsələlərdən dolayı ABŞ-ın regionda cərəyan edən proseslərdə iştirakı zəiflədi və bu geriləmə üz nübəsində Rusiyanın regionda siyasi təsirinin güclənməsinə əlverişli şərait yaratdı. [6] ABŞ-ın regiondakı müvəqeyinin zəifləməsi Obama administrasiyasının sonuncu ilində Rusiya ilə əlaqələrin pisləşməsinin fonunda nisbi aktivlik əldə etməyə başladı. ABŞ-ın indiki prezidenti Donald Tramp isə Obamanın prezidentlik postunun son dövrlərində yürütdüyü xarici siyasət kursunu davam etdirməkdədir.

Nəticə

27 illik müstəqillik tarixinə malik Cənubi Qafqaz ölkələrinin Baltikyanı və Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisədə qərbə inteqrasiya prosesi müəyyən uğursuzluqlarla müşayiət olundu. Lakin Cənubi Qafqaz dövlətlərinin eyni geostrateji müvəqədə yerləşməsinə baxmayaraq, region dövlətlərinin siyasi müvəqeyi və xarici siyasət prioritetləri fərqli zərlərə malikdir: Gürcüstan daha çox Avropa meyilli, Ermənistan Rusiya yüngümlü, Azərbaycan respublikası isə balanslaşdırılmış siyasi kursa üstünlük verməkdədir. Ermənistanın müvəqeyi tamamilə rəsmi Moskvanın maraqları əsasında qurulduğundan Ermənistan-

Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə də Rusiyanın siyasi oriyentasiyası həlledici rol oynamaqdadır. Azərbaycanın əzəli torpaqlarının 20%-dən çoxunu işğal etmiş təcavüzkar Ermənistanın Rusiyanın regiondakı maraqlarını təmin etmək məqsədilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini yubatması və status-kvonu qoruyub saxlamaq cəhdləri regionda sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olmasına maneə törətməkdədir.

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Sosialist düşərgəsinin dağılmasından sonrakı müstəqillik tarixində Aİ və ABŞ-in müvqeyini zəiflədən bir sıra hallar qeydə alınmışdır. Süzgedən regiondakı münaqişə ocaqlarının sündürülməsində Avropa İttifaqı və ABŞ-in maraqlı olmasına baxmayaraq, Gərcə ictimaiyyəti arasında hükmü sığrən qərbə inam hissi 2008-ci ildə baş verən Rusiya-Gərcəstan müharibəsi zamanı tənəzzzlə uğradı. Belə ki, Gərcəstanın ABŞ və Aİ-nin regionda ən yaxın tərəfdaşının olması faktı güzardı edilərək, münaqişənin həllində qərbin qeyri-adekvat və gecikmiş reaksiyası gərcə xalqı, eləcə də regionun digər əhalisi arasında məyusluğa səbəb oldu. Lakin buna baxmayaraq, digər Cənubi Qafqaz respublikaları ilə müqayisədə Gərcəstan Avropaya daha çox inteqrasiya etmişdir və 2009-cu ildən ABŞ-la Gərcəstan arasında strateji əməkdaşlıq sazişi imzalanmışdır.

Regionda cərəyan edən proseslərə nəzər salsaq, yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqaz regionunun Aİ-nin xarici siyasətində periferiya olaraq qalacağına və Qərbin regionda yaratdığı boşluğun Rusiya tərəfindən doldurulacağına dair proqnoz vermək mümkün deyil. Ütən on ilin ictimai-siyasi mənzərəsi Aİ-nin region üzrə siyasətində inkişaf yönümlü tendensiyaların hükmü sığrəcəyini süyləməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa İttifaqı haqqında təsəvvür Azərbaycanda ictimai rəy sorğusu, 2017. https://www.euneighbours.eu/sites/default/files/publications/2017-10/EU%20NEIGHBOURS%20east_AS%202017_Factsheets_Azerbaij_AZE.pdf
2. European Commission "European Neighborhood and Partnership Instrument -Azerbaijan National Indicative Programme Paper 2011-2013" http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/2011_enpi_nip_azerbaijan_en.pdf
3. European Commission "European Neighbourhood and Partnership Instrument-Georgia National Indicative Programme Paper 2011-2013" http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/2011_enpi_nip_georgia_en.pdf
4. European Commission "European Neighbourhood and Partnership Instrument-Armenia National Indicative Programme Paper 2011-2013" http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/2011_enpi_nip_armenia_en.pdf
5. European Commission, "Wider Europe- Neighborhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbors, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament" COM 2003, p.383-387.
6. Eugene Rumer, Richard Sokolsky, Paul Stronski. U.S. Policy Toward the South Caucasus: Take Three <http://carnegieendowment.org/2017/05/31/u.s.-policy-toward-south-caucasus-take-three-pub-70122>
7. Fred Starr and Svante Cornell. Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. Oil Window to the West. <http://www.silkroadstudies.org/BTC.pdf>
8. Michael Mihalka and Mark Wilcox. Unintended Strategic Consequences of Security Assistance in the South Caucasus. Mihalka-Wilcox.pdf <http://www.ndu.edu/press/lib/images/jfq-57/>
9. Sevdimaliyev Ramiz, "Formation and Dynamics of European Union's Southern Caucasus Policy", Contemporary Azerbaijan in Social and Political Dimension Book 2016, p.51-55 <http://scfwca.gov.az/store/media/Contemporary%20Azerbaijan%20e-book.pdf>

10. Steven Kull, World Public Opinion. Org, 2009.
http://www.worldpublicopinion.org/pi-a/pdf/jan09/WPO_MoralityFP_Jan09_rpt.pdf
11. Stewart, "Assessing EU and US Foreign Policy in the South Caucasus", (Edited by Cebeci, Issues in EU and US foreign policy) United Kingdom, Lexington Books, 2011, p. 236-241.
12. Thomas Carothers. Democracy Assistance: Political vs. Developmental? Journal of Democracy, number 1, 2009, p. 5-14.

Резюме

Гюнель Исмаил-заде

***Общие черты и различия внешней политики США и
Европейского Союза на Южном Кавказе***

Демократические реформы, поддерживают развитие рыночной экономики, укрепление независимости и суверенитета страны. Так как демократия является общей ценностью политики Соединенных Штатов и Европейского Союза, демократические реформы также ускоряют процесс интеграции Южно-Кавказского региона в Евро-Атлантический рынок. Однако есть некоторые важные различия между внешней политикой США и ЕС, которые влияют на характер их отношений со странами Южного Кавказа, а также на форму и методологию реализации политики в регионе. Эта статья анализирует историю и основные компоненты внешней политики Европейского Союза и Соединенных Штатов на Южном Кавказе и показывает сходства и различия их региональной политики. В статье общие ценности и принципы внешней политики Европейского Союза и Соединенных Штатов координированы с политическими отношениями.

Ключевые слова: развитие, демократия, Южный Кавказ, нефтегазовые месторождения, финансовая поддержка, финансовый кризис, внешняя политика

Summary

Gunel Ismailzadeh

***Common features and main differences of the United States and
The European Union Foreign Policies Toward the South Caucasus***

The E.U. and the U.S. have common features in their foreign policies, which include a support to the development of democracy and market economy, strengthening the independence and sovereignty, integration of the South Caucasus republics to the world and European markets, nevertheless, there are also critical differences enough. In fact, these differences affect both the substance of the policy towards the region as well as the format and methodology for implementation of these phenomena. This paper seeks to analyze the historical background and main fundamentals of the foreign policy conducted by the EU and the US towards the South Caucasus and provides in-depth analysis of the similarities and differences of these policies. The paper examines these approaches in the contexts of existed general values and principles of the foreign policy of the EU and the US.

Key words: development, democracy, South Caucasus, oil and gas fields, financial support, financial crisis, foreign policy

Baş redaktorun m gavini s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızının rəyi əsasında zapa məsləhət g r lm şd r.

UOT 94

**İRAN-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ CƏNUBİ
AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ**

Şahnisə RÜSTƏMOVA*

Açar sözlər: *siyasi münasibətlər, müstəqillik, cənubi azərbaycanlılar, milli kimlik, Cənubi Azərbaycan*

Giriş

Tarixi, etnik, dini, mədəni cəhətdən bağlılıq İran İslam Respublikası və Azərbaycanı bir-birinə yaxınlaşdırsa da, iki ölkə arasındakı siyasi münasibətlər bəzi məqamlarda ziddiyyətli tərəfləri ilə diqqət zəkir və onları bir-birinə qarşı həssas olmağa süvq edir.

Müstəqil Azərbaycanla İran İslam Respublikası arasında dövlətlərarası münasibətlərin yaranması XX əsrin sonlarından başlanır.

İİR 1991-ci ilin 25 dekabrında Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və 1992-ci ilin mart ayında hər iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr yaradıldı. 90-cı illərin əvvəllərində İran üzngfuzunu, təsir gğcğng saxlamaq məqsədi ilə Azərbaycanla iqtisadi, siyasi, mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı genişləndirdi [5, s. 320-321]. Lakin İran hökuməti hələ 80-ci illərin axırlarından etibarən Azərbaycanda başlayan milli-azadlıq hərəkatı zamanı "Azərbaycanın bğtövlğyğ" şüarının da səsləndirilməsini, eləcə də 31 dekabr 1989-cu il tarixdə SSRİ-İran sərhədinin Azərbaycan hissəsinin dağıdılmasını və hər iki Azərbaycan arasında əlaqələrin yaranması və gğclənməsini narahatedici amil kimi diqqətdə saxlayırdı. Xğsusilə o dövrdə Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti Əbülfəz Elzibəyin hakimiyyət üncəsi etdiyi zıxış-larında dilə gətirdiyi "Vahid Azərbaycan" ideyasını İran hökuməti üz dñvltziliyinə təhlükə kimi dəyəyəndirdi və bu amil İran-Azərbaycan münasibətlərinin sonrakı inkişafına üz təsirini göstərdi.

İran-Azərbaycan münasibətlərində Cənubi Azərbaycan faktoru

Cənubi azərbaycanlılar müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasını üz milli kimliklərinin rəsmi olaraq tanınması kimi qəbul etdilər və bu amil həm Cənubi Azərbaycanda, həm də İrandan kənarda yaşayan cənubi azərbaycanlıların milli məsələnin ayrı-ayrı komponentləri uğrunda mğbarizə aparmalarına stimül verdi. Xğsusilə Qarabağ mğharibəsinin başlaması şimali və cənubi azərbaycanlılar arasında birlik ideyasını da gğcləndirdi.

V.İ.Sajin yazır: "...İki yğzillik ərzində azərbaycanlıların bir hissəsi İran, digər hissəsi isə Rusiyanın təbəəsi olub. Bu, şimali və cənubi azərbaycanlıların milli şüurunun dəyişməsinə təsir göstərməyə bilməzdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişikliyin mahiyyətinin əsasında mğxtəlif koordinat sistemləri dayanır. İranda azərbaycanlıların titullu fars milləti ilə tədrici, bəzən də zorakı şəkildə assimilyasiyası (İran İslam inqilabından sonra (1979) - İslamda birliyi əsas gütürən Xomeynizm bazasında), Rusiyada isə milli muxtariyyəti saxlamaqla azərbaycanlıların sekulirizasiyası və avropalaşdırılması şəraitində assimilyasiyası həyata keçirilib. ...Beləliklə, 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ dağıldığı zaman şimal və cənubi azərbaycanlıların milli

*AMEA akad. Z.M.Bğnyadov adına Şərqşğnaslıq İnstitutu
e-mail: shahniserustamova@gmail.com

şüurunda fərqlər böyük idi. Lakin bu fərq hər iki tərəfin azərbaycanlılarının birləşmək ideyası irəli sürməsinə mane olmadı” [9].

Bülğnmüş Azərbaycan faktorunu iki ölkə arasındakı münasibətlərdə ən önəmli faktor sayan N.Nəsibli qeyd edir ki, əgər İranın bir parçası “Azərbaycan” olaraq xatırlanmasaydı və milyonlarca azərbaycanlı İranda yaşamasaydı, Azərbaycan-İran münasibətləri daha fərqli (məsələn, Azərbaycan-Pakistan münasibətləri kimi) inkişaf edə bilərdi [6, s. 255]. Odur ki, İrandakı müvcud rejim Azərbaycan Respublikasının üzg-nğ siyasi orbitinə cəlb etməyə, hez olmasa Azərbaycan Respublikasının İranın tğrk əhalisinə təsirini hezə endirməyə zalışırı [4, s. 159].

Beləliklə, Azərbaycanın mğstəqillik qazanmasını İran üzg-ğzğn bir sıra problemli sahələrin yaranması kimi qəbul etdi. İran düvlətinin Azərbaycanın mğstəqilliyini tanıyıb-tanımaımaq, Azərbaycana qarşı siyasətində din və məzhəb məsələsindən və bu ölkəyə münasibətdə üz azərbaycanlı əhalisinin nğfuzundan istifadə edib etməmək, onların Şimali Azərbaycanın əhalisi ilə yaxınlaşmasına imkan vermək, yaxud onlardan uzaq tutmaq, Azərbaycanın inkişafını və varlanmasını istəyib istəməmək, Qarabağ məsələsində Azərbaycanın yanında, yaxud qarşısında durmaq, Azərbaycanın Qərb, Tğrkiyə və Rusiya ilə münasibətləri məsələsinə mğsbət, yaxud mənfi mövqedən yanaşmaq, Azərbaycandakı siyasi gedışata qarışib qarışmamaq kimi suallarını cavablandırmaq zərurətini ortaya gətirdi [6, s. 247].

Eyni zamanda İran düvləti yaranmış yeni şəraitdə Azərbaycanda üz təsirini artırmaq gğzğn əlverişli şərait yarandığı qənaətinə gələrək bu sahədə geniş fəaliyyət meydanı azdı.

1991-ci ildə Azərbaycanda əlifbanın dəyişilməsi ilə bağı mğzakirələrin getdiyi zaman bu müvzunun İranın yuxarı dairələrində mğzakirə olunması və “fars-ərəb” əlifbasına kezmək istiqamətində təbliğat aparılması qərarı onun Azərbaycanda hələ ilk mğstəqillik illərindən etibarən dini-mədəni sahədə üz ideologiyasını yaymaq və nğfuzunu artırmaq təşəbbğsğnğ göstərir. İran Ali Mədəniyyət İnqilabı Ali Şurasının 22.01.1991-ci il tarixli gğstəriş xarakterli bu qərarında (3552DŞ nümrəli) aşığıdakı iki maraqlı məqam diqqəti cəlb edir:

1. Azərbaycan “Aran” (Sovet Azərbaycanı) kimi təqdim olunur.

2. Təklif olunan məsələlərin tətbiqinin Azərbaycanın “daxili işlərinə mğdaxilə” kimi qəbul edilməməsi gğzğn lazımi tədbirlərin gğrglməsi vurğulanır [12].

İran Bakıdakı səfirliyi vasitəsi ilə yerli əhali ilə əlaqələr qurmaq gğzğn kampaniyalar həyata kezirir, bu kampaniyalarda iş adamlarından və ruhanilərdən istifadə edir, islamızı olaraq bilinən partiya və təşkilatlara, separatızı qruplara aktiv dəstək verirdi [6, s. 249].

İİR azərbaycanlı gəncləri İrandakı dini məktəblərə zəkir, maddi yardımlar gğstərirdi. Azərbaycanın müsəlman əhalisinin dini səviyyəsini qaldırmaq gğzğn mğsəlman etnoslu digər kezmış sovet respublikalarında da istifadə etdiyi mğxtəlif metodlardan istifadə edirdi. Bu metodlara Quranın paylanması, məscid və dini məktəblərin tikintisinə yardım daxil idi. ...İranın dəstəyi ilə zoxlu sayda tələbələr təhsil almaq gğzğn İrana gğndərilirdi. Bu tələbələr tədris prosesində gğclğ ideoloji təsirə məruz qalırdılar [8].

1993-cğ ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışıından sonra iki ölkə arasında münasibətlərin yeni və daha sabit mərhələsi başlandı.

Lakin Azərbaycan Respublikası daxilindəki “Cənubi Azərbaycan” potensialı, İran gğzğn Azərbaycan adının belə problem olması, İranın Azərbaycan daxilində xğsusi planlar həyata kezmək təşəbbğsləri, Heydər Əliyev hakimiyyətinin də bir qəddər ideoloji, eyni zamanda praqmatik maraqlar zərzivəsində müvzuya qapılarını tam bağlamaması, həтта bəzən İranı heyretləndirəcək dərəcədə azıq saxlaması müvzunun

üz aktuallığını saxlamasına səbəb olmuşdur.² Xaricdə Dğnya Azərbaycanlıları Konqresinin yaradılması (1995), prosesə Azərbaycanın orta rəsmi səviyyədə qoşulması, rəsmi səviyyədə isə Dğnya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının (DAƏŞ) qurulması və Dğnya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi (9-10 noyabr 2001) də bu istiqamətdə vacib addımlardan olmuşdur. Bətgən bu mərhələlərdə İranda bəzən rəsmi, bəzən yarı-rəsmi səviyyədə Azərbaycan Respublikası ilə bağlı “Şimali İran” ifadələri də geniş işlədilmişdir [1]. Azərbaycan məsələsi ətrafında ideoloji fəaliyyət güclənmiş, Şimali Azərbaycanla (“Aranla”) Cənubi Azərbaycan arasında etnik-mədəni birliyin “olmadığı” təbliğ edilmiş, ictimaiyyətlə, tərkikçiyə və tərkizçilikçiyə qarşı ideoloji mübarizə dövlət tərəfindən dəstəklənmiş, Azərbaycan Respublikasının müstəqil varlığı İran kətləvi informasiya vasitələrində gizlədilmiş, bu mümkün olmadıqda Azərbaycan Respublikasının vəziyyəti təhrif olunmuşdur [4, s. 241].

İlham Əliyevin hakimiyyətə (2003-cü il 31 oktyabr) gəlişindən sonra da iki dövlət arasında qonşuluq münasibətlərinin daha da inkişaf etməsi gəzən müğğəm addımlar atılmışdır. Xəsusilə uzun illərdən sonra Təbriz şəhərində Azərbaycan Respublikasının Baş konsulluğunun açılması (20 oktyabr 2004-cü il) məsələsi üz həllini tapmışdır.

Eyni zamanda, Cənubi Azərbaycan müvzusu İlham Əliyev düvrəndə də gəndəmdə qalmış, müəyyən sahələrdə isə (mətbuatda, elmi araşdırmalarda və s.) geniş aktualıq kəsb etmişdir. İran isə bu amili diqqətdə saxlamaqla yanaşı, Cənubi Azərbaycan müvzusunun gəndəmə gəlməsinə xəsusi həssaslıqla yanaşmış, zaman-zaman üz etirazını bildirmişdir. Bu baxımdan, 16 mart 2006-cı il tarixdə Bakıda keçirilən Dğnya Azərbaycanlılarının II Qurultayında səsləndirilən bəzi zıxışlar Azərbaycan ilə İran arasında gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur. İranın Azərbaycandakı səfiri Əfşar Şəleymani qurultaydan sonra Azərbaycana qarşı zox sərt azıqlamalar etmiş, martın 17-də isə İran bununla bağlı Azərbaycana nota vermişdir [1].

Qeyd edilməlidir ki, bu müvzu ətrafında yalnız siyasi deyil, elmi-mədəni sahədə də mübahisələr yaranır. Belə ki, İranda istifadə edilən “Şimali İran” və Şimali Azərbaycanda istifadə edilən “Cənubi Azərbaycan” ya da “Bəgtüv Azərbaycan” anlayışları deyil, şəxsiyyətlər və dəyərlər də mübahisə və gərginlik mənbəyi ola bilər. İran Azərbaycanında yaşayan və üzgən Azərbaycan tərkikç sayan yazıçı, şair, sənətçilərin fikir və fəaliyyətlərinin Azərbaycanla əlaqələndirilməsi, şimaldakı müxtəlif şair və yazıçıların “İran şairi” kimi adlandırılmaları qarşılıqlı etirazlara səbəb olur [2].

Cənubi Azərbaycan torpaqlarının Azərbaycan Respublikasının tarix dərsliklərində qədim Azərbaycan ərazisi kimi göstərilməsini İran kətləvi informasiya vasitələri Azərbaycanın İrana qarşı ərazi iddiaları kimi təqdim edir. “Mehr” İnformasiya Agentliyi 2006-cı il 13 may tarixli məlumatında “Azərbaycan Respublikası tarix dərsliklərinin analizi” müvzusunda elmi konfransın katibi Həseyin Əhmədinin fikirlərini dərc edərək, Azərbaycan Respublikasını 7 İran əyalətinə iddia irəli sürməkdə gənahlandırır [8].

İİR-in Cənubi Azərbaycan amilini neytrallaşdırmaq yönündə yürütdüyü siyasət

Cənubi Azərbaycanla bağlı fəallığı hər iki ölkədə neytrallaşdırmaq gəzən İranın Azərbaycana siyasi-mədəni-dini cəhətdən nüfuz etmə meyilləri gəngməzədə də davam

² Hələ sovet dənəmində H.Əliyevin təşəbbüsləri nəticəsində Azərbaycan SSR-də “Cənubi Azərbaycan” adı elmi-siyasi məfhum kimi rəsmiləşdirilmişdi. Azərbaycan Yazıçıları İttifaqında, Azərbaycan Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsində, AMEA-nın Ədəbiyyat və Şərqşənaslıq institutlarında (1976) bu ad altında müvafiq şübələr təsis edilərək fəaliyyət güstərmiş, Cənubi Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin üyrənilməsi və tədqiqi gəzən büyük imkanlar azılmışdı [3, s. 152-153].

edir. Azərbaycanda fərqli linqvistik qrupların arasında fəallıq göstərən nur-az.com, parstoday.com, rasthaber.com kimi saytların İrandan idarə olunması diqqəti cəlb edir. Maraqlı kəsb edən məqamlardan biri də İranın rəsmi dairələrinə yaxın “Səhər” holdinqin, “Pars” Xəbər Agentliyinin talışca səhifələrinin ərəb əlifbası ilə deyil, latın əlifbası ilə yayınlanmasıdır. Bu, həmin səhifələrin İrandakı talışlar üçün yox, məhz Azərbaycan əhalisi üçün nəzərdə tutulduğunu göstərir. Həmin səhifələrin xəbər lentində Ermənistanla rəğbət, Azərbaycana nifrət aşılardan xəbərlər yer alır. Bu KİV-lər də “Azərbaycan dövləti” ifadəsini işlətməkdən qazmaqla erməni KİV-ləri ilə həmrəylik etməyi etdirirlər [11].

Xəbərlərdə Dağlıq Qarabağda separatçı-terrorçu rejimin “xarici işlər naziri” kimi təqdim edilən Masis Mailyanın 2017-ci ilin dekabrın 2-də İranın nüfuzlu “Şərq” qəzeti və rəsmi “İRNA” agentliyi vasitəsilə Azərbaycan Respublikasını “işğalçılıq”da ittiham etməsinə şərait yaradılması [11] İran-Azərbaycan əlaqələrinə vurulan ciddi zərbədir. “Şərq” qəzetinin Dağlıq Qarabağı müstəqil ölkə kimi qələmə verməsi, qonardırma respublikanın süzdə xarici işlər nazirindən müsahibə alması, bu ərazilərin İran üçün önəmli olduğuna əyham vurması və s. azərbaycanlı milli hərəkat fəallarının [10], eləcə də Cənubi Azərbaycandan olan millət vəkillərinin də kəskin etirazına səbəb olmuşdur. Urmiyadan olan deputat Nadir Qazipur Dağlıq Qarabağın islam torpağı və Azərbaycana aid olduğunu bildirərək, qeyd etmişdir ki, Dağlıq Qarabağın işğalı məsələsi müzakirə yolu ilə üz həllini tapmalıdır və biz bunu tələb edirik. Əgər sezkilər yolu ilə bir ölkə yarana bilərsə, o zaman Dağlıq Qarabağdan didərgin düşmüş insanların hamısı üz şəhər və kəndlərinə qayıtmalı, sonra sezkilər keçirilməlidir. Xalxal şəhərinin İran parlamentindəki millət vəkili Bəşir Xaliqui də məsələyə üz etirazını bildirdi: “Birincisi, ölkənin üz müvcud olmalıdır ki, o ölkənin xarici işlər naziri də təmsil etdiyi dövlətin gələcəyi ilə bağlı müsahibə versin. Biz Dağlıq Qarabağ adında bir ölkə tanımırıq. O zaman ölkənin rəsmi qəzeti nə üçün belə bir müsahibə almırdır?!” [13].

İİR-də nəşr olunan daha bir mətbuat orqanı – “Qanun” qəzeti “Ermənistan və Dağlıq Qarabağdakı İran məscidlərinin (??) araşdırılmış vəziyyəti” haqda hesabat dərc edərək, Azərbaycan müsəlmanlarına aid islam abidələrini İranın Ermənistanla irsi kimi qeyd edərək, onu “dini dialoq şansı” kimi dəyərləndirir [11]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman İran kətləvi informasiya vasitələrinin gümümən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə qarşı hər hansı bir “diqqəti” nəzərə zəp-mir. Dövlət radio və televiziya kanallarında, mətbuatda İsrail-Fələstin qarşıdurmasına ayrılan zaman və müzakirələr Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə gürünmür.

Bundan başqa, Azərbaycan vətəndaşlarının Ali Rəhbərin Dəftərxanasının Bakı nümayəndəliyi, “Hüseyniyyə”, İran Mədəniyyət Mərkəzi kimi qurumlar vasitəsilə Azərbaycan vətəndaşlarının təhsilə cəlb edilməsi, onların beyinlərinin yuyulması və fanatik ideyaların təlqin edilməsi təkzibolunmaz reallıqdır. Hətta İranın Qum, Məşhəd kimi dini mərkəzlərində təhsil almış vətəndaşlarımızdan sonrakı mərhələdə Azərbaycana qarşı istifadə olunması, “İslam dininin təbliği” pərdəsi altında yaradılan “Mğbariz Ruhənilər Hərəkatı”, “Qarabağ Uğrunda İslam Müqavimət Hərəkatı”, “Əhli Beyt Hərəkatı”, “İmam Hüseyn Aşiqləri Hərəkatı” və digər bu kimi qeyri-hükumət təşkilatları vasitəsilə əhali arasında dini və İranın maraqlarına uyğun təbliğat həyata keçirilir [11].

31 dekabr Dğnya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Gğnğnu neytrallaşdırmaq, onun arxasındakı ideyaya qarşı müğbarizə aparmaq məqsədilə İran hakimiyyətinin müəyyən dairələri tərəfindən 19 yanvar Dğnya Müsəlman Azəriləri Gğnğ yaradılmışdır. Bu təklif ilk dəfə 2014-cü ilin yanvarında İran liderinin Ərdəbildəki nümayəndəsi Seyyid Həsən Amili tərəfindən irəli sürülmüş və o zamandan etibarən hər il

bununla bağlı Cənubi Azərbaycanda hakimiyyət tərəfindən tədbirlər, konfranslar keçirilir, bu tədbirlərlə bağlı mediada geniş xəbər və reportajlar yayımlanır. 31 dekabrın Dğnya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Gğng adlandırılması tarixi təhrif etmək kimi göstərilir, həmin tarixdə hez nə baş vermədiyi, əsas hadisənin 19 yanvarda baş verdiyi, məqsədin isə din və İran sevgisi olduğu iddia edilir. Məsələn, 2018-ci Ərdəbildə keçirilən tədbirdə zıxış edən “Səhər” televiziya kanalının direktoru Abdullah Bəhrğlğlumi 19 yanvar hadisəsinin təhrif edildiyini iddia edərək, bu tarixin “kommunist hakimiyyətdən bezmiş müsəlman azərilərin üz ana vətənləri İrana sığındıqları gğn” olduğunu qeyd edib [15].

Beləliklə də, baş vermiş bir hadisənin mahiyyəti təhrif edilərək, ona dini və iranxılıq xarakteri verilir və bu istiqamətdə təbliğat aparılır.

Zəncan, Təbriz, Ərdəbil və Qum şəhərlərində Nardaran hadisələri (26 noyabr, 2015-ci il) ilə bağlı anım mərasimləri keçirilir və burada Azərbaycana qarşı bəyanatlar yayılır. İranın “Rəzəvi xəbər agentliyi” və “Sarəllahi-Zəncan” nəşri hadisə haqqında məqalələr dərc edərək, dini radikalizmi Azərbaycan Respublikasına ütgərməklə bağlı radikal və təhrikədiçi ifadələrdən istifadə edirlər [10].

İİR Azərbaycan Respublikasında üz klinikasını yaradaraq, burada tibbi xidmət göstərir, xəstələrin İranda müalicəsi gğzn əlaqələndirici rol oynayır. Azərbaycanlıların səhiyyə məqsədilə İrana getməsi Azərbaycanda peşəkar həkimlərin olmaması ilə əsaslandırılır və hər iki ölkənin vətəndaşları arasında bu fikrin formalaşmasına zallışılır.

Bu münasibəti təhsil sahəsində də görmək olar. Azərbaycan Respublikasından zox sayda gənc İranda təhsil aldığı halda (xğsusilə İranın bilərəkdən azərbaycanlı gəncləri dini təhsilə doğru istiqamətləndirməsi), İran vətəndaşlarının, xğsusilə cənubi azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasına təhsil gğzn gəlmələrini mənəvi bağın gğclənməsi təhlükəsi olaraq gğrür və bu məsələnin qarşısını dolayı yolla alır.

İranın rəsmi mətbuatında Azərbaycan kimliyinin təhqirinə etiraz, Babək qalasına yürüşlərə dəstək, Urmu gğlğnğn qurudulmasına etirazlar və nəhayət, Təbrizin “Traktorsazi” futbol komandasına azarkeşliyin artması (fan-klubun yaradılması) Azərbaycan-İran mğnasibətlərində Cənubi Azərbaycan amilinə yeni məqamlar kimi daxil olmuşdur. Hazırda Cənubi Azərbaycan məsələsi Azərbaycan-İsrail və İran-Ermənistan münasibətləri fonunda sanki külgədə qalırmış kimi gğrünsə də bu amilin münasibətlərin strategiyasını müəyyənləşdirən əsas amil olduğu mğbahisəsizdir [1].

Nəticə

Bğtğn ziddiyyətli məsələlərə baxmayaraq, hər iki xalqın gğmumi mənafeyi əlaqələrin möhkəmlənməsini tələb edir. Hazırda iki ölkənin vətəndaşları, iş adamları arasında zoxtərəfli intensiv əlaqələr müvcuddur. Hər iki dövlət arasındakı mğnasibətlərin mövcudluğu, xğsusilə azərbaycanlıların bir-birini daha yaxından tanımasına və yaxınlaşmasına, qohumluq və dostluq əlaqələrinin yaranmasına, cənubi azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikasına olan rəğbətinin artmasına səbəb olmuşdur. İki ölkənin əhalisi qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində keçmiş SSRİ və İran hökumətinin azərbaycanlılar arasında yaydığı əsassız fikirlərin (Azərbaycan Respublikasının sakinləri İran Azərbaycanının həddən artıq dindar və mğhafizəkar olduğunu, İran azərbaycanlıları isə Azərbaycan Respublikasının həddən artıq ruslaşdığını, azərbaycanlı və islami mədəniyyətlərini itirdiklərini iddia edirdilər [7]) absurd olduğunu gğrdğlər.

Əslində Cənubi Azərbaycan məsələsi Azərbaycan-İran münasibətlərində gərginliyə deyil, yaxınlaşmağa səbəb olan faktor kimi qəbul edilməlidir. Bu istiqamətdə hər iki ölkənin siyasi-iqtisadi, ictimai-sosial və ədəbi-mədəni sahədə yğksək səviyyədə münasibətlər qurması əsas rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı A. Azərbaycan-İran münasibətləri və Cənubi Azərbaycan. (<https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/azerbaycan-iran-munasibetleri-ve-cenubi-azerbaycan-meselesi-m10193>)
2. Aslanlı A. Azərbaycan-İran münasibətləri. (<https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/azerbaycan-iran-munasibetleri-m10271>)
3. Bayramzadə S. Azərbaycançılıq tarixindən: ideyadan ideologiyaya. Məstəqilliyimiz əbədidir-25. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxiv. Bakı, 2016, 396 s.
4. Nəsimzadə N. Bülənmüş Azərbaycan, bəttüv Azərbaycan (məqalələr toplusu). Bakı: Ay-Ulduz, 1997, 246 s.
5. Pirişev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2005, 544 s.
6. Sarıkaya Y. İranda Milliyetçilik və Bülgeye Yansımaları. (<https://klekitaplar.files.wordpress.com/2017/11/tarihi-ve-jeopolitik-boyutlariyla-iranda-milliyetcilik.pdfPdf254>)
7. شافر ب. شكل گیری هویت جمعی در آذربایجان ایران. مترجم آیدین رحیمی (<http://www.tribun.com/Tribun%20New/Kitab/IndexKitab.htm>)
8. Месамед В.И. Иран-азербайджанские отношения в свете этнического фактора. (<http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/30-10-11a.htm>)
9. Сажин В.И. К вопросу об ирано-азербайджанских отношениях. (<http://www.iimes.ru/?p=21450>)
10. <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/guncyazerbaycan-1/iranin-serq-qezeti-qondarma-dqr-nin-resmisinden-musahibe-alib-d-qarabag-musteqil-olke-kimi-teqdim-olunub-101207>
11. http://musavat.com/news/iran-azerbaycandan-ne-isteyir_492173.html
12. http://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/100107
13. <https://www.gunaz.tv/az/xeberler/guncyazerbaycan-1/guncy-azerbaycanli-millet-vekillerinden-qondarma-dqr-nin-resmisinden-musahibe-alan-serq-qezetine-etiraz-101210>
14. <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/guncy-azerbaycanlilarin-iir-er-munasibetlerine-baxisi-iir-in-ermenistandan-oz-siyasi-meqsedleri-ucun-istifade-etmesi-m93845>
15. <http://tn.ai/1631245>

Резюме

Шахниса Рустамова

Южно-азербайджанский вопрос в ирано-азербайджанских отношениях

Насколько благоприятны исторические, этнические, религиозно-культурные отношения Азербайджанской Республики с Иранской Исламской Республикой, настолько сильно напряжение между ними на политическом поле. Данная статья «Вопрос Южного Азербайджана в ирано-азербайджанских отношениях» дает анализ характера отношений между двумя государствами, где особое место уделяется проблеме Южного Азербайджана, как фактора, оказывающего влияние на данные отношения.

Ключевые слова: политические отношения, независимость, южные азербайджанцы, национальная идентификация, Южный Азербайджан

Summary

Shahnisa Rustamova

The South Azerbaijan issue in Iran-Azerbaijan relations

Despite close ethnic, religious and cultural relations between the Republic of Azerbaijan and the Islamic Republic of Iran, their positions on political issues experience strains. Present article “The issue of the Southern Azerbaijan in Iran-Azerbaijan relations” gives an analysis of nature of these relations between two states, where the issue of the Southern Azerbaijan takes a special place as one of the factors of influence.

Keywords: *Politicalties, independence, Southern Azerbaijan, Iran Azerbaijanies, national identity*

Redaksiya heyətinin qəzğ s.e.ğ.f.d. Qasimov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürğlmüşdür.

UOT 32

**ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ
ФЕНОМЕН ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ**

Вугар МАМЕДЗАДЕ*

Ключевые слова: демократические традиции, социокультурный феномен, политика, развитие, генезис

Введение

Процесс политического развития страны, прежде всего, определяет социальность демократических традиций, в силу того неопровержимого факта, что традиции формируются на основе осознания ценностных ориентаций своей социальной общности и ее интересов, которые могут быть реализованы властными структурами только на основе соблюдения прав и свобод человека. Демократические традиции, фиксируя меры свободы и границы прав человека, продуцируют не только возможности политической активности граждан, но и активизируют легитимные способы защиты социальных интересов и потребностей.

В современном мире политический механизм, включающий демократические традиции, предстает мощным орудием глобальных преобразований, как в отдельных странах, так и человечества в целом. Широкое распространение демократических преобразований во многих странах мира свидетельствует, что каждому национальному государству присущи собственные демократические традиции, которые отражают национальные социокультурные ценности, складывающиеся в течение длительного времени. Самосознание народа, его политические ожидания и настроения не только влияют на конкретную политическую реальность, но и формируют фундаментальные принципы функционирования самого национального государства, во многом определяя социальное восприятие публичной власти, активность субъектов политики или, напротив, абсентеизм и гражданскую пассивность. Демократические традиции в современной политической теории, считает американский политолог Р.Смиф, рассматриваются как рациональный политический инструментарий, наполненный гуманистическим содержанием не только на уровне государства, но и мирового сообщества (8, 503).

Классики политической теории М.Вебер, Г.Моска, В.Парето, Р.Михельс исследовали европейскую демократическую традицию в контексте генезиса и результатов основополагающих политических, социальных, экономических трансформаций, оперируя категориями класс, элита, бюрократия. Основоположники системного анализа Д.Истон, Г.Алмонд, Д.Пауэлл, К.Дойч, анализируя значение демократических традиций в государственном управлении, определили их как фактор преемственного и стабильного функционирования публичной власти (6, 79). Однако, как отмечает немецкий политолог Б.Гуггенбергер, «до настоящего времени ученые не разработали общепринятых представлений, на базе которых можно было бы сформулировать единое определение демократии. В качестве определяющих скорее отдельные элементы демократии: равенство, гражданский активизм, власть большинства, ее ограничение и контроль над ней, терпимость, основные права граждан, правовая и социальная государственность, разделение властей, всеобщие выборы, гласность, конкуренция различных мнений и позиций, плюрализм и т. д. (1, 154).

* Азербайджанский Государственный Экономический Университет
e-mail: vuqar-memmedzade@mail.ru

Анализ политологического содержания категории демократической традиции

Анализируя политологическое содержание категории демократической традиции, следует отметить, что это понятие не является какой-то застывшей формой, неизменно применимой для каждой конкретной исторической ситуации. Если обратить внимание на тот факт, что носитель власти-человек прошел долгий эволюционный путь развития, неузнаваемо изменивший суть его мировоззрения и основных ценностей политического и нравственного характера, то тогда станет ясно, что содержание и сущность демократической традиции менялись вместе с этой эволюцией в силу комплекса эндогенных и экзогенных факторов. Рациональность и мультивариантность демократических традиций зависят от двух факторов: во-первых, соотношение эндогенных возможностей социокультурной и внутриполитической среды влиять на формирование и эволюцию традиций, во-вторых, динамика и спектр направлений воздействия экзогенных факторов внешнеполитической среды на ценностные доминанты, выдвигаемые новыми историческими условиями.

Генезис демократических традиций

В историческом плане генезис демократических традиций носит ярко выраженный диалектический характер и отличается значительным пролонгированным действием, прежде всего, в силу реализации их регулятивной, оценочной, трансляционной и институциональной функций.

Современные государства, сталкиваясь с вызовами глобализации, вынуждены искать адекватные ее вызовам ответы, что выражается в создании новых и трансформации уже имеющихся традиций. По мере усложнения международных и национальных политических процессов в глобализирующемся мире демократия становится, как заметил ведущий американский политический аналитик Фарид Закария, «модным облачением современности» (10, 6). Демократия предстает все более востребованной формой организации политического пространства, как на уровне государства, так и в целом мировой политики.

Демократические традиции представляют собой концентрацию критически осмысленного в ходе исторического развития и политогенеза коллективного опыта политического развития, основанного на господствующих в обществе представлениях о правах и свободах человека. Воздействуя на политическую сферу жизни общества, демократические традиции играют значимую роль в формировании политической системы государства, политического сознания его граждан.

В современной американской политологии демократическая традиция рассматривается как амбивалентная конструкция политической системы, сочетающая в себе элементы политического института и параллельно политического процесса. Например, традиция разделения ветвей власти свидетельствует об институциональном характере демократических традиций, регулирование электорального процесса придает демократическим традициям процессуальную характеристику (8, 498). Таким образом, демократическая традиция как механизм политического наследования сохраняет и воспроизводит политические константы демократической институционализации народовластия и обеспечивает процессуальность функционирования политической системы.

Формально демократическая традиция фиксируется в результате процедуры инвеституры, то есть наследование характерных черт от одного политического института к другому, выступая вследствие передачи наследования устойчивым

формальным институтом национального государства. Например, Указом Общенационального лидера Гейдара Алиева в Азербайджане в 1998 году был создан государственный орган по продвижению такой современной демократической традиции как женское равенство. В 2006 году этот государственный институт был упразднен и создан Государственный комитет по делам семьи, женщин и детей, наделенный значительно более широкими полномочиями и сферой ответственности. Таким образом традиция женского равенства, зарождение которой началось еще в АДР путем наделения женщин равными избирательными правами, через процедуру инвеституры развивалась Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым в направление государственной женской политики, а Президент АР Ильхам Алиев поднял ее до уровня гендерной политики, которая ставит целью с помощью государственных мер и общественных акций достичь равенства мужчин и женщин во всех сферах жизнедеятельности.

Процедуры инвеституры встраивает демократические традиции в политическую систему, то есть институализирует в зависимости от субъектов, являющихся её источниками, парламентскую и народную инвеституру, в зависимости от субъектов, её получающих, президентскую и правительственную. Инвеститура как механизм политической институционализации имеет глубокие исторические и социокультурные основания. Специфика социокультурной среда, в рамках которых происходит процесс институционализации традиций демократия, отличается, с одной стороны, уважением к национальным корням и историческому наследию, с другой стороны, она должна позитивно оценивать свободный личностный выбор, право личности на самобытность и противостояние внешнему давлению. Испанский политолог Рикардо Медина считает, что в смешанной форме правления процедуры инвеституры поддерживает традицию одобрения парламентом общей программы деятельности вновь сформированного правительства (5, 144).

Институционализация демократических традиций

В процессе институционализации демократических традиций происходит информирование о ценностях народовластия, формируется и закрепляется иерархия ценностей, разрабатывается процедурный механизм их защиты. Дальнейшие политические процессы будут свидетельствовать о реальности или формальности поддержки демократических ценностей для данного политического управления.

Совокупность механизмов демократических традиций выполняет трансмиссию, считающейся доминантой функцией, аккумулирующей оценку, апробацию, регуляцию и контролирование властной легитимации, принимаемых политических решений и демократических норм данного социума. Передавая опыт государственных институтов, политических практик, ценностей и принципов, трансмиссия демократической традиции определяет стабильность и устойчивость всей политической системы национального государства. Инкорпорируясь в политический процесс, трансмиссия передает политический опыт от предшествующих поколений к последующим, транслируя и фиксируя базисные элементы демократии, при этом, что немаловажно, оставляя возможность для их трансформаций. Специфику электоральной кампании в США в 2000 году, когда в течение двух месяцев не могли определить, кто победил на выборах Гор или Буш, американский политолог Родерик Харт в книге «Почему выборы нужны нам» определил как новое развитие традиций демократии. «Если демократическая традиция принимается обществом как готовая политическая формула, - пишет

Р.Харт, - а не как основа для политического развития и гражданского творчества, то это приводит к стагнации» (7, 186).

Трансмиссия как фактор преемственности демократических традиций обладает абсолютным приоритетом перед различными инновациями и обеспечивается прямыми и опосредованными коммуникациями между всеми субъектами политического процесса, соединяя разные уровни политической системы и предоставляя возможность властным институтам выполнять на принципах народовластия функции по управлению государством и обществом. Американский политолог Р.Даль считал, что для развития демократии важно не столько пропаганда идеала, сколько человеческий опыт, фиксируемый в традициях (2, 124).

Трансмиссия западной и азербайджанской демократической традиции имеет схожие моменты развития, несмотря на определенные различия, обусловленных как факторами социокультурной среды и религиозными доктринами, так и геополитическим положением стран и их внешним окружением. В современных условиях трансмиссия традиций демократии дополняет концепцию народовластия идеями ненасилия, толерантности, мультикультурализма, политической интеграции, устойчивого развития, человеческого капитала, политической модернизации, взаимосвязи и взаимозависимости акторов глобальной политики.

Демократическая трансмиссия предполагает трансляцию различных идеологических взглядов, мнений, ценностей, символов, доктрин, официальных норм и оппозиционных оценок различных субъектов политики. Динамика трансмиссии демократической традиции представляет индикатор активной позиции государства в формировании структур гражданского общества и социального контроля, адекватных современной политической реальности. «Традиции демократии следует рассматривать как обобщенный социальными усилиями код к настройке политической системы, – считает канадский политолог Л.Кахаонне. Традиция обладает кумулятивным свойством транслировать накопленный опыт демократии от поколения к поколению и воспроизводить политическую систему в соответствии с гражданским кодом. В этом выражается коммуникативная и интегративная функция традиций демократии» (4, 289).

Таким образом, трансмиссионная функция демократической традиции позволяет считать ее элементом политического процесса. Однако в период революций, кардинальных реформаций политического строя, государственных переворотов и других неконституционных форм передачи власти трансмиссионная функция может быть де-факто прервана, так называемый «интеррапционный эффект» (4, 163). В результате происходит откат демократии, сворачивание демократических прав, свобод, традиций и институтов, что грозит опасностью тоталитаризма или популистского авторитаризма. Каждая национальная политическая система опосредована политическими традициями народа, отсюда исходит своеобразное понимание общепризнанных человеческих и демократических ценностей. Вследствие этого нередко возникает имитационная демократия, или квазидемократия, с «дефективными традициями, препятствующими эффективному развитию гражданского общества» (3, 203).

Демократические традиции, формируясь в исторических рамках протекающих политических процессов, подвергаются определенно стереотипизации, ведущей к последующему закреплению, в результате чего становятся достоянием политического опыта субъектов политических отношений как следствие их стремления к сохранению своих идей и ценностей. Таким образом, демократические традиции, воздействуя на общественное мнение, формируют, как считает Т.Райт, правила, стандарты и стереотипы поведения, определяемые в современной

западной политологии как «правила политической игры» (9). Обусловленные различными условиями политической жизни данного социума, демократические традиции содержат набор требований как к организационной структуре политического правления, так и к поведению политических акторов на всех ступенях властной пирамиды, от первого лица государства до обычных граждан, составляющих фундамент этой пирамиды.

Демократические традиции не только воспроизводят социально-политические институты народовластия, но и принципы организации практической политической деятельности. Соответственно политическое управление закрепляет в общественном сознании определенные политические нормы, стимулирующие в долгосрочной перспективе выработку демократической традиции, в свою очередь, воздействие демократической традиции на государство ведет к ее институционализации. Демократические традиции поддерживают на основе соблюдения прав и свобод человека целостность и устойчивость политической системы национального государства. Воздействуя на сознание и поведение участников политического процесса посредством предъявляемых норм должностования, демократические традиции регламентируют и упорядочивают отношения между различными субъектами политической системы.

Выводы

Демократические традиции как социокультурный феномен политического процесса, на мой взгляд, включают комплекс характерных черт, которые в значительной мере конгруэнтны не только процессу эволюции политической системы, политическим институтам, но и политическим отношениям, ценностям, нормам и поведенческим стандартам. Таким образом, сам процесс политического развития страны, прежде всего, определяет социальность демократических традиций, в силу того неопровержимого факта, что традиции формируются на основе осознания ценностных ориентаций своей социальной общности и ее интересов, которые могут быть реализованы властными структурами только на основе соблюдения прав и свобод человека. Демократические традиции, фиксируя меры свободы и границы прав человека, продуцируют не только возможности политической активности граждан, но и активируют легитимные способы защиты социальных интересов и потребностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гутгенбергер Б. Теория демократии // Полис (Политические исследования), 1991, №4, с. 146-169.
2. Даль Р. Демократия и ее критики. М.: РОССПЭН, 2003, 576 с.
3. Croissant Aurel, Merkel Wolfgang. Consolidated or Defective Democracy? Problems of Regime Change. London: Frank Cass, 2004, 246 p.
4. Kahoone Lawrence. The Modern Political Tradition: Hobbes to Habermas. Corporate Headquarters. The Teaching Company LLC. 2014, 289 p.
5. Medina Ricardo Norberto Cosmopolitanism and democracy beyond states. European Scientific Journal. December 2013 /Special./ Edition Vol. 4, p. 143-152.
6. O'Neil. Patrick. Essentials of Comparative Politics. Washington. W. W. Norton & Company. 2015, 456 p.
7. Roderick P. Hart. Campaign Talk: Why Elections Are Good for Us April 7, 2002, N-J: Princeton University Press, 307 p.
8. Smith, Roger M. Beyond Tocqueville, Myrdal, and Hartz: The Multiple Traditions in America. The American Political Science Review 87.3 (1993). Oct. 2012, 566 p.

9. Wright Tony The problem of politics as a game. www/ise.ac.uk/politicsandpolicy
10. Zakaria Fareed. The Future of Freedom – Illiberal Democracy at Home and Abroad. N-Y.: W.W. Norton & Company 2003, 301 p.

Xülasə

Vüqar Məmmədzadə

Demokratik ənənələr siyasi inkişafın sosiomədəni fenomeni kimi

Siyasi prosesin sosial və mədəni bir fenomeni kimi demokratik ənənə, fikrimizcə, siyasi sistemin, siyasi qurumların və siyasi mənasibətlərin, dəyərlərin, normaların təkamül prosesinə deyil, əksinə bir zox xəsusyyətlərə malikdir və davranış standartlarıdır. Beləliklə, ölkənin siyasi inkişaf prosesi, ənənəvi sosial demokratik ənənələr ilə müəyyənəşdirilmişdir. Zənkə ənənələr cəmiyyətin və onun mənafeələrinin dəyər istiqamətləri barədə bilik əsasında formalaşır. Eyni zamanda səlahiyyətlərini yalnız hüquq və azadlıqlara hümmət əsasında həyata keçirir. Demokratik ənənələr yalnız azadlıq və insan hüquqları sərhədlərinin müəyyənəşdirilməsi, vətəndaşların siyasi fəaliyyətinin mümkünəşgəng deyil, sosial maraqları və ehtiyaclarını qorumaq gəzən qanuni yolları da aktivləşdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: demokratik ənənələr, sosiomədəni fenomen, siyasət, inkişaf, genezis

Summary

Vuqar Mamadzade

Democratic tradition as a sociocultural phenomenon of political development

Democrat process of political development of the country, above all, determined by the social democratic tradition, because of the indisputable fact that traditions are formed on the basis of awareness of the value orientations of its social community and its interests, which can be implemented the authorities only on the basis of respect for human rights and freedoms. Democratic traditions, fixing measures of freedom and human rights boundaries, produce not only the possibility of the political activity of citizens, but also to activate legitimate ways to protect social interests and needs.

Key words: democratic traditions, sociocultural phenomenon, politics, development, genesis

Redaksiya heyətinin gəzvə s.e.g.f.d. Qasimov Səyavuş Kamran oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət gürəlmüşdür.

FİLOLOGİYA

UOT 81`373

“DƏDƏ QORQUD KİTABI”NIN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN ƏRƏB LEKSİKASI

Salman SÜLEYMANOV*

Açar sözlər: ərəb, Dədə Qorqud kitabı, qədəm, qərar, leksik vahidlər

Giriş

VII əsrin birinci yarısında ərəblərin Azərbaycanı işğal etmələri ilə bağlı olaraq, islam dini ilə yanaşı ərəb dili də Azərbaycanda yayılmağa başlamışdır. Bu mənada, ərəb dili təbii ki, bir abidə kimi o dövrlərdə formalaşaraq qurtaran “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində də öz təsirini göstərməli idi və göstərirdi. Bu təmas ərəb dilinin Azərbaycan dili ilə yazılı şəkildə bizim əlimizə gəlib zatan ilk təması idi. Bu mənada, təbii ki, bu əlaqənin, bu təsirin üzgnəməxsus xüsusiyyətləri olmalı idi və vardır da. Bu xüsusiyyətlərə gəldikdə isə ilk nüvbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu leksikanı sonrakı əsrlər Azərbaycan ərəb dilində işlənən ərəb mənşəli leksika ilə mğqayisə etdikdə, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində işlənən leksikanın daha sadə və özünəməxsus semantikalarına daha yaxın, hez bir dəyişikliyə məruz qalmadan işlənmələri ilə xarakterizə oluna bilər. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu leksika tədqiqatçıların da dediyi kimi ilk nüvbədə bir qədər daha zox dini məzmun daşımaqları ilə sevilirlər.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əzizxan Tanrıverdi “Dədə Qorqud kitabı”nda işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərdən danışarkən yazır: «“Kitab”da işlənmiş 2721 sözün 559-nun ərəb-fars mənşəli olması qorqudşünaslıqda tez-tez təkrarlanan faktlardanır. Araşdırmalarda ərəb-fars mənşəli sözlərin “Kitab”a əlavə edilmə səbəblərindən, leksik-semantik qruplarından, bir sıra türk mənşəli sözlərlə işlənməsindən də bəhs olunub. Amma “Kitab”dakı mikromətnlərdə ərəb-fars mənşəli sözlərin yeri və müvqeyi sistemli şəkildə tədqiq edilməyib» (5, 147).

Biz də təqribən bu fikirləri qəbul etməklə yanaşı, eyni zamanda, “Kitab”ın dilində işlənən ərəb mənşəli leksik vahidlərin yerinin, müvqeyinin, məzmununun daha dəqiq şəkildə mğəyyənləşdirilməsinə zəhmət salacağıq. Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan və türk qorqudşünaslarının bu sahədə olan səylərini və zəhmətlərini inkar etmədən, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində işlənən ərəb mənşəli leksik vahidlərin məzmununu, mahiyyətini, şlubi zərlərini dəqiqləşdirməyə daha zox ehtiyac vardır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın dilində işlənən ərəb leksik vahidləri

“Dədə Qorqud kitabı”nın dilində işlənən ərəb leksik vahidlərinin böyük əksəriyyəti aşağıdakılardır:

Adam, Adəm, aləm, alət, alim, Allah, amin, ar, asi, atlas, axirət, axır, bəqa, bədəvi, bəla, bidət, biki, billah, bühtan, vəqə, vallah, vasil, vafir, vəqt, vədə, vəzir, vəsiyyət, vətən, vəch, vilayət, qadir, qayət, qəbzə, qəbul, qədd, qədəm, qərar, qərib, qəsd, qəhr, qəhər, qəhhar, qiyamət, qovğa, qüvm, Quran, qurban, ğazi, ğayib, ğayət, ğafil, ğeyrət, ğəza, ğəzəb, ğəni, ğərib, ğərim, ğovğa, davul, daim, damağ, dəfi, dəxi, din, düvlət, dua, Dğldğl, dğnya, eyib, elm, eşq, əvvəl, əql, əqlsiz, ədavət, ədəb, əzəl, əzəm, əziz, əzim,

* filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ssuleymanli@mail.ru

Əzrayıl, əyal, əlaqibət, əlaman, əlbəttə, əleyk, əleykəs-səlam, əleyhissəlam, ələm, əlhasil, əlhəmdəğlillah, əmanət, əməl, əmma, əmmi, əmr, ərəfat, ərəbi, əsa, əsir, əsil, əhd, əhəd, əcəl, zalım, zəval, zəlil, zəman, zərb, zərrə, zəhmət, ziyadə, ziynət, Zəlfəğqar, ibrət, iqlim, iqrar, izzət, iltifat, ilham, iman, imarət, inayət, inşallah, ismi-əzəm, ittifaq, işarət, işrət, yarab, yasin, yezidilər, yesir, kafər, kahil, kəbin, kəlmə, kəmal, Kərbəla, kərəm, kərrə, kətan, kəfən, kğrsi, kğfr, lailahə, layiq, lənət, mağara, mahmız, məqsud, məğmun, mədəd, Mədinə, Məkkə, mələk, məlik, məlun, məlhəm, məsləhət, məscid, məhbub, məhəl, Məhəmməd, məşğul, məşrəbə, minarə, mümin, mühkəm, mühtac, mühəb, minnət, miskin, mğdbəq, munis, murad, Musa, Mustafa, mğbarək, mğqabil, mğrəssə, mğsəlman, mğshəf, mğti, mğxənnət, müşkəl, namus, nemət, nəzər, nəzir, nəсіб, niqab, ümğr, razı, Rəsul, Rəsulullah, rəhm, rəhmət, rizq, rğkət, sabah, sair, salavat, salam, səbəb, səddəqna, sədəqə, səlam, səməd, sərhəd, Səttar, səfa, səhabə, sidq, sirr, sğrahi, surət, tabut, tavıl, tacir, tələb, təmam, təmə, tərəf, təfərrəğc, təhsin, təcridlər, tüvbə, umud, ğləma, ğmmət, Ğrğydə, Ğffan, faidə, fani, Fatimə, fel, fəqih, fəraq, fəryad, fikir, xatir, xeyir, xəbər, xəzinə, xərab, xərac, xərc, xəsm, hazır, hal, halal, hamilə, hasar, hasil, hacət, hacı, heybət, heyf, hekayət, həbs, həvalə, həq, həkim, həlak, həll, həmlə, hərami, həsəd, Həsən, həsrət, həsud, himmət, hürmət, Hu, Hğseyin, Cabbar, cariyə, cahil, Cəbrayıl, cədd, cəza, cəllad, cəm, cəmal, cəhənnəm, cğbbə, cğmlə, şam, şeytan, şəmatə, şər, şərəb, şərt, şəfqət, şəhadət, şəhər, şəhid, şükğr və s. Onlardan bir nəzəsinə daha konkret şəkildə nəzər salaq.

1. ALİM. Ərəbcəsi 'alimun olub “bilən”, “xəbəri olan” anlamındadır; cəmdə 'uləma'u şəklində 1) alim; 2) bilici (şəriət alimi) deməkdir. (2, 257) Məhərrəm Ergin də bu süzğn “alim” mənasını verdiyini bildirir (4, 13). DQK-da: “Alimlər sərvəri Osman Ǧffan oğlu, gürkli” (3, 16).

2. ASİ. Ərəbcəsi 'asa kükğndən olub, cəmi 'isyanun şəklində olaraq, “ğsyən etmək”; “asilik etmək”, “qiyam qaldırmaq”; “itaətsizlik göstərmək”; “tabe olmamaq” deməkdir. Konkret olaraq 'asiyyun və cəmi 'aasa'u olan süzğn mənası isə “itaətsizlik göstərən”, “qiyamzı”, “zətin”, “ğsyanzı” deməkdir. (2, 239) Məhərrəm Ergində də asidir (4, 20). DQK-da: “Oğlan aydır: -“Ya asi məlun, sən pğtlərinə yalvarırsan, mən aləmləri yoqdan var edən Allahıma sığındım”, – dedi . Oğuzasi oldum bəllğ bilin!- dedi . Padişahına asi olanın işi rast gəlməz ” (3, 22).

3. BƏQA. Kükğ bəqiya olub, cəmi bəqaun şəklindədir. Mənası “qalmaq”, “qorunub saxlanmaq”; “tələb edilənə qədər qalmaq”; “bir yerdə olmaq”, “müvcud olmaq”, “sğrəkliklik”, “davamlılıq”, “əbədilik”, “uzunümğrğlğk” deməkdir. (1, 83) Məhərrəm Ergində bəqa, qalma, qalıq, baqi qalma şəklində izah olunur (4, 36). DQK-da: “Disə bişmiş ətməğğn bəqası olmaz, yemək gərəkdir, üvrət aydar...” (3, 32).

4. BİDƏT. Ərəbcəsi bədə' kükğndən bid'əun olan süzğn mənası “yenilik”, “yeni dəb”, “yeni adət”; “yeni bir şey”, “təzə bir şey”; dini mənada isə “bidət” deməkdir (1, 54). Məhərrəm Ergində bidət sonradan zıxma iş şəklində izah edilir (4, 45). DQK-da: “Dirə xanın oğlu büylə bidət işləmiş – deyərlər” (3, 35).

5. BÖHTAN. Ərəbcə əsli bəhutə kükğndən olan buhtanun/buhtun süzğğn mənası “yalan”, “bühtan”, “iftira”, “süyüş” mənalarını verir (1, 93). Məhərrəm Ergin bu süzğn tərcüməsini “bühtan”, “iftira”, “isnad”, “suz” (?) şəklində verir (4, 64). DQK-da: “Üğğn-məklik üvrətlərə bühtandır ” (3, 41).

6. VASİL. Ərəbcə kükğ vəsələ süzğndən olub, “gələn”, “daxil olan”, “gəlib zatan”, “birləşdirən”, “birləşdirici” mənalarını verir (2, 768-769) Məhərrəm Ergində vasil – “vasil”, “ulaşan”, “qovuşan”, “yetişən” mənalarındadır (4, 312). DQK-da: “Beyrək **padşah-lar padşahı həqqə vasil oldı, bəllü bilsün! - dedi** ” (3, 45).

7. VƏDƏ. Ərəbcə və'dun süzğ v'ədə kükğndən olub, “süz vermək”, “süzləşmək”, “şərtləşmək”, “gürüş təyin etmək”, “vaxt təyin etmək” mənalarını verir (2, 776). Məhər-

rəm Ergində “vədə”, “mühlət”, “mğddət”, “təyin edilən zaman”, “vəd” şəklində izah edilir (4, 309). DQK-da: “Əcəl vədə irməyincə kimsə ülməz; “Hər kim ol göz canvəri basa yensə, üldürsə, qızımı ona verirəm”, - deyğ vədə eyləmişdi ” (3, 45).

8. VƏCH. Ərəbcə vəccəhə kükğndən olub, “istişamət vermək”, “yünəltmək”, “ğsul”, “qayda”, “tərz”, “tüvr” mənalarını verir (2, 743) Məhərrəm Ergində “vəch”, “vəch” şəklində, vəchilə süzğ isə “vəchilə”, “surətlə”, “şəkildə” mənalarında təqdim olunur (4, 312). DQK-da: “Bu vəchlə sən adam qomaz, dğkədərsən”, - dedi ” (3, 46).

9. VAQEƏ. Ərəbcə vəqəə kükğndən olub, “hadisə”, “fakt”, “əhvalat”, “təsadğf” deməkdir. (2, 787) Məhərrəm Ergində vəqəə “rüya” mənasında verilir (4, 309). DQK-da: “Gecə yaturkən Qaracığ zəban qara qayğulu vəqəə gürdi” (3, 45).

10. VAFİR. Ərəbcə vəfərə kükğndən olub, bol, böyğk, zox yekə, iri deməkdir (2, 780). Məhərrəm Ergində vəfir “zox”, “bol” deməkdir (4, 309). DQK-da: “Yaxşı at, yaxşı qaftan, vəfir xərclığ verdi ” (3, 45).

11. VƏQT. Ərəbcə vəqətə kükğndən olub, “vaxt”, “mğddət” deməkdir (2, 783). Məhərrəm Ergində bu süz “vaxt”, “zaman”, “an” mənalarını verir (4, 309). DQK-da: “Üğlərinə aş verdigin vəqt əllərindən aluram” (3, 45).

12. VƏSYYƏT. Ərəbcə vəssə kükğndən olub, “vəsiyyət”, “sərəncam”, “əmr”, “qərar”, “hüküm”, “ixtiyar”, “arzu”, “tələb” mənalarını verir (2, 770-771). Məhərrəm Ergində vəsiyyət elə vəsiyyət şəklində izah edilir (4, 312). DQK-da: “Həm vəsiyyət eyləmiş, “Mənim qanım qoymıyasan, alasan”, - demiş” (3, 46).

13. VƏTƏN. Ərəbcəsi vətənə kükğndən olub, “vətən”, “doğum yeri”, “yurd” mənalarını verir (2, 775). Məhərrəm Ergində vətən “vətən” mənasında təqdim olunsa da, “vətən tutdı” ifadəsi “yerləşdi”, “vətən tutdı” mənalarında təqdim olunur (4, 312). DQK-da: “Bərdəyə, Gəncəyə varub vətən tutdı ” (3, 46).

14. VİLAYƏT. Ərəbcə vəliyə kükğndən olub, “idarə etmə”, “vilayət”, “əyalət”, “ştat”, “mğqəddəslik” mənalarını verir (2, 796) Məhərrəm Ergində “vilayət”, “vəlilik”, “kəramət” mənalarında izah edilir. “Vilayət issi” birləşməsi isə kəramət sahibi, üvliya kimi təqdim olunur (4, 312). DQK-da: “Zira Dədə Qorqut vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu” (3, 46).

15. VƏZİR. Ərəbcə vəzərə kükğndən olub, nazir, vəzir deməkdir (2, 757-758). Məhərrəm Ergində vəzir vəzir şəklində izah edilir (4, 312). DQK-da: “Qazılıq qoca, dəərlərdi, bir kişi var idi. Bayandır xanın vəziri idi ” (3, 46).

16. QADİR. Ərəbcə qədərə kükğndən olub, “ğğclğ”, “qğdrətli” deməkdir (2, 373-375). Məhərrəm Ergində elə qadir şəklində, tanrının sifəti kimi təqdim olunur (4, 160). DQK-da: “Qadir sənin əlninə qada yazsun, zəban, - dedi; Ay əməli azmış, feli dünmüş, Qadir Allah ağ əlninə qada yazmış; Qadir Tənri verməyincə ər bayımaz” (3, 47).

17. QƏBZƏ. Ərəbcəsi qəbəzə kükğndən olub, cəmi qəbəzatun şəklindədir və “ovuc”, “əl izi”, “qulp”, “sap”, “dəstək”, “sahiblənmə”, “malik olma”, “hakimiyyət” mənalarını verir (2, 366-367). Məhərrəm Ergində qəbzə, bir şeyin, bir silahın tutulacaq yeri şəklində izah edilir (4, 159). DQK-da: “Dğnlğgi altun bin evimin qəbzəsi oğul ” (3, 58).

18. QƏBUL. Ərəbcəsi qəbələ kükğndən olub, “qəbul etmək”, “qarşılamaq”, “inanmaq”, “etibar etmək”, “razılaşmaq”, “düzmək” mənalarını verir (2, 368). Məhərrəm Ergində qəbul elə qəbul şəklində də izah edilir (4, 159). DQK-da: “Ol zamanda oğul ata süzin iki eləməzdi, iki eləsə ol oğulu qəbul eləməzlərdi; Hər nə ki buyursa, qəbul edərlərdi, süzin tutub təmam edərlərdi; Ağ əlnunda beş kəlmə dua qıldığ, qəbul olsun; Dədə Qorqut vilayət issi idi, diləgi qəbul oldu” (3, 58).

19. QƏDD. Ərəbcəsi qəddə kükğndən olub, cəmi qəduddundur. “Bədən”, “qamət”, “bel”, “ülzğ”, “əndazə” mənalarını verir (2, 373). Məhərrəm Ergində “qədd”, “boy” deməkdir (4, 160). DQK-da: “Ululğına həddin, sənin boyun – qəddin yoq ” (3, 58).

20. QƏRAR. Ərəbcəsi qərrə kükğndən olub, “qalmaq”, “bir yerdə olmaq”, “qərarlaşmaq”, “məskunlaşmaq”, “yerləşmək”, “sakitləşmək”, “zəifləşmək”, “dincəlmək”, “etiraf etmək”, “boynuna almaq” və s. mənalarını verir (2, 380). Məhərrəm Ergində qərar “qərar”, “durma”, “yerində durma”, “həzür”, “səğün”, “rahat” mənalarında təqdim olunur (4, 169). DQK-da: “Büylə dikəc anasının qərarı qalmaq; Məgər xanım, Boyu uzun Burla xatun oğlancığını andı, qərarı qalmaq” (3, 58).

21. QƏSD. Ərəbcə qəsəd kükğndən olub, “getmək”, “yollanmaq”, “can atmaq”, “qəsdində olmaq”, “məqsəd”, “səy”, “cəhd”, “məram”, “qəsd”, “niyyət” mənalarını verir (2, 396-397). Məhərrəm Ergində qəsd “qəsd”, “kütğ niyyət”, “təcavğz niyyəti” mənalarında təqdim olunur (4, 174). DQK-da: “Anasıyla sühbət eylədi, atasına qəsd eylədi” (3, 58).

22. QƏHR. Ərəbcə qəhərə kükğndən olub, “qalib gəlmək”, “fəth etmək”, “məğlub etmək”, “məğqaviməti qırmaq”, “təbə etmək”, “məcbur etmək”, “vadar etmək”, “zəhlə tükmək”, “bəzdirmək”, “küngl sındırmaq”, “incitmək”, “kədərləndirmək”, “əhvalını pozmaq” mənalarını verir (2, 427). Məhərrəm Ergində qəhr elə “qəhr” mənasında izah edilir (4, 161). DQK-da: “Qaqduğın qəhr edən qəhhar Tənri” (3, 58).

23. QƏHHAR. Ərəbcəsi qəhərə kükğndən olub, “qadir, qədrətli” mənalarında Allah-taalanın epiteti kimi işlənir (2, 427). Məhərrəm Ergində bu söz zox qəhr edən, qəhhar, Tanrının sifətlərindən biri kimi təqdim olunur (4, 161). DQK-da: “Qaqduğın qəhr edən qəhhar Tənri” (3, 58).

24. QİYAMƏT. Ərəbcəsi qamə, qiyamun, qavmətun kükğndən olub, “ayağa qalxmaq”, “durmaq”, “dayanmaq”, “qalxmaq”, “dirilmək”, “dirzəlmək”, “yaranmaq”, “meydana xızmaq”, “müvcud olmaq”, “baş vermək” mənalarını verir. Qiyamət süzğ isə dini mənada “dirilmə”, obrazlı mənada isə “hay-kəy”, “həngamə”, “zaxnaşma” deməkdir (2, 432-434). Məhərrəm Ergində qiyamət, qiyamət kimi məğdhiş mənalarında izah edilir (4, 183). DQK-da: “Bir qiyamət savaşı oldu; Axır zaman olub qiyamət qopınca bu didğgi Osman nəslidir” (3, 58).

25. QÖVM. Ərəbcəsi qavmun olub cəmi əqvamun-dur. “Xalq”, “millət”, “insanlar” mənasını verir (6,854). Məhərrəm Ergində bu söz “qüvm”, “əqrəba”, “yaxın əqrəba” mənalarında izah edilir (4, 175). DQK-da: “Qorqıt ata Oğuz qüvminin müşkilini həll edərdi; Qüvmlğ qüvmilə gənəsidi mi?” (3, 62).

26. ĞAİB. Ərəbcə ğəyabə/ğəbə küklərindən olub, ğüyubun/ğiyabu/ğəybətun/ğəybun şəkillərində də işlənir. Bunların mənası gəlməmək, müvcud olmamaq, gürğnməz olmaq, gizlənmək, yoxa xızmaq. Ğaib süzğ isə konkret olaraq, olmayan, gəlməyən, gizli, gürğnməz, yoxa xızmış deməkdir (2, 311). Məhərrəm Ergində bu sözə elə qəib şəklində rast gəlirik (4, 132). DQK-da: “Tağ zizək anan səğdilə sənə yarana məlhəmdir, - dedi, Ğaib oldu; Ğaibdən dğrlğ xəbər süylərdi” (3, 68- 69).

27. ĞAYƏT. Ərəbcə kükğ ğəvə/ğəvvə olub “azmaq”, “zaşmaq”, “yanılmaq”, “aludə olmaq”, “həvəsi olmaq” deməkdir. Ğayət süzğnğ mənaları isə “son hədd”, “son nüqtə”, “son”, “nəhayət”, “ifratlıq”, “ifrat”, “məqsəd”, “hədəf”, “qəsd”, “niyyət” və s. deməkdir (2, 310). Məhərrəm Ergində bu sözə “qayət”, “zox”, “son dərəcə” mənalarında təsadəğf edirik (4, 132). DQK-da: “Ğayət sarb kəlisaydı” (3, 69).

28. ĞAFİL. Ərəbcə ğəfələ kükğndən olub, kükğ “etinasız”, “diqqətsiz”, “laqeyd olmaq”, “gürməmək”, “gürməməzdən gəlmək” mənalarını verir. Qafil süzğnğ cəmi ğüfulun olub, mənası “diqqətsiz”, “laqeyd”, “etinasız” deməkdir. (2, 299-300) Məhərrəm Ergində bu sözə “ğafil”, “xəbərsiz” mənalarında rast gəlirik. Eyni zamanda, o, “ğafil ilə” süzğnğ “xəbərsizcə”, “ğafillğcə” süzğnğ isə “birdən-birə”, “fərq etdirmədən” mənaları ilə izah edir (4, 132). DQK-da: “Ğafil başın, ağrısın beyin bilğr; Ğafil olma, gürklğ başın qaldır, yigit!; Bazırğanlar yatur ikən Ğafillə beş yğz kafər qoyuldılar, zapdılar; Aydır: - Bəğlər, Ğafilləcə qara başım – gürğm uykuda ikən düş gürdi” (3, 69).

29. ĞƏZA. Ərəbcə kükğ ğəzəə olub, “yğrüş etmək”, “basqın etmək”, “fəth etmək” mənalarını verir (2, 294). Məhərrəm Ergində bu süz qəza şəklində təsadəf edirik (4, 132). DQK-da: “Baş qaldıran kafərləri üldğrdi, ğəza eylədi; Ğz yğz kafər üldğrdğm, ğəza etdim” (3, 69).

30. ĞƏRİB. Ərəbcə kükğ ğəribə olan “ğərib” süzğnğn mənası “yad”, “kənar”, “yadelli”, “qeyri-məlum”, “qəribə”, “qeyri-adi”, “naməlum insan”, “heyvətəməz” mənalarını verir (2, 289-290). Məhərrəm Ergində bu süzə “qərib”, “qğrbətdə olan” şəklində təsadəf edirik (4, 132). DQK-da: “Ğərib başın ğovğada qaldımı?” (3, 69).

31. ĞƏRİM. Ərəbcə kükğ ğərimə olan ğərim süzğnğn mənası “düşmə”, “rəqib”, “qarşı”, “mğqabil tərəf”, “borclu”, “verəcəli” mənalarını verir (2, 292-293). Məhərrəm Ergində “düşmə”, “rəqib” mənalarında rast gəlirik (4, 132). DQK-da: “Biz anı sana ğərim qoruz, - dedilər” (3, 69).

32. ĞƏNİ. Ərəbcə ğəniyə kükğndən olan “ğəni” süzğnğn mənası “zəngin”, “varlı”, “düvlətli” mənalarını verir (2, 307-308). Məhərrəm Ergində bu süzə “ğəni”, “varından artığını istəməyən”, “zəngin”, “comərd” mənalarında təsadəf edirik (4, 132). DQK-da: “Sana sığındım, comərdlər comərdi, ğəni tanrı, mədəd! – dedi” (3, 69).

33. QOVĞA. Ərəbcə ğəğatğn kükğndən olan “qovğə” süzğnğn mənası “toplum”, “insan toplusu”, “qara camaat”, “avam camaat”, “səs-kğy”, “gurultu”, “qalmaqal” mənalarını verir (2, 309). Məhərrəm Ergində bu süzə “qovğə”, “gurultu”, “savaş” mənalarında təsadəf edirik (4, 132). DQK-da: “Qanlı quyruq ğzğb zap-zap yudan! Avazı qaba küpəklərə ğoğə salan; Ğərib başın ğovğada qaldımı?; Ğovğə ğğni üğdin dəpən alpınız kim?” (3, 69-70).

34. ĞƏZƏB. Ərəbcə ğəzəbə kükğndən olub, kükğ “ğğclə, zorla əlindən almaq”, “qəsb etmək”, “zorlamaq”, “məcbur etmək” və s. mənalarını verir. “Ğəzəb” süzğ üzğ “qəzəb”, “qeyz”, “hirs”, “büyğk narazılıq”, “hiddət” deməkdir (2, 296-297). Məhərrəm Ergində bu süzə “qəzəb” şəklində də rast gəlirik (4, 177). DQK-da: “Bayandır xan səni zağıra, sana qatı ğəzəb eyləyər” (3, 69).

35. DƏF'İ. Ərəbcə dəfəə kükğndən olub, təkan, üdəniş, dəfə, birdən, bir dəfəyə mənalarını verir (1, 312-313). Məhərrəm Ergin dəfi süzğnğ “dərhal”, “həmə”, mənalarında izah edir (4, 80). DQK-da: “Əzrayıl dəxi babasının – anasının dəfi canın aldı” (3, 75).

36. DAMAĞ. Ərəbcəsi dəməğə kükğndən olan dimağun süzğnğn mənası “beyin”, “baş” deməkdir (1, 319). Məhərrəm Ergində “damağ” elə “damağ” mənasında da izah edilir (4, 79). DQK-da: “Tatlu damağ verğb soruşduğum” (3, 70).

37. ƏZƏL. Ərəbcə əzəlun kükğndən olub, cəmi əzalundur. Mənası “əzəlilik”, “əzəl” deməkdir (1, 16). Məhərrəm Ergində “əzəl əzəl” mənasında təqdim olunur (4, 109). DQK-da: “Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz” (3, 85).

38. ƏLAQİBƏT. Aqibət süzğ ərəbcə əqəbə kükğndən olub, “aqibət”, “son”, “axır”, “nəticə” deməkdir. Cəmi əvaqibudur (1, 147). Qeyd edək ki, Məhərrəm Ergində “aqibət” süzğnə rast gəlmədik. DQK-da: “Əlaqibət, uzun yaşın ucu ülgm, axırı ayrılıq” (3, 88).

39. ƏLAMAN. “Aman” süzğ ərəbcə amanə kükğndən olub, “iman bəsləmək”, “iman gətirmək”, “təhlğkəsizliyi təmin etmək”, “etibar etmək” mənalarını verir (1, 33). Məhərrəm Ergində bu süz “aman”, “mğsaidə”, “əfv” mənalarında izah edilir (4, 15). DQK-da: “Dəlg Qarcar aydır: “Mədəd, aman, əlamən”” (3, 88).

40. ƏLHASİL. “Həsəl” ərəbcə həsələ süzğndən olub, “nəticə”, “məna”, “məhiyyət”, “məhsul”, “yğım”, “hasilat”, “varidat”, “mədaxil” mənalarını verir (1, 209-210). Məhərrəm Ergində “hasil” süzğnə “hasil” mənasında təsadəf edilir (4, 137). DQK-da: “Əlhasil, oğuz yedi kərrə ğrkdı; Əlhasil, ikisi bilə vardılar” (3, 89).

41. ƏMR. Ərəbcə əməə kükğndən olub, “əmr”, “ğüstəriş”, “tapşırıq”, “buyruq” mənalarını verir (1, 31). Məhərrəm Ergində bu süzə əmr, buyruq mənalarında təsadəf edirik (4, 105). DQK-da: “Allah əmrilə ol yigit üldi” (3, 89).

42. İBRƏT. Ərəbcəsi əbrə kükğndən olub, “ibrət”, “dərs”, “nəsihət”, “nəğmunə”, “məna”, “əhəmiyyət” mənalarını verir (2, 207). Məhərrəm Ergində bu süz dəhşətverici, şaşırıcı, şaşılacaq şey, ibarət alınacaq şey, əlamət mənalarında izah edilir (4, 147). DQK-da: “Bu binarın gözünə gəldilər. Gurdilər kim, bir ibrət nəsnə yatur...; Zəban bu yığnağı gürcək ibrət aldı” (3, 94).

43. İLHAM. Ərəbcəsi ləhimə kükğndən olub, “Allahdan gələn təb”, “ilham” mənalarını verir (2, 525). Məhərrəm Ergində “ilham” elə “ilham” mənasında izah edilir (4, 151). DQK-da: “Həqq-təala anın künlinə ilham edərdi” (3, 95).

44. YESİR. Ərəbcəsi yəsirə kükğndən olub, “əsirlər”, “qullar” mənasını verir (2, 804). Məhərrəm Ergində bu süzə biz əsir mənasında rast gəlirik (4, 326). DQK-da: “Boyu uzun Burla xatun yesir getdi; Qaza bənzər qız – gəlini biz yesir etmişüz; Qırq incə bellə qızla Burla xatunu gətgrəb durursan, sənə yesir olsun” (3, 108).

45. KƏLMƏ. Ərəbcəsi kəlimə kükğndən olub, “süz”, “kəlam”, “qısa nitq” mənalarını verir (2, 474). Məhərrəm Ergində kəlimə kəlmə şəklində izah edilir (4, 199). DQK-da: “Ağ alnunda beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun” (3, 118).

46. KÜRSİ. Ərəbcə kərəsə kükğndən olub, “oturacaq”, “stul”, “kreslo”, “taxt”, “kərsə”, “yer” mənalarını verir (2, 454). Məhərrəm Ergində “kərsə”, “səkkizinci qat”, “güy” mənalarında izah edilir (4, 208). DQK-da: “Ərş tanıq olsun, kərsi tanıq olsun” (3, 122).

47. MƏHBUB. Ərəbcəsi həbbə kükğndən olub, “sevgili”, “məhəbub” deməkdir (1, 177). Məhərrəm Ergində “məhəbub” süzə gözəl, “sevimli” mənalarında izah edilir (4, 210). DQK-da: “Məgər Trabuzan təkurunun bir əzim güclü məhəbub qızı vardı” (3, 133).

48. FƏRAQ. Ərəbcəsi fərəqə kükğndən olub, “ayrılıq”, “hicran”, “tərkətmə”, “zıxıx getmə” mənalarını verir (2, 334). Məhərrəm Ergində bu süz “ayrılıq”, “ayrılıq acısı”, “ayrılıq həznə” mənalarında izah edilir (4, 110). DQK-da: “Beyrəgə qatı fəraq gəldi, qatlandı, buldır-buldır güzgünə yaş rəvan oldu” (3, 181).

49. TƏFƏRRÜC. Ərəbcəsi fərəcə kükğndən olub, “nəzərdən keçirmə”, “təməşə etmə”, “seyr etmə” mənalarını verir (2, 325). Məhərrəm Ergində “gəzinti”, “əylənmək”, “gəzən gəzirmə”, “seyr” mənalarında izah edilir (4, 287). DQK-da: “Bayandır xan Qalın Oğuz bəglərilə təməşaya baxardı, təfərrüç edərdi” (3, 168).

50. CAHİL. Ərəbcəsi cəhilə kükğndən olub, “cahil”, “axmaq”, “nadan”, “savadsız”, “avam” mənalarını verir (1, 167). Məhərrəm Ergində isə “cahil” süzə elə “cahil” mənasında da təqdim olunur (4, 65). DQK-da: “Nəzə cahillər səni gügdə arar, yerdə istər” (3, 196).

2. Dini məzmunlu sözlər

Beləliklə, istər “Dədə Qorqud kitabı”nın dilindən seziş daha geniş şəkildə izahlarla verdiyimiz bu leksikaya, istərsə də bir qədər yuxarıda verdiyimiz leksikaya nəzər saldıqda, həqiqətən də, tədqiqatçıların dedikləri kimi, bu leksikanın tərkibində dini məzmunlu sözlərin müəyyən mənada daha çox nəzərə zərflərini gürgrək: axirət, Allah, aman, amin, billah, cəhənnəm, din, dua, əcəl, hacı, halal, haram, ilahə, illəllah, iman, inşaallah, kəfən, qiyamət, lənət, mələk, minarə, mümin, müğsəlman, rəbb, rəhmət, Rəsulullah, Təala/təala, tabut, tale, tüvbə, şeytan, vallah, yarəb, yasin. Lakin bizə elə gəlir ki, bu leksikanın tərkibində işlənən dini məzmunlu sözlərin çoxluğunu bir o qədər mütləqləşdirmək də olmaz. Zənkə elə yuxarıdakı leksik siyahılara nəzər saldıqda, orada onlarla hez bir dini məzmun daşımayan sözlərin olduğunu da gürgrək. Məsələn, Adam, aləm, alət, alim, ar, asi, atlas, axır, bəqa, bədəvi, bəla, bidət, bəkr, bütən, vəcə, vasil, vafir, vət, vədə, vəzir, vətən, vəch, vilayət, qayət, qəbzə, qəbul, qədd, qədəm, qərar, qərib, qəsd, qəhr, qəhər, qovğa, qüvm, gəzi, gəyib, gəyət, gəfil, geyrət, gəza, gəzəb, gəni, gərib, gərim, gəvğa, davul, daim, damağ, dəfi, dəxi, düvlət, dğnya, eyib, elm, eşq, əvvəl, əql, əqlsiz, ədavət, ədəb, əzəl, əzəm, əziz, əzim, əyal, əlaqibət, ələman, əlbəttə, əleyk, ələm, əlhasil, əmanət,

əməl, əmma, əmmi, əmr, ərəbi, əsa, əsir, əsil, əhd, zalım, zəval, zəlil, zəman, zərb, zərrə, zəhmət, ziyadə, ziynət, ibrət, iqlim, iqrar, izzət, iltifat, ilham, imarət, inayət, ittifaq, işarət, işrət, yesir, kahil, kəbin, kəlmə, kəmal, kərəm, kərrə, kətan, layiq, lənət, mağara, mahmız, məqsud, məğmun, mədəd, məlik, məlun, məlhəm, məsləhət, məhbub, məhəl, məşğul, məşrəbə, mühkəm, mühtac, mühğb, minnət, miskin, mğdbəq, munis, murad, mğbarək, mğqabil, mğrəssə, mğti, mğxənnət, müşkğl, namus, nemət, nəzər, nəсіб, ümğr, razı, rizq, sabah, sair, salam, səbəb, sədəqə, sərhəd, səfa, sidq, sirr, sğrahi, surət, tavıl, tacir, tələb, təmam, təmə, tərəf, təfərrğc, təhsin, təcridlər, umud, ğləma, Ğrğydə, faidə, fani, fel, fəraq, fəryad, fikir, xatir, xeyir, xəbər, xəzinə, xərab, xərac, xərc, xəsm, hazır, hal, halal, hamilə, hasar, hasil, heybət, heyf, hekayət, həbs, həvalə, həkim, həlak, həll, həmlə, hərami, həsəd, həsrət, himmət, hürmət, cariyə, cahil, cəza, cəllad, cğbbə, cğmlə, şam, şəmatə, şər, şərab, şərt, şəfqət və s. Amma, tamamilə başqa bir məsələdir ki, bu leksikanın büygk bir əksəriyyəti “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində ğslubi baxımdan dini məzmunu xidmət edir. Məsələn, elə alim süzğ. Qeyd etdiyimiz kimi, bu süz ərəbcədə bilən, xəbəri olan mənalarını versə də, DQK-da: “Alimlər sərvəri Osman Ğffan oğlu, gürkli” kimi işlənərək, dini məzmunu xidmət edir. Belə ki, bu fikri kəlmə, ilham, əmr, əzəl, hədd-qədd, qəbul, vadə və s. süzlər haqqında da demək olar: “Ağ alnunda beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun”, “Həqq-təala anın künlünə ilham edərdi”, “Allah əmrilə ol yigit üldi”, “Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz”, “Ululığına həddin, sənin boyun – qəddin yoq”, Ağ alnunda beş kəlmə dua qıldıq, qəbul olsun”, “Əcəl vadə irməyincə kimsə ülməz” və s. Biz qəsdən ilkin leksik mənaları hez bir dini məzmun daşımayan qadir (ğğclğ, qğdrətli), qəhhar (qğdrətli), ğni (zəngin, varlı, düvlətli) və s. kimi süzləri bu siyahıya daxil etmirik. Zğnki bu süzlərin ilkin mənası dinlə bağlanmasa da, bu leksik kəlmələrin üzləri Allah-taalanın adlarından olduqlarına gürə, biz onları birbaşa dini məzmunlu süzlər kimi qəbul edirik. Bğtğn bunlar isə onu güstərir ki, bu kəlmələr Dədə Qorqudun yazıya alındığı, kitabı zəvrildiği düvrlərin, yəni VII əsrin sonlarının məhsulu olub, ərəb dili ilə tğrk dillərinin, Azərbaycan dilinin əlaqələrinin ilk düvrlərinin təzahğrğdğr. Zğnki ilk düvrlərdə, ərəb mədəniyyətinin, islam mədəniyyətinin, poeziyasının, fəlsəfəsinin, elminin Azərbaycan mədəniyyətinə hələ geniş şəkildə təsir etmədiyi düvrlərdə, ilk nüvbədə Quran, din təsir etmiş və dastanın qəhrəmanlıq məzmununa uyğun olaraq da, ərəb dilindən qəhrəmanlıqla, ülgm-itimlə bağlı olan ərəb kəlmələri, dini kəlmələr gütğrğlmüşdğr. Bu baxımdan, dastanın dilində dini kəlmələrin olması tamamilə təbiidir.

3. Həm ilkin, həm də dini məzmununda çıxış edən leksik sözlər

Maraqlıdır ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində biz bir qədər yuxarıda qeyd etdiyimiz fikrin əksini də gürğrğk. Belə ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər adi kəlmələr, adi leksik vahidlər bəzən dini məzmunu tabe etdirilirsə, əksinə, bəzən də hamıya daha zox dini məzmunlu süzlər kimi tanış olan leksik kəlmələr də ilkin məzmununda və bəzən də paralel olaraq, həm ilkin məzmununda və həm də dini məzmununda zıxış edirlər. Məsələn, belə süzlərə asi, bidət, vasil, qiyamət kimi süzləri misal güstərmək olar. Məsələn, asi süzğnğn ilkin mənası ğsyan etmək; asilik etmək, qiyam qaldırmaq; itaətsizlik güstərmək; tabe olmamaq olsa da, əslində hamımız bu süzğ dini mənada qəbul edir, bu süzğn mənasını dini itaətsizlik kimi başa dğşğrğk. Lakin “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində bu süz hər iki məzmununda işlənir: “Oğlan aydır: “Ya asi məlun, sən pğtlərinə yalvarırsan, mən ələmləri yoqdan var edən Allahıma sığındım”, - dedi”. “Oğuzı asi oldum bəllğ bilin! - dedi”. “Padişahına asi olanın işi rast gəlməz”. Bu fikri bidət (yenilik, yeni dəb, yeni adət; yeni bir şey, təzə bir şey; dini mənada isə bidət deməkdir), vasil (gələn, daxil olan, gəlib zatan, birləşdirən, birləşdirici mənalarını verir), qiyamət (ayağa qalxmaq, durmaq, dayanmaq, qalxmaq, dirilmək, dirzəlmək, yaranmaq, meydana zıxmaq, müvcud olmaq, baş vermək. Dini mənada dirilmə, obrazlı mənada isə hay-kğy, həngamə,

zaxnaşma deməkdir) süzləri haqqında da demək olar. Belə ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində bu süzlərin ilkin mənaları ilə yanaşı dini mənaları da işlənir: “Dirsə xanın oğlu büylə bidət işləmiş – deyərlər”, “Beyrək padşahlar padşahı həqqə vasil oldu, bəllig bilsən!-dedi”, “Bir qiyamət savaş oldu”, “Axır zəman olub qiyamət qopınca bu didği Osman nəslidir”. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində, adətən, mənfi mənada “cəhənnəmə vasil oldu” ifadəsi işlənir. Amma, maraqlıdır ki, DQK-nın dilində bunun tam əksi işlənmişdir.

4. Fonetik dəyişikliyə uğramış leksik sözlər

“Dədə Qorqud kitabı”nın dilində ərəb leksik kəlmələrinin bəzən fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə işləndiyini də görürük. Maraqlıdır ki, bu sözlər “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində eyni kükdən türəndiklərinə baxmayaraq, bəzən mğxtəlif fonetik variantlarda üz əksini tapır. Belə ki, bəzən bir süzə biz həm “qovğa”, həm gövğa, həm də “ğoğa” şəklində rast gəlirik. Amma əslində bunun ərəbcəsi ğəğatğn kükğndən olub, “toplum”, “insan toplusu”, “qara camaat”, “avam camaat”, “səs-kğy”, “gurultu”, “qalmaqal” mənalarını verir. DQK-nın dilində isə aşağıdakı fonetik variantlarda və leksik məzmunlarda işlənir: “Mənim küprğm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiniz?-dedi”, “Qanlu quyruq gğzğb zəp-zap yudan! Avazı qaba küpəklərə gğğa salan”, “Ğərib başın gövğada qaldımı?”, “Gövğa gğni üğdin dəpən alpınız kim?”

“Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lğğəti” (3) kitabına əsasən “mətbəx” süzğ haqqında da bu fikirləri yğrğtmək olar. Belə ki, ərəbcə “mətbəx” şəklində işlənən bu süzə DQK-nın dilində “mğdbəq” şəklində təsadğf edirik. “Ağayıda ağca qoyunun gərəksə, Qara mudbaq altında anun şüləni olsun!”.

5. Arxaıkləşmiş sözlər

Tədqiqatçıların doğru olaraq, qeyd etdiklərinə gürə, DQK-da işlənən ərəb mənşəli leksikanın böyğk əksəriyyəti dilimizdə artıq vətəndaşlıq hğququ qazanmış vahidlərdir. Amma maraqlıdır ki, artıq bu leksikanın üzğndə də dilimiz gğzğn arxaıkləşmiş kəlmələr vardır. Başqa süzlə desək, vaxtilə DQK-nın dilində işlənən bu süzlərə mğasir dilimizdə təsadğf olunmur. Yəni Azərbaycan dilinin tarixi inkişafında tğrk mənşəli, Azərbaycan mənşəli süzlər təbii olaraq arxaıkləşə bildiyi kimi, ərəb mənşəli leksika da arxaıkləşmiş, hətta, bir qədər dəqiq şəkildə desək, ərəb dilindən ilk düvrlərdə dilimizə kezən ərəb mənşəli leksika Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı inkişaf tarixi düvrgğndə üz müvqeyini mğəyyənleşdirərək, ayrı-ayrı janrlara, nüvlərə və hətta, ədəbi dilin yazılı və şifahi qollarına kezmişdir. Belə leksik vahidlərdən ən azı gğzğnğ misal gğstərmək olar: **təfərrüç** (nəzərdən kezirmə, tamaşa etmə, seyr etmə), **vafir** (bol, böyğk, zox yekə, iri) və **ğərim** (düşmən, rəqib, qarşı, mğqabil tərəf, borclu, verəcəkli). Gürdğyğmğz kimi, bu süzlərin ən azı ikisi – “təfərrğc” və “vafir” dilimizə ərəb kitab dilinin, yazılı dilinin təsiridir. Maraqlıdır ki, bu sözlər DQK-a əsasən dilimizə ərəb dilinin Azərbaycan dili ilə ilk təmas düvrlərində daxil olsalar da, sonrakı düvrlərdə işləklidən qalmış, DQK-nın leksikasında gürdğyğmğz digər sözlər kimi danışq dilinə kezməmiş, kğtləvilik qazanmamışlar. Amma təbii ki, bu süzlərə yazılı ədəbiyyatımızın sonrakı düvrlərində, şairlərimizin dilində təsadğf etmək olar. Bu fakt bir daha gğstərir ki, DQK-nın dilində işlənən ərəb mənşəli leksikanın böyğk əksəriyyəti, həqiqətən də, ilk düvrlərdə dini məzmunlu olmalarına baxmayaraq, ərəb dilindən dilimizə şifahi nitq vasitəsilə kezmiş və DQK-nın dili ərəb yazılı dilinin təsininə bir o qədər də məruz qalmamışdır.

Maraqlıdır ki, DQK-nın dilində sonrakı əsrlərdə abidələrimizin dilində gürəcəyimiz ərəb dilinə aid izafət birləşmələrinə, sintaktik konstruksiyalara da demək olar ki, təsadğf olunmur. Təsadğf olunanlar isə olduqca cğzi miqdarda olub, dini məzmun daşımaqla yanaşı, eyni zamanda, ərəb dilinin üzğndə də daşlaşmış sintaktik birləşmələrdir. Məsələn,

əleyhissəlam, əleykəs-salam, Allahu-səməd və s. Yəni başqa süzlə desək, DQK-nın dilində ərəb dilinin sintaktik konstruksiyalar baxımından yaradıcı xüsusiyyətlərinə rast gəlmi-rik.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə bir daha yekun vurmali olsa, deyə bilərik ki, DQK-da təsadüf olunan ərəb mənşəli leksika ərəb dili ilə Azərbaycan dilinin qarşılaşdığı ilk düvrlərin məhsulu olub, eyni zamanda, mğqəddəs Quranı-Kərimin, islam dininin Azərbaycan mədəniyyətinə, dilinə təsirinin ilk düvrlərinin təzahğrğdğr. Bu leksika dilimizə, əsasən, şifahi nitq vasitəsilə keçən süzlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ərəbcə-azərbaycanca lüğət. İki cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 440 s.
2. Ərəbcə-Azərbaycanca lğğət. İki cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 816 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
4. Muhərrem Ergin. Dede Korkud Kitabı. II. İndeks-Gramer, 3. Baskı, Ankara, 1997, 483 s.
5. Tanrıverdi Ə. “Dədə Qorqud kitabı”nın obrazlar aləmi. Bakı: Nurlan, 2013, 392 s.
6. Арабско-русский словарь. Составил: проф. Х.К.Баранов. Москва: Госиздат Иностранных и национальных словарей, 1957, 1187 s.

Резюме

Салман Сулейманов

Арабская лексика в эпосе «Дедe Горгуд»

Статья посвящена лексике арабского происхождения, используемая в эпосе «Китаби Дедe Горгуд». Указывается, что наряду с лексикой религиозного содержания, в «Книге» большое место занимают и лексические единицы иного содержания. Лексические единицы, используемые в «Книге», результат влияния на «Книгу» не письменного, а устного арабского языка.

Ключевые слова: арабский, Книга Дедe Коркута, шаг, решение, лексические единицы

Summary

Salman Suleymanov

Arabic vocabulary in dastan “Kitab-i Dede Korkud”

The article is concerned with Arabic Origin Words and vocabulary had been used in “Dada Gorgud” language.

In addition to religions vocabulary there were different vocabularies.
Vocabulary used in this book is the result of Oral Arabic influence.

Key words: Arabic, Dede Gorgud's Book, step, decision, lexical units

Məsul katib fil.ğ.f.d., dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında zapa məsləhət gürğlmüşdür.

UOT 81

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADLIQ HALIN TARİXƏN DİGƏR
HALLARIN FUNKSIYASINDA İŞLƏNMƏ İMKANLARI**

Yeganə QƏHRƏMANOVA*

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Orxon-Yenisey, hal kateqoriyası, adlıq hal, əvəzlənmə

Giriş

Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində fundamental qrammatik kateqoriyalardan biri kimi hal kateqoriyası üz təbiətinə və sistemliliyinə görə xəsu-si yer tutur. A.N.Kononovun, N.K.Dmitriyevin, E.V.Sevortyanın, A.P.Potse-luyevskinin, M.Həməzeyevin, Q.F.Blaqovanın, P.İ.Kuznetsovun, A.M.Şerbakın, İ.Gəldiyevin, M.Həməzeyevin, A.Axundovun, M.Həşeynzadənin, M.Qıpzağın və başqalarının əsərlərində türk hal sisteminin yaranması və tarixi inkişafı, struktur-semantik xəsusyyətləri, eləcə də türk hal sisteminə aid affikslərin yaranma prosesi ətraflı şəkildə tədqiq olunsada, bu sahədə hələ də ciddi tədqiqatlara ehtiyac duyulmaqdadır. Dil materialları, xəsusən də yazılı abidələr üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi mərhələlərində hallanma məsiri dilimizlə uyğunluq təşkil etsə də, məyyən funksional-semantik diferensiallıqlar da üzgng göstərmişdir. Belə ki, dilimizdə hal kateqoriyasının normalaşması və halların funksional dəqiqləşməsi başqa qrammatik kateqoriyalardan daha qədim düvrlərə aid edilsə də, tarixən ismin hallarının bir-birini əvəz etməsinə, yəni funksional-struktur əvəzlənmələrə rast gəlinir. Məsir düvrgmğzdə, əsasən, dialekt-şivə səciyyəli olan bu xəsusyyətə klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də tarixi abidələrimizdə ara-sıra təsadəf olunması bu dil faktlarının tarixi küklərini və səbəblərini araşdırmaq zərurətini ortaya qoyur. Təkcə Azərbaycan dilində deyil, türk dillərinin əksəriyyətində məşahidə olunan bu xəsusyyətə qədim türk və uyğur yazılı abidələrində rast gəlinməsi hal əvəzlənmələrinin daha qədim tarixə malik olmasından xəbər verir. Bunu “dil inkişafının ilkin mərhələsində, demək olar ki, bğtğn hal formaları arasında sıx surətdə funksional və mənə əlaqəsinin müvcudluğu” (8, s. 122) ilə əlaqələndirən E.Əzizov yazır: “Yazılı abidələrin və məsir şivələrin materialları göstərir ki, kühnə Azərbaycan dilində hal formaları arasında məsir ədəbi dilimizdə olduğu kimi qrammatik diferensiasiya və funksional bitkinlik olmamışdır”. (2, s. 160) Hal şəkizlərinin tarixən bir-birini əvəz etməsi hadisəsinin Azərbaycan dili gğğn XVI əsrə qədər xarakterik olduğunu vurğulayan Ş.Xəlilov göstərir ki, “...dil inkişaf mərhələlərində bu cəhət nəzərə zarpacaq dərəcədə azalmışdır. Hez də təsadəfi deyildir ki, halların mənaca əvəzlənməsi XVII əsr Fğzuli ədəbi məktəbinin ən büygk davamzılarından olan Qüvsi Təbrizinin, qaynar xalq zəşməsindən qidalanmış XVIII əsrin gürkəmli simalarından M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin əsərlərində, habelə XIX əsrdə yazıb-yaratmış bir zox sənətkarların dilində az məşahidə edilir”. (3, s. 83)

Deməli, “tarixən halların mənaca əvəzlənməsinə səbəb hal şəkizlərinin semantik cəhətdən normalaşması, dəqiqləşməsi, habelə feil nüvlərinin və şəkizlərinin diferensiallaşması prosesinin başa zətməməsi olmuşdur”. (3, s. 83)

I. Adlıq halın yiyəlik və yönlük halların funksiyasında çıxış etməsi

Tarixi faktlara məraciət etdikdə aydın olur ki, adlıq hal məsir dilimizdə olduğu

* filologiya gğrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

kimi qədim düvrlərdə də hez bir formal əlamət qəbul etmədən meydana zıxmış, digər hallar özünə başlanğıc rolunu oynamışdır. Adlıq halın struktur-semantik xarakteri tarixən məgəzir dilimizlə uyğunluq təşkil etsə də, qədim yazılı abidələrimizdə və klassiklərimizin əsərlərində bu halın digər halları əvəz etmə xüsusiyyətinə də rast gəlinir. Faktlara diqqət edək:

Adlıq hal yiyəlik hal funksiyasında:

Adlıq hal tarixi dilimizdə həm yiyəlik hallı isimlərin, həm də əvəzliliklərin yerində işlənmişdir. Məsələn,

Beyrək Aruz qaqqdığı burda bildi. (“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Gecə-gündüz mən onun hicrində yanmaq işim. (Xətai)

*Bir təbəq içi dolu duzlu təam,
Xacə önüncə götürmüş ol ğulam.* (“Əsrarnamə”)

Gilan padşahı Məlik Əhməd Druğlu Əhməd ilə ədavəti var idi. (“Şeyx Səfi”)

Qarı bağırını qüssələr dəldi. (Əmani)

Adlıq halın yiyəlik hallı əvəz etməsinə dilimizin məxtəlif yazılı abidələrində, bir sıra dialekt və şivələrimizdə, məgəzir ədəbi dilimizdə və dialekt və şivələrimizdə rast gəlinir. R.Eyvazova bu faktın Kişvəri dili özünə təsadüfi olmadığını göstərərək bir sıra nümunələr təqdim edir: “*Beytül-hüznimdə kim pəri yeri iməz // Baş ağrıdur səhər bu müəzzin dedükləri*” və s. (1, s. 17)

Güytərk abidələrinin dilində adlıq halın yiyəlik hallı əvəzetmə faktını qeyri-məgəziyən yiyəlik halla qarışdırmağa tənqidiyən Ə.Rəcəbli yazır: “Əgər məgəzir tğrk dillərində ikinci nüvəni süz birləşmələrində birinci tərəf kimi zıxış edən isimlərin şəkilzi qəbul etməməsi təbii haldırsa, güytərk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində yiyəlik hal müvqeyində zıxış edən belə isimlər tğrk dillərinin qrammatik qanunlarına əsasən yiyəlik hal şəkilzisi qəbul etməli idi, məsələn: *Ekinti İşbara Yamtar boz atı ğ binip təgdi, ol at anta ölti*” (KT, 33). (10, s. 97)

Adlıq halın yiyəlik hal funksiyasında zıxış etməsinə qədim tğrk yazılı abidələri ilə yanaşı, dialekt və şivələrimizdə bu gəgən də rast gəlinir. Məsələn; *Bodun boğazı tok erti.* (Xalqın boğazı tox idi). (Tonyukuk abidəsi). *Vəzir gördüklərinin hamısını şah da gördü* (Qazax). *Kız oğlan kozu düşdü* (Zaqatala). *Oğlan yazığı gəlib genə saldı öz surətinə* (Naxçıvan). (6, s. 92)

Nuxa dialektinin morfoloji xüsusiyyətlərini araşdıran M.İslamov bir qrup kənd şivələrində sonu səslilərlə bitən isimlərin yiyəlik və təsirlik hallarda adlıq halla eyni – şəkilzisiz olduğunu, bunların yalnız cəgmlə izində fərqləndiyini göstərir. (4, s. 62)

Z.Rzayeva adlıq halın mənəca başqa halları əvəz etməsinin yalnız klassik Azərbaycan ədəbi dilinə aid xüsusiyyət olmayıb həm də qədim tğrk dili abidələrində də müvcud olduğunu göstərir. (9, s. 98) Orxon-Yenisey abidələri ilə Azərbaycan dilinin materiallarını məgəziyə edən Y.Məmmədov halların funksiyaca əvəzlənməsini bu abidələr özünə qanunauyğun hal kimi qiymətləndirir. (7, s. 95)

Qeyd edək ki, M.Novruzov adlıq halın digər halları əvəz etməsinə halların meydana zıxmadığı düvrün qalığı, abidələrdə və məgəzir tğrk dillərində qorunan relikt kimi izah etsə də, M.Məmmədli bu xüsusiyyətin bəgəgən hallara aid edilməsinin məmkəgən olmadığını göstərərək yazır: “Şivələrdə hal şəkilzilərinin əvəzlənməsinin qalmasını doğuran məxtəlif səbəblər vardır. Ğmumi olaraq qeyd edə bilərik ki, şivələrdə feillə idarənin məgəzir şəkil-

lindən fərqli qədim cəhətlərin qorunub saxlanması, eləcə də qoşmalarla idarənin dəyişməsi, inversiya hadisəsinin geniş yayılması ilə isimlə feil arasındakı əlaqənin zəifləməsi hal formalarının qrammatik və məna cəhətdən əvəzlənməsini meydana çıxarır". (6, s. 92)

Adlıq hal yönük hal funksiyasında:

Yigit bağlar toyım oldı. ("Kitabi-Dədə Qorqud")

*Gördi bir cəm mələk ruhanilər,
Çövrə almış qəbrini rəhmanilər. ("Əsrarnamə")*

Kafər məgər, belə iş kafər qılar. ("Şəhadənamə")

Görmək yüzünü ki, bihədd ürür həvəsim. (Əmani)

Bu faktı "Qutadqu bilik" əsərinin dili gəzən səciyyəvi hesab edən K.Kərimov yazır: "Yünlük halın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun şəkilsiz işlənməsidir". (5, s. 8) Ş.Xəlilova gürrə isə, "bu xüsusiyyət "Əsrarnamə"nin dili gəzən səciyyəvi olmamış, yalnız qədim düvrlərin qalığı kimi üzgü təzahür etdirmişdir". (3, s. 85)

"Mğasir dilimizdən fərqli olaraq orta əsr abidələrində sarı qoşmasından əvvəl gələn isimlər yalnız yünlük halda deyil, həm də adlıq, yiyəlik və təsirlik hallarda da işlənməlidir". (9, s. 101) Bunu klassiklərimizin əsərlərində də müşahidə etmək mümkündür: *Cananı Əmani sari gəlsə. (Əmani)* (9, s. 101) Eyni faktı Kişvəri dilində də müşahidə etmək mümkündür: *Dostlar sarı inayət baxışı kəmədür yenə* (1, s. 17). *Ki hiç qılmaz gəriblər sarı pərvay.* (1, s.17) Sarı qoşmasının adlıq hallı süzlərlə işlənməsi faktına orta əsrlərə aid bəzi yazılı abidələrdə rast gəldiyini göstərən M.Məmmədli yazır ki, Basarkezer şivəsində və Dərbəndin Rukəl kənd şivəsində istiqamət bildirən sarı qoşması yünlük halla deyil, adlıq halla işlənir; məs.: - *Meşə sarı qaçdı ineg;* - *Alıb unı da gələdilər paccah sarı* (Dər.); - *Mən gördüm dağ sarı çıxdı.* (bax: 6, s. 95) Mğəllif bu faktın qədimliyini və XVIII əsrə qədər davam etdiyini göstərərək, klassik ədəbiyyatımızdan gətirdiyi nümunələrlə fikrini davam daha da genişləndirir:

Məqbər sarı yeridi tez-tez. ("Əsrarnamə")

Əzm edib gülşən sarı seyrən edərsən, vəqtidir. (Xətai)

Saldı əcz ilə pir sarı güzər. (Fəzuli) (6, s. 95)

Daha sonra mğasir üzbək dilində də sarı qoşmasının adlıq hallı süzlərlə işləndiyini göstərən mğəllif xakas və şor dillərində bu qoşmanın yünlük hal şəkilsizinə (-saarı, -zarı, şor; -sar, -ser, -zar, -zer. xakas) zəvriildiyini vurğulayır. (6, s. 95)

Qeyd edək ki, adlıq halın yünlük halı əvəz etməsi Orxon-Yenisey abidələrində o qədər də xarakterik olmasa da, mğasir üzbək və noqay dillərində türkən dilinin sakar dialektində, eləcə də digər türk dillərinin dialekt və şivələrində bu gən də rast gəlinməkdədir. Mğasir Azərbaycan ədəbi dilində də adlıq halın yünlük hallı zərfləri əvəzetmə faktı müşahidə edilir: *Uşaq heyratlı irəli (yə) baxdı. Qoca yavaşca aşağı düşdü.*

II. Adlıq halın təsirlik, yerlik və çıxışlıq halların funksiyasında çıxış etməsi

Adlıq hal təsirlik hal funksiyasında:

"Ural dillərində ədəbi dil norması kimi qəbul edilən" (6, s. 94) bu hadisə samodi,

mansı, xantı və yukaqır dillərində, tğrk dillərinin qədim yazılı abidələrində və klassiklərimizin əsərlərində, eləcə də tğrk dillərinin dialekt və şivələrində işlək xğsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir:

Həman burada Qazan at meydana sürdi, qırım dilədi. (KDQ)

Aqıl aydır: ey Xətai, ixtiyar əldən qoma. (Xətai)

*Fitnə düşmüşdi bu qövm içinə həm,
Fitnə dəf eylədi ol zülkərəm.* (“Əsrarnamə”)

Qapu açıb bir-biri çün gördilər. (Əmani)

Adlıq halın təsirlik hal vəzifəsində zıxış etməsi faktının yazılı abidələrimizdə, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də qədim tğrk dillərində işləndiyini qeyd edən R.Eyvazova Kişvəri dilində bu hadisənin, əsasən, üzgng təyini süz birləşmələrində göstərdiyini vurğulayır. Məs.: *Tilbə könlüm çün saçın sevdası istər hər gecə* (1, s. 18).

Ə.Rəcəbliyə gürə, “Güytğrk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində hal şəkilzisi qəbul etməyən isimlər tğrk dillərinin qrammatik qanunlarına gürə mğtləq (!) təsirlik hal şəkilzisi qəbul etməlidir. Belə ki, xğsusi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, ikinci və gğzncğ nüv təyini süz birləşmələri feillər tərəfindən idarə edildikdə mğasir tğrk dillərində mğəyyən təsirlik halda durur, Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində isə isimlər bu müvqedə zıxış etdikdə təsirlik hal şəkilzisi qəbul etmir. Məs.: *Kem keçə çik tapa sülədim. (Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim)*” (10, s. 98-99).

“Bu hadisənin izləri hazırda Bakı dialektində qalmaqdadır. Məs.: *Qız əmisi oğlunun əvəzinə Məhəmməd alat tərkinə*” (3, s. 85).

Qeyd edək ki, xalq danışığı dili nğmunələrində üzgng göstərən bu fakta şifahi xalq ədəbiyyatı nğmunələrində də təsadğf etmək mğmkngdğr:

*Mən aşiq, Bağdad ara,
Zülfünü bağda dara.
Vəfalı bir yar üçün
Rumu gəz, Bağdad ara.*

Adlıq hal yerlik hal funksiyasında:

Adlıq halın yerlik hal müvqeyində zıxış etməsinin başqa hallarla mğqayisədə daha zox işlək olduğunu qeyd edən Ə.Rəcəbli abidənin dilindən nğmunələr gətirir: *Üzə gök tenri, asra yağız yer kılınukda ekin ara kisi oğlı kılınmış. Mağə kurqan kışlap yazına oğuzğaru su taşıkdımız və s.* (10, s. 99)

Qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrindən fərqli olaraq, bu dil faktına Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində ara-sıra təsadğf olunsa da, işlək olmamışdır^

Aşağı duranın kəsdi başını. (“Dastani-Əhməd Hərami”)

Qamuya tövfiq vergil ya illah

Ta qiyamət olmiyavuz rusiyah. (“Əsrarnamə”)

Adlıq halın yerlik hal funksiyasında zıxış etməsini yazılı abidələrimiz və klassiklərimizin dili gğzn səciyyəvi hesab etməyən Ş.Xəlilov yazır: “Adlıq halın mənaca yerlik hal kimi zıxış etməsi üz əksini nisbətən daha zox şifahi xalq ədəbiyyatı nğmunələrində tapmışdır. Belə bir hal şifahi xalq ədəbiyyatında, əsasən, zaman mənəli süzlərdə mğşahidə

edilir. Məs.: *Əzizim, yaz aranda, Yay dağda yaz aranda* (3, s. 86).

Daha sonra mğəllif bu dil faktına bəzi dialekt və şivələrimizdə, habelə qaqauz dilində də zaman məzmunlu süzlərdə təsadüf olunduğunu (3, s. 86) qeyd etsə də, nğmunələr göstərmir.

Adlıq hal çıxışlıq hal funksiyasında:

Tədqiqatçıların əksəriyyəti Orxon-Yenisey abidələrində adlıq halın zıxışlıq hal yerində işlənməsinə tez-tez rast gəlindiyini göstərir. Bu dil faktına Yenisey abidələrində daha çox təsadüf olunduğunu vurğulayan Ə.Rəcəbli aşağıdakı nğmunələri göstərir: *Kunin, kadaşım, yuta adırıltım* (10, s. 99). "*Arxadaşımdan, dostumdan, əfsus, ayrıldım*"... *küdələrim, kız kəlinlərim bökmədim* (10, s. 99). "*kürəkənlərimdən, qız-qəlinlərimdən doymadım*". "*Siz elim, kanım bökmədim*". "*Sizdən, elimdən, xanımdan doymadım*" (9, s. 99).

Fikrimizcə, Orxon-Yenisey yazılarında adlıq halın zıxışlıq hal vəzifəsində tez-tez işlənməsi abidənin dilində -dan, -dən şəkilzisinin o qədər də işlək olmaması ilə əlaqədardır. Əksər tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, abidələrdə cəmi bir neçə nğmunədə zıxışlıq hal şəkilzisinə təsadüf olunmuşdur ki, bu da adlıq halın zıxışlıq hal məzmununda işlənəbilmə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Məhəmməd Əmaninin dilini araşdıran Z.Rzayeva burada bəzi hallarda adlıq halın məzmunca zıxışlıq halı əvəz etməsini göstərərək aşağıdakı nğmunəni təqdim edir:

*Bişək, Əmani tof edəməkdür,
Lütfün ona çün olmuş əzəl rəhnüma.* (9, s. 98)

Xətai dilində:

Ayrılıq, billah! Sorman mən səni, ey dilruba. (5, s. 94)

Qeyd edək ki, qədim tğrk yazılı abidələrində, eləcə də digər tarixi abidələrimizdə adlıq halın alətlik-birgəlik hal funksiyasında zıxış etməsi (*Mağı Kurğan kışlap yazına oğuzğaru sü taşıkdımız. Mağı Kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhəddi aşdıq.* (10, s. 100)) faktlarına da rast gəlinir.

Nəticə

Yuxarıda göstərilənlərdən bir daha aydın olur ki, adlıq hal tarixən mğasir ədəbi dilimizdə olduğundan artıq mənə tutumu və funksiya daşımış, üz struktur-semantik zənginliyi ilə diqqəti cəlb eləmişdir. Adlıq halın bğtğn digər halların funksiyasında zıxış edə bilməsi də bu halın vəzifəcə zoxcəhətliliyini ifadə edir. Bu xğsusdiyyətə qədim dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də digər tğrk dillərində də rast gəlinir. Tarixən hal şəkilzilərini funksiyaca əvəzlənməsini doğuran mğxtəlif səbəblər olmuşdur. Buna halların funksiya baxımından tam diferensiallaşmaması, feillə idarənin fərqli cəhətlərə malik olması, eləcə də qoşmalarla idarənin dəyişməsi, isimlə feil arasındakı əlaqənin zəifləməsi kimi səbəbləri göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Eyvazova R. Kişvəri "Divan"ının dili. Bakı: Elm, 1983, 136 s.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
3. Xəlilov Ş. "Əsrarnamə"nin dilində halların mənə əvəzlənməsi // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1974, № 4.

4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1968, 274 s.
5. Каримов К. Категория падежа в языке «Кутадгу-билиг» (автореферат диссертации кандидата филологических наук), Ташкент, 1962, с. 8
6. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003, 264 s.
7. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində isim.(filologiya ğzrə alimlik dərəcəsi almaq ğzĝn təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 1966.
8. Рагимов М. Диалекты и история языка. Вопросы диалектологии тюркских языков.Т. II. Баку: Изд.-во АН Азерб. ССР, 1960, с. 118-126.
9. Rzayeva Z. Məhəmməd Əmaninin dilində hal kateqoriyasının bəzi xĝsusyyətləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1973, № 4.
10. Rəcəbli Ə. Güytĝrk dilinin morfologiyası. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 2002, 476 s.

Резюме

Еяна Гахраманова

Использование в азербайджанском языке диахронически, именительного падежа в функции других падежей

Древние памятники письменности азербайджанского языка и произведения наших классиков доказывают, что функции падежей существительных азербайджанского языка разительно отличаются от нынешних. Исторически именительный падеж существительных не имел никаких морфологических признаков и послужило отправной точкой для других падежей. Как отмечает большинство исследователей, это явление древнего языка связано с недостатком точности и отсутствием точной функциональности. Возможности применения именительного падежа как функции других падежей наблюдаются не только в древней письменности Азербайджана, а также в диалектах и акцентах, в древнетюркских письменностях тюркских языках, в современных тюркских языках.

Ключевые слова: азербайджанский язык, Орхон-Енисей, категория падежа, именительный падеж, замена

Summary

Yegana Qahramanova

Processing capabilities of nominative case historically as a function of other cases in the Azerbaijani language

The ancient written scripts of Azerbaijani and the works of our classics prove that, in earlier times of our language, the category of case of nouns has different features than it was before. The nominative case historically had no morphological features, as in modern language, and has served as the starting point for other cases. However, in the language of scripts is observed that nominative case appeared as the function of all other cases. As the majority of researchers have pointed out, this ancient language phenomenon is associated with a lack of functionality and a lack of accurate functionality. Processing capabilities of nominative case as a function of other cases is observed not only in the Azerbaijani written scripts, but also in dialects and accents, in ancient Turkic written inscriptions, in modern Turkic languages.

Key words: Azerbaijani language, Orxon-Yenisei, category of cases, nominative case, substitution

Redaksiya heyətinin ĝzvĝ fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oĝlunun rəyi əsasında zapa məsləhət ĝrĝlmüşdür.

UOT 81

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-MƏHSULDAR ADDAN FEİL DÜZƏLDƏN
MORFEMLƏRİN SÖZYARATMADAKI FUNKSIYALARI
(tarixi-müqayisəli araşdırma)**

Qətibə MAHMUDOVA*

Açar sözlər: *morfem, ad, feil, söz yaradıcılığı*

Giriş

Mğasir Azərbaycan dilində dğzəltmə feillər mğxtəlif nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik və s.) sonuna feil dğzəldən şəkizilərdən birini əlavə etməklə dğzəldir. Ad dğzəldən şəkizilərə nisbətən feil dğzəldən şəkizilər olduqca məhdud və azdır. Lakin bununla belə tğrk dillərinin tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, tğrk dillərinin bğtğn düvrələrində feil dğzəldən şəkizilər aktiv olmuşdur. Sabit şəkizilərlə yanaşı bir sıra feil dğzəldən şəkizilər tarixi yazıların dilində passiv müvqedə olmuşlar. Bəlkə də bu şəkizilər dilimizin əvvəlki inkişaf mərhələsində məhsuldar olmuş, sonralar get-gedə üz məhsuldarlıqlarını azaltmışlar. “Həmin şəkizilərin süz-feil yaratmaq qabiliyyətinin zəifləməsinin tarixi bir nezə əsr bundan əvvəl başlamışdır” (1, 84).

M.Ergin addan feil dğzəldən şəkizilər haqqında yazır: “*Bu ekler isim köklerine, isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler. Yani isimden fiil yapma ekleri isimden isim yapma eklerinden ve fiilden isim yapma eklerinden sonra gelebilir. Fakat bu ekler gövdelerden fiil yapmakta çok az kullanılır, genellikle köklerden fiil yaparlar. Gövdelerden yapılan çok az sayıdaki fiillerde de ancak çok işlek olan isimden fiil yapma ekleri kullanılabilir. Bilhassa isimden yapılmış isim gövdelerinden fiil yapmaları daha çoktur*” (2, 170).

V.Aslanov Azərbaycan dilində ən məhsuldar feil dğzəldən şəkizilər kimi *-la, -lan, -laş, -lat* morfoloji göstəricilərini göstərmişdir. Alim bildirmişdir ki, bu şəkizilərin Azərbaycan dilindəki işləkliyi eramızın IX əsrlərdən başlanır (3, 78). Lakin bizim araşdırma müvzumuz addan feil dğzəldən qeyri-məhsuldar şəkizilər olduğundan, yalnız bu qisimdən olan morfoloji göstəriciləri araşdırmışıq.

S.Cəfərov addan feil dğzəldən qeyri-məhsuldar şəkizilər sırasında *-ix, -ik, -uk, -ik, -ük ; -ı, -i, -u, -ü; -sa, -sə; -qır, -kir, -qur, -kür; -ırğa, -irğə* şəkizilərini göstərir (4, 185).

I. Addan feil düzəldən şəkizilərin ümumi mənzərəsi

-ix, -ik, -ux, -ğk – qeyri-məhsuldar şəkizisi mğasir Azərbaycan dilində təsirsiz feillər dğzəldir. Məsələn, *darıxmaq, gecikmək, acıxmaq, pisikmək, şirnikmək*, və s.

Ə.Rəcəbli Güytğrk dilində *-ik, -ık, -uk, -ük-* addan feil dğzəldən şəkizisinin müvcudluğunu bildirmişdir. “Bu şəkizli tğrk dillərində ən qədim feil dğzəldən şəkizilərdən biridir” (5, 243). Güytğrk dilində bu şəkizli proses yaxud prosesin nəticəsini, habelə yerini, istiqamətini, və s. mənalarını ifadə edən feillər əmələ gətirir. Güytğrk dilində *-ık-* şəkizisi adlardan (isim və saylardan) yeddi feil dğzəldir. *-ık* şəkizisinin əmələ gətirdiyi bğtğn feillər təsirsizdir.

Süzğgedən şəkizisi isimlərə birləşərək feil dğzəldir. Məsələn, *Yol* “*yol*”- *yoluk* “*baş çək*”, *yoxla*; *Tağ* “*dağ*”-*tağık* “*dağa qalx*”; *Iç* “*iç*”-*içik* “*təbə ol*”; *Taş* “*bayır*”-*taşık* “*bayıra çıx*”; *Bir-birik* “*birləş*” və s.

* filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: dr.gatibe@gmail.com

Bu feil dğzəldən şəkilzi İmadəddin Nəsiminin dilində “birikmək” feilində təsadəf olunur:

*Can ilə tən oldu bir həqiqət,
Birikdi şəriətü təriqət. (1, 196)*

Bir sıra dğzəltmə feilləri bu gğn hissələrinə ayırmaq ehtiyacı olmasa da, tğrkologiyada onların kük və şəkilzilərinə bülğnməsi mğmkğn hesab edilmişdir. Məsələn: “utanmaq” feili bu mənada səciyyəvidir:

*Utanmur arifin əqli, sənə insan demək,
Ki, insandır diməz kimsə sənə, ya xaliqül-insan! (1, 90)*

Tğrkologiyada –ut//–ud kükğnğn tarixən “utanmaq” mənalarında işlənməsi qeydə alınmışdır. Mğasir Azərbaycan dilində hissələrinə ayrılmayan feillərdən biri də –oxşamaq//oxşatmaq və –quşanmaq//qurşanmaq feilləridir.

*Yekşənbə günü Məcnun olub heyranı oldum,
Gördüm yüzün , oxşatdım anı mahi-tabanə. (6, 177)*

Mğasir noqay dilində bu şəkilzi –ik//–ik şəklində reallaşır. Məsələn, yol-yoluk “gürüşmək” və s. (7, 287); mğasir qaraqalpaq dilində bu şəkilzi bu şəkilzi –ik//–ik, –ıl//–il, –ı//–i variantlarında reallaşır. Məsələn: jol-joluk “gürüşmək”, bay “varlı” – bayı “varlanmaq” və s. (7, 308).

–i, –ı, –u, –ü– qeyri-məhsuldar adlardan feil dğzəldən şəkilzinin mğasir Azərbaycan dilində 4 cğr variantı müvcuddur. 1. İsimlərdən atributiv isim və ya sifət, sifətlərdən isə isim əmələ gətirən şəkilzidir. Məsələn, *vağzal, qəhvəyi, turşu, şirni* və s.

2. Cəm şəkilzisi qəbul etmiş zaman adlarından zaman zərfi əmələ gətirən şəkilzidir. Məsələn, *sabahları, əvvəlləri, gecələri* və s.

3. Feillərdən isimlər əmələ gətirən şəkilzi. Məsələn, *yazı, çəki, dolu, sürü* və s.

4. Adlardan təsirsiz feil əmələ gətirən şəkilzidir. Məsələn, *bərkimək, ağrımaq, təngimək, acımaq, turşumaq, bərkimək, təngimək, ağrımaq* və s.

Mğasir tğrk dilində bu şəkilzi qədim tğrk dilində işlənirdi. Lakin sonradan işləkliyini itirmişdir. Tğrk dilində bu gğn ancaq bir neçə işlək olmayan nğmunənin izində gürğnğr. Məsələn: Uz-u (**uz-u-n** bu fiildən yapılmış isimdir), taş-ı, sak-ı (*sak-ı-n* bundan gəlir: sak (“uyanık”), ağr-ı (<ağır-ı), kaş-ı, şək-ı (2, 172).

Qədim tğrkçədə qədimdən bəri işlənen samitlə bitən feil küklərinə əlavə olunaraq təsirli və təsirsiz feillər yaradan bir şəkilzidir. Məsələn, qədim qırcaqca: *bayı, ölü*; qədim cığatayca: *aqrı, bai, berki, karı, taşı, ölü* və s. M.Üner bu şəkilzinin qədim tğrkçədə daha aktiv şəkildə işləndiyini, bugənkğ mğasir dillərdə isə o qədər də canlı bir şəkilzi olmadığını söyləyir.

Mğasir qaqauz dilində bir neçə süzdə gürğnən və işlənmə dairəsi zox dar olan bir şəkilzidir. Məsələn, *biyazı “bəyazlanmaq”, yalabı “parlamaq”* və s.

Digər tğrk dillərində də süzğ gedən şəkilzi aktiv halda işlənir. Məsələn, mğasir татар dili: *bayı “zənginləşmək”, tukı “təlatmaq”, töze “qurmaq, düzmək”, tatı “dadmaq”, ki-me “azalmaq, əksilmək”, balkı “parlamaq, işildamaq”* və s.; mğasir qazax dili: *bayı “zənginləşmək” keni “bollaşmaq”, tarpy “ciyənmək, əzmək”, jelpi “əsmək”, jası “qərip-ləşmək, üzülmək”* və s.; mğasir qırğız dili: *taşy “daşmaq”, ünü “dəlmək”, canı “ilişmək, toxunmaq”, siltı “xəfifcə axsamaq”* və s.

Bu şəkilzinin –ı//–i variantı hər gğz dildə eynidir. Sadəcə olaraq татар dili gğzğn –é– variantı da işlənir. Qırğız dilində isə təbii olaraq dodaq ahənginə gürə bu morfoloji güs-təricinin –u//–ü variantı da müvcuddur (8, 58).

Mğasir üzbək dilində süzğ gedən morfoloji göstərici yalnız-i- variantında reallaşır. Üzbək dilində bu şəkilzi əsasən sifətlərə və təqlidi süzlərə artırılır və məhsuldar bir şəkilzi sayılır. Məsələn, *āgri* “ağırmaq”, *bāyi* “zənginləşmək”, *çālpı* “dedi qodu etmək”, *gāci* “gəmirərək yemək”, *kāmi* “azalmaq”, *tozi* “sovrulmaq”, *tinşi* “dincəlmək” və s. (9, 99).

Digər bir addan feil dğzəldən qeyri məhsuldar morfoloji göstərici -sa,-sə- şəkilzsidir.

H.Mirzəzadə göstərir ki, bu şəkilziyə mğasir Azərbaycan dilində və dialektlərdə bir qrup süzlərin tərkibində kizik bir səs dəyişikliyi ilə -sı,-si,- su,-sü- şəklində rast gəlik. Bu şəkilzi tarixən də qeyri-məhsuldar olmuşdur. XIV əsrdə Nəsiminin dilində *-susamaq-* süzğndə işlənmişdir: *Canım susamışdır ləbin abi-zülalın arzular*. (1, 210)

Mğasir dialekt və şivələrimizdə işlənən *umsunmaq*, *təmahsımaq*, *heyfşimək*, *qərib-simək* kimi feilləri əvvəlki düvr ədəbi dil materiallarında gürmgərk. XX əsrin I rğbğndən başlayaraq dilimizdə *mənimsəmək* süzğ işlənir (dğzətmə feil). -sa,-sə- şəkilzisinin bu qeyri-məhsuldar vəziyyəti türk, başqırd, tğrkmən və başqa dillərdə də eynidir. “....*dilimizdə bu gün sadə görünən bir sıra sözlərdə bu şəkilçinin izini tapmaq mümkündür*” (10,184). Məsələn, *görsətmək* feili. Bu süzğn kükğ “göz”dğr. Buradakı -sə- şəkilzisi isimdən feil dğzəldən bir şəkilzidir.

Bu şəkilzi Sibir tatarlarının dilində də gürğlməkdədir. Lakin məhsuldar deyildir. Məsələn, *susa* “*susa*”, *tepse* “*kız ile damadı bir araya getirmek*”, *yirse* “*yurdu, vətəni üçün darıxmaq*” və s.

Tğrkiyə tğrkəsində bu şəkilzi zox qədimlərdən bəri işlənsə də bu gğn qeyri-məhsuldar şəkilzilərdən biri sayılır. Qədim Anadolu tğrkəsində şəkilzinin bu nğmunələri vardır: *buğa-sa* “*inəyin buğa istəməsi*”, *buğur-sa* “*dişi dəvənin erkək dəvə istəməsi*” və s. Bu gğn -su-sa, *garip-se*, *umur-sa*, *mühim-se*-misallarında bu şəkilzi vardır. M.Ergin bu şəkilzinin başqa bir səslə birləşərək -*msa,-mse* şəkilzisini yaratdığını yazır (2, 174). “*Son zamanlar ortaya çıkan bu ek bundan önce gördüğümüz -sa,-se- ekinin başına bir -m alması ile teşekkül etmiştir*” (2, 174). Bu şəkilzinin Tğrkiyə tğrkəsində işlənmə dairəsi geniş deyildir. Ancaq bir nezə misalda rast gəlinir. Məsələn, *az-ı-msa*, *ben-i-mse*, *küçü-mse* və s.

Mğasir qaqaüz dilində işləklik dairəsi geniş olmayan bir şəkilzidir. Məsələn: *susa* , *yalapsa* “*parlamaq*”, *etse* “*ət arzu etmək*” və s.

Qədim tğrkədə də bu şəkilzi bugğnkğ funksiyaları yerinə yetirmişdir. Məsələn, qədim cığataycada *susa* “*susamaq*”; qədim qıpcaqçada *körüvse* “*görmək istəmək*” və s. Tarix boyunca bu şəkilzinin nğmunələr az olmuşdur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq tatar, qırğız, qazax dillərində bu şəkilzinin digər variantları da işlənir. Qırğız dilində -sa//se, -so//sö, -sı//si-//su//sü, tatar dilində -sa//se,-sı//si,-su//sü-//sé, qazax dilində isə -sa//se, -sı//si variantları işlənir. Məsələn, tatar dilində *susa* “*susamaq*”, *cirsé* “*məmləkətinə özlemək*”, *bursı* “*çürümək*”, *yarsı* “*qudurmaq, azmaq*”, *kıbrısı* “*kıpırdamaq*” və s. ; qazax dilində: *pısıksı* “*sağlam görünmək*”, *okqansı* “*oxumuş kimi görünmək*”, *kamkorsı* “*mərhəmətli davranmaq*”, *şıyraksı* “*sərt görünmək*” və s.; qırğız dilində *sürsü* “*ət, balıq qurutmaq*”, *suusa* “*susamaq*”, *moyso* “*döymək*”, *iyse* “*hiddətlə baş sallamaq*”, *köksö* “*çox arzu etmək*”, *öksö* “*acı-acı aqlamaq*”, *toborsu* “*qurumaq*”, *alaksı* “*rahatsızlanmaq*”, *borsu* “*pis iy gəlmək*” və s.

Mğasir tğrkmən dilində də qeyri-məhsuldar bir leksik şəkilzi kimi formalaşmışdır. Məsələn, *küyse* “*istəmək, darıxmaq*”, *suvsə* “*susamaq*” və s. M. Kara “kğysğ” nğmunəsi haqqında bu süzləri yazır: “*Türkmencede “hayal, düşüncü” anlamlarına gelen “küy” kelimesinden töredilmiştir*” (11, 80).

Mğasir üzbək dilində süzğ gedən morfoloji göstərici -sə- şəklində dğzəlmə süzlərin yaradılmasında iştirak edir. Zox sayda nğmunəsi olan qeyri məhsuldar bir şəkilzidir. Məsələn, *buruqsđ* “*tğnd duman xıxarmaq*”, *qomsđ* “*darıxmaq, arzu etmək*”, *suvsđ* “*susamaq*” və s. (9, 22).

-qır,-kir,-qur,-kür morfoloji göstəricisi də addan feil dğzəldən qeyri-məhsuldar şəkilzildən sayılır. Güytğrk dilində də işlənmiş olan bu şəkilzi daş abidələrdə az işlək şəkilzi kimi gürğnğr. Adlardan feil dğzəldir və abidələrdə cəmi ғz feil yaradır. Məsələn, *taş “bəyir”-taşğır “üsyən qaldır”*; *iç “iç”-içğir “təbə ol”*; *boş “boş”-boşğır “öyrət”* (5, 242).

Mğasir Azərbaycan dilində əsasən təqlidi süzlərə artırılaraq feillər yaradır. Məsələn, *fışqırmaq, hayqırmaq, qışqırmaq, öskürmək, püşkürmək* və s.

Tğrkiyə tğrkəsində də bu şəkilzi zox qədim düvrlərdən bəri-*kır,-kir,-kur,-kür* şəkilzində işlənmişdir. Səs təqlidi süzlərdən feil dğzəldir. Məsələn, *hay-kır, fış-kır, hış-kır, kış-kır, çem-kir, püs-kür, süm-kür* və s. (2, 173).

Mğasir tğrkmən dilində bu morfoloji göstərici *-gır/-gir,-gur/-gür;-kır/-kir,-kur/-kür* variantlarında formalaşır. Qeyri məhsuldar şəkilzi sayılır. M. Kara yazır: “Taklido isimlere gelerek bunlara dayalı hareketleri ifade eden fiiller tğretir: haykır “hızkırmak”, heskir “hızkıra-hızkıra ağlamaq”, pıskır “birdən qğvvətlə gğlmək”, ғsğğr “üşkğrmək” (11, 79).

Mğasir uyğur dilində bu morfoloji göstərici qeyri-məhsuldar sayılır. Uyğur dilində bir nezə süzğn tərkibində gürğnğr. Məsələn, *kış-kır “çağırmaq”, mişkir “sümkürmək” “sümkürmək”, tükür “tüfürmək”* (12, 101).

-ırğa,-irgə. Mğasir Azərbaycan dilindəki nğmunələri bunlardır: Məsələn, *yadırğamaq, əsirgəmək* və s. Bu morfoloji göstərici tğrkmən dilində *-rğa/-rğə* variantlarında üzğnğ bğruzə verir. Qeyri-məhsuldardır. M. Kara bu haqda yazır: “*Tek heceli isim ve sıfatlara gelerek bunlarla ilgili hareketleri belirten fiiller türetir.: çınırğa “gerçəkləşmək”, diñirğə “düşünmək”, düşürğə “düş görmək”, mesirğə “məst olmaq”, nəəzirğə “nazlanmaq”, yaadırğə “yadırğamaq” və s.*” (12, 80).

Tğrk dillərində işlənən *-t,-ət-* addan feil dğzəldən morfoloji göstəricisi də maraqlı doğuran şəkilzildəndir. “Bu şəkilzi üz mənasına gürə *-lə, -la-* şəkilzisinin sinonimidir. Bu şəkilzinin qədim olmasını ehtimal etmək olar. *-t,-ət-* şəkilzisinin qalığını mğasir ədəbi və canlı dilimizdə işlənən iki süzğn tərkibində *- gözətlə və arıtlə* süzlərində gürğrğk. Əvvəlki düvrlərin də ədəbi dilində eyni süzlər olduğu kimi işlənmişdir. Bu, onu göstərir ki, həmin süzlərin daxilində daşlaşıb qalmış *-t,-ət-* şəkilzisi bu vasitə ilə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Məsələn:

Həq xırqəyə ey salık, baqmaz içüni arıt. (Nəsimi) (1, 211).

“...qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrə qədər ədəbi dilimizdə *-t,-ət-* şəkilçisi başlıca olaraq göz sözünün tərkibində mühafizə edilmişdir” (1, 211).

H.Mirzəzadənin fikrincə, “mğasir ədəbi dilimizdə həmin süzğn həm *gözlə*, həm də *gözətlə* tərzində işlənməsinə baxmayaraq, *gözlə* normal şəkil alır. Bu isə dilimizin qrammatik quruluşuna tamamilə mğvafiq gəlir; zğnki eyni məna və vəzifəyə malik olan iki şəkilzinin bir süzğn dğzəlməsində iştirakına ehtiyac yoxdur. Məsələn, *qurut* süzğ *qurula* kimi işləndiyi halda, *arıt* süzğnğ *arıla* kimi işlətmək mğmkğn deyildir. Buna gürə də ғn-sğr birinci süzdə şəkilzi, ikincidə isə süzğn tərkib hissəsi kimi artıq dərk edilməkdədir” (1, 211).

Nəticə

Bəhs etdiyimiz addan feil dğzəldən qeyri-işlək morfoloji göstəricilər tğrk dillərinin morfoloji yolla süz yaradıcılığında mğəyyən rol oynamış leksik şəkilzildəndir. Araşdırma nəticəsində bəlli oldu ki, bu şəkilzilərin bir qismi mğasir tğrk dillərində bu ғğn aktiv şəkilzə işlənsə də, mğəyyən bir hissəsi arxaıkləşmiş şəkilzə dildə qalmaqdadır. Addan feil dğzəldən şəkilzilərin demək olar ki, əksər hissəsi tğrk dilləri ғzğn ortaqlı sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1980, 370 s.
2. Ergin M. Türk dili. İstanbul: Bayrak Basım evi, 1997, 407 s.
3. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə aid tədqiqlər. II cild. Bakı: Nurlan, 2003, 101 s.
4. Cəfərov S. Mğasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, 215 s.
5. Rəcəbli Ə. Güytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: Nurlan, 2002, 428 s.
6. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
7. Языки народов СССР. Том второй. Тюркские языки. Москва, 1966, 410 s.
8. Üner M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998, 354 s.
9. Üztürk R. Üzbek türkçesi el kitabı. Konya: Konya Yayım evi, 2005, 250 s.
10. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, 202 s.
11. Kara M. Türkmen Türkçesi Grameri. Ankara: Akza Yayınları, 2005, 290 s.
12. Kaşğarlı S.M. Modern Uyğur Türkçesi. İstanbul: İstanbul Yayım evi, 1992, 290 s.

Резюме

Гатиба Махмудова

Функции словообразования морфемных форм в тюркских языках, глагола образующийся от непродуктивных имен

Наиболее эффективным способом словообразования в турецком языке является морфологическое словообразование. В статье рассматривается морфологическое словообразование в современных тюркских языках. Морфологические показатели, участвующие в морфологической коррекции, делятся на две категории: функциональные и нефункциональные морфологические показатели. В исследовании было изучено лишь несколько морфологических показателей. Для написания статьи использовались различные источники и научные работы.

Ключевые слова: имя, глагол, морфология, словообразование, непродуктивный

Summary

Gatiba Makhmudova

Word-formation Functions of the Verb Forming Morphemes from Non-productive Names in Turkic Languages

The most efficient way of speech in the Turkish language is morphological word creation. There is dedicated about the morphological word creation in modern Turkic languages in this article. The morphological indicators involved in morphological correction are divided into two categories: functional and non-operative morphological indicators. Only a few morphological indicators were studied in the study. Various sources and scientific works have been used in writing the article.

Key Words: name, verb, morphology, word creativity, inefficient.

Məsul katib fil.ğ.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında zəpə məsləhət
gürğlmüşdür.

UOT 81

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL Qrupu DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ
İŞLƏNƏN ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ VƏ ONLARDA QIPÇAQ ELEMENTLƏRİ**

Könül SƏMƏDOVA*

Açar sözlər: Azərbaycan dili, dialektlər, qıpçaq elementləri, şəxs əvəzlilikləri

Giriş

Əvəzlilik mğstəqil bir nitq hissəsi olmaqla ən qədim dövrlərə aiddir. Mğxtəlif tğrk dillərində əvəzlilik termini mğxtəlif adlarla adlanmışdır. *Aderlik* - qaqauz dilində, *ecimdik* - qazax dilində, *almaşla* - qarazay-balkar dilində. *Atatooz* - qırğız dilində, *almaşlak* - tatar dilində, *at ornu* –Tuva dilində, *zalışma* - tğrkmən dilində *adil*, *zamir*-tğrk dilində, *olmoş* - üzбек dilində, *almaş* - uyğur dilində adlandırılmışdır. Əvəzlilik haqqında tğrkologiyada yetərincə qədər tədqiqat işləri aparılmışdır. Tğrkoloq A.Borovkov əvəzlilik haqqında qeyd etmişdir ki, “Əvəzliliklər ancaq əlaqədə, nitqdə mğəyyən məzmun aldığından qrammatik cəhətdən mğstəqil nitq hissəsi hesab edilə bilməz. Sonrakı fikirlərin də isə dediyini təkzib edir. belə ki əvəzliyin təyin rolunda zıxış etdikdə bu və ya digər əlamətləri ilə sifəti xatırladır və bəzən də ona yaxınlaşır. Lakin bu yaxınlaşma əvəzliliklərin mğstəqil bir nitq olmasını təkzib etmir. Zğnki bu nitq hissəsinin sabit semantik məzmunun, morfoloji xğsusiyyətləri və. s vardır [6, s. 150].

Əvəzliyin mənə qrupları

Əvəzliyin mğxtəlif mənə qrupları da vardır ki, bu qruplar haqqında da dillilər arasında mğxtəlif fikirlər də müvcud olmuşdur. Uzun mğddət bir zox tğrk dillərində şəxs sonluqları ilə mğstəqil şəxs əvəzlilikləri uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilinə aid son əsərlərdə əvəzliliklər mənalarına gürə beş qrupa bülğnmüşdğr.

- 1) şəxs
- 2) işarə
- 3) sual
- 4) qeyri-mğəyyən
- 5) təyini əvəzliliklər.

Bu bülğğ mğxtəlif tğrk dillərində bəzilərinə səkkiz, bəzilərinə yeddi nüvə bülğnmüşdğr. Lakin Azərbaycan dilində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beş nüvə bülğnğr. hətta şəxs əvəzliliklərinin üzləri də ğz nüvə ayrılır.

- 1) şəxs
- 2) yiyəlik
- 3) qayıdış şəxs əvəzlilikləri.

Əslində bu doğru deyildir və Azərbaycan dilziliyində qəbul olunmur.

Şimal qrupu dialektlərində əvəzliliklərin işlənməsi mğəyyən dərəcə ədəbi dildən seziilir. Bu fərq hər şeydən əvvəl III şəxs əvəzliliklərinin ifadəsində və I, II şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında üzğnğ güstərir. Bundan əlavə şimal qrupu dialektlərində elə işarə əvəzlilikləri də işlənir ki, bunlara ədəbi dildə təsadəf edilmir.

Şəxs əvəzlilikləri

Dialekt və şivələrimizdə şəxs əvəzliliklərinin tələffğzğ ədəbi dildə olduğu kimidir.

* filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: samedovakonul74@mail.ru

Lakin şərq dialekt və şivələrində II şəxs cəm dodaq saiti ilə *süz* və Quba dialektində III şəxs tək *u* şəklində ifadə olunur. Bakı dialektində III şəxs əvəzliyinin *o* ilə yanaşı, *u* şəklində də işlənməsini gürmək mümkündür. Zaqatala-Qax şivəsi III şəxs təkə *ho* // *hu* şəklində ifadə olunur. III şəxs cəm, ədəbi dildən fərqli olaraq, dialektlərdə müxtəlif şəkildə üzgü göstərir; məs.: *olar* (B., Ş., Muğ., Qaz., Şə., Nax., Qar.), *ular* (Q). *holar* (Z., Qax), *onnar* (Qar., Nax., Z, Qax), *ollar* (Qar.). Məs., *Ho uşaxlar mülkeneden qayitdilər.* (Zaq. Qım). *Hu gəlif hürdan keçasdı, oturuf hu daşın üstündə hunu gözlayıram.* (Zaq. Suvağıl)

Şəxs əvəzliliklərinin I və II şəxs təkli türk dillərində işləndiyi şəkildə - “*men*”, -“*sen*” fonetik tərkibində İlisu-Zaqatala şivələrində canlıdır. II şəxs cəmdə “*siz*” əvəzinə “*sğz*” forması Şərq ləhcəsində xüsusi deytik (işarəedici) “*ha*” əvəzliyi ancaq Şimal ləhcəsində-Şəki şivəsində və Qax, Zaqatala şivələrində saxlanıla bilmişdir. Məlumdur ki, I, II şəxs əvəzliliklərinin təkini *men*, *sen*, forması türk dillərinin qədim yazılı abidələrində geniş şəkildə işlənməmişdir [8, s. 340-345].

Şəxs əvəzliyinin üzgüncü şəxsinin təkli – *o* (“*u*”) əvəzliyinin deytik əvəzlilik olan “*ha*” formasına enkliza qaydası ilə – süzün sonuna calanmaq üsulu ilə işlənməsi.

“*ha-o*”, “*ha-u*” müvafiq “*hao-ho*, *hau-hu*” variantlarında yeni tərkib - forma yaranmasına səbəb olmuşdur. “*Hə*” əvəzliyi ilə işarələnmiş olan “*bu*” sözü “*habu*” formasını yaratmışdır ki, həmin forma bu Şimal dialektlərində işlədilir. Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində tarixən əşya mənasında işlənməmiş “*nən*” süzün “*o*”, “*bu*” işarə əvəzlilikləri ilə calaşaraq “*onək*” “*bunək*” şəklində saxlanılmışdır. Bu əlamətlər hal hazırda Ağdam rayonunun (Xıdırli, Qiyasli) Şimal qrupu dialektlərindən isə Qax rayonunun Almalı, Dəymədağlı, Muğal kəndlərində bu gün də işlədilir [2, s. 47].

Şəxs əvəzliyinin III şəxs təkində *o*, *u*, *ho* formaları “*h*”ləşmə *ho* forması Şimal qrupu dialektlərində işlənən ən aktiv formasıdır. həminin burada *ho* ilə bərabər “*hu*” formasında işlədilir. *o* əvəzliyinin *u* şəklində işlənməsinə səbəb yalnız səs əvəzlənməsi deyil. III şəxs əvəzliyinin *u* forması türk dillərində üzbək və uyuğur dillərində də işlənilir [10, s. 40].

A.N.Kononov da *u~ul* formasını əvəzliyin arxaik şəkl hesab edir [12, s. 172].

III şəxsin təkini bildirən *o*, *u*, *ho*. *hu* əvəzlilikləri Şimal qrupu dialektlərində -lar, -nar cəm şəkilzisini qəbul edərək *olar*, *ollar*, *ular*, *holar*, *honnar* şəklində rast gəlinir. (*Honu honnara vər. Zaq. Qımır.*)

Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti kitabında *honnar* formasının yaranma mənşəyi haqqında geniş məlumat verilir. Burada Mğasir Azərbaycan ədəbi dilində üzgüncü şəxsin cəmini bildirən onlar süzündəki *n* samiti Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında bitişdirici ünsür hesab olunur. Lakin türk dillərinə aid materiallar da bu haqda başqa süz deməyə əsas verir.

Əvəzliyin tədqiqatçısı olan V.Kotviz türk dillərində əvəzliyin –*on* forması ilə bərabər –*an* formasının da işləndiyini və *an* formasını daha qədim hesab etmişdir. Bu haqda qeyd etmişdir ki, bu, yəqin ki, qədim bir şəxs əvəzliyinin hazırda işlənməyən qalığıdır; *ol~o* əvəzliyi onu əvəz etmişdir və qədim *on* formasının da yerində gəlir” [4, s. 83].

Türkoloq F.Q.İsxakov da bu şəxs əvəzliyi haqqında üz mülahizələrini söyləmişdir. O da qeyd edir ki, *al//ol//ul* əvəzlilik formaları ilə yanaşı, vaxtilə türk dillərində *n* ilə işlənən *an* //*on*//*un* variantları da mövcud olmuşdur [11, s. 209].

Şəxs əvəzliliklərinin cəmlilik prosesi isə üzgünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Əvəzliliklərdən III şəxs cəmi, digər nitq hissələrində olduğu kimi –lar, -lər şəkilzili ilə əmələ gəlir. I və II şəxsin cəmi isə tamamilə şəkilzilsiz *biz*, *siz* formasında işlədilir, lakin bəzi dilzilər gürə *biz*, *siz* əvəzliliklərinin *mən*, *sən* əvəzliliklərinin cəmi hesab etmək zəttindir. Bir zox dilzilər gürcəmli türkoloqlardan V.Banq, L.Liğəti belə hesab edirlər ki, türk sistemli dillərdə cəmlilik prosesi *z* ünsürü ilə əlaqədardır. Belə ki, *z* ilə qurtaran bir zox süzlər cətlilik, cəmlilik bildirir: *köküz*, *diz*, *göz*, *ağız* və s.

Monqol dilində **mən-bi**, **sən-si** şəklində işlənir. F.Zeynalova gürrə, tğrk dillərində cəmlilik (I və II cəm) məhz z ğnsğrg və əvəzliliklərinin küməyi dğzəlmişdir.

Tğrk dillərində bəzən III şəxs əvəzliyi ilə işarə əvəzliyi o eyniləşdirilmişdir. Bir zox dillizlər A.N.Kononov, İ.A.Batmanov, V.A.Qordlevski və b. hesab edirlər ki, III şəxs əvəzliyi işarə əvəzliyindən əmələ gəlmişdir.

A.N.Kononov hətta belə qərara gəlmişdir ki, III şəxs əvəzliyinin təki yoxdur. Mğ-əllif onu şəxs-işarə əvəzliyi adlandırmışdır. F.Zeynalov isə bu fikirlə razılaşmamışdır. O qeyd edir ki, “Əvəzliliklər isim və sifətlərdə, hətta saylarla ğmumi, oxşar cəhətləri vardır. Ona gürrə ki, əvəzliliklər bu və ya digər nitq hissəsinin yerində işləndikdə, onu əvəz etdikdə həmin nitq hissəsinə xas olan bir zox əlamətlərə yiyələnir, lakin hez də əvəzlilik kateqoriyasından zıxmır” [6, s. 151].

Üzbək və uyğur dillərində III şəxs tək **u**, III şəxs cəm üzbək, başqırd və uyğur dillərində **ular**, qumuq, qazax, qaraqalpaq, noqay, Tuva, tğrkmən və xakas dillərində isə **olar** şəklində ifadə olunur [11, s. 209].

Şəxs əvəzliliklərinin hallanmasında da bir sıra maraqlı cəhətlər üzğng güstərir. Zaqatala-Qax bülğəsində I şəxs tək və cəm, II şəxs təkde yiyəlik halda ədəbi dildən və başqa dialekt və şivələrdən fərqli olaraq, **m** səsi əvəzinə ya **n** səsi işlənir, ya da I şəxs əlaməti olmur; məs.: *menin* // *mənin*, *nəni* // *məni*, *bizin*, *bizi*, *seni*. Quba dialektində bu xğsusiyyət ancaq I şəxs cəmdə üzğng güstərir; məs.: *bizin*, *bizi*. Şimal qrupunda isə, məsələn, **Menin** *uşax bu qun derslərindən elaa alıffdi*. **Bizin** *mehlə aşaqı tabunun aşaqı terefindədir* (Zaq. Bazar). **Bizin** *kentdə hem gelinin həm begin yançıları oturuf xonçalarının yanında keşik çəkiylər*. **Menin** *toy ho quyruxdoğan vaxtlarda baş vermişdi*. **Meni** *uşaqı öyə getirende hüşu heç başında olmuyufdu*.

Bu xğsusiyyətə tğrk dillərində də rast gəlirik. Tğrkmən dilində *menin*, *bizii*; qumuq dilində: *meni*, *seni*, *bizin*; qırğız dilində: *menin*; qazax dilində: *menin*; uyğur dilində: *menin*, *biznin*; şor dilində: *meen* tuva dilində: *meen* [11, s. 218].

Mən və biz əvəzliliklərinin yiyəlik halda üzğng güstərən –in şəkilzisi qumuq və qırğız dillərində də ədəbi dilin norması hesab olunur. məs., qumuq dilində *bizin*, qırğız dilində *məniğ* və s.

Şəxs əvəzliyinin I şəxs tək və cəminin yiyəlik halda üzğng güstərən –in şəkilzisini –im şəkilzisinin fonetik variantı hesab etmək, ona sadəcə olaraq *m* səsinin *n* ilə əvəzlənməsi kimi baxmaq olmaz.

Məlumdur ki, “qıpzaq qrupu tğrk dillərinin qədim yazılı abidəsi olan “Codex Cumanicus”da (XIII-XIV) şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halında –ing şəkilzisi mğşahidə olunur: *məning*, *sening*, *aning*, *bizing*, *sizing*” [13, s. 63-64].

M.Şirəliyev bu hadisənin “g” elementinin Azərbaycan dili şivələrində işlənməsini qıpzaq elementi hesab edir. [14, s. 14]

T.İ.Qrunun yiyəlik hal şəkilzində **-nq** qovuşuq səsinin XVI əsr poloves dilinin abidələrində də işləndiyini (-nınq) qeyd edir. [15, s. 125]

Şimal qrupu dialektlərində mğşahidə olunan həmin –**inq**, qıpzaq dilinin tarixi inkişaf yolu keçmiş mğrəkkəb –**nq** səsi parzalanmış, –**q** səsi düşmüş və şəkilzidə yalnız –**n** ğnsğrg qalmışdır. Deməli, *mənin* – *menin*, *bizin* süzlərindəki şəkilzidə də üzğng güstərən *n* sadəcə olaraq *m>n* əvəzlənməsi deyil, tarixən müvcud olmuş qədim qıpzaq dili ğnsğrgnğn forma qalığıdır. Bundan başqa, yiyəlik halın **uv-üv** şəkilzisiylə işlənən formalarına da təsadğf olunur. Bu da qovuşuq –**nq** səsinin parzalanması nəticəsində –**nq**// **nğ** səs birləşməsindəki **q** səsinin *v* səsinə kezməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. [1, s. 85] Bu hadisə eyni zamanda isə Azərbaycan dialektlərinin cənub qolunda əks olunur. (Ağcabədi r-nu, Ğzeyirkənd şivəsində)

Şimal qrupu şivələrində şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halı –**i**, –**ü**, –**u** şəkilziləri ilə də ifadə olunur. Bu forma hənzinin Dərbənd dialektlərində də əks olunur. *Məs. məni qız*,

səni uşaq və s. Bu forma daha çox Zaqatala, Balakən, Qax rayonlarının Dağıstanla sərhəd olan gediş gəlişi olan ləzgi kəndlərində gəstərgənlik təşkil edir. Bu hal təsirlik hala oxşasa da, danışq zamanı və yaxud mətn tərkibində ayırd etmək mümkün deyil.

Şəxs əvəzliyinin yiyəlik halında **-i** şəkilzisinin işlənməsinə Qıpzaq qrupuna məxsus türk dillərində, məs. qumuq, Qarazay-balkar dillərində də rast gəlmək mümkündür. [7, s. 76-80] Bəzi bu xüsusiyyətlər bu şəkilzinin bir daha qədimliyini göstərir.

Şimal qrupu dialektlərində I və II şəxs tək ismin yünlgk halında müxtəlif şəkildə üzəngü göstərir; məs.: *mənə, məə, mə, məqə, maña, mañ, mñ, mağa, sanə, səə, sə, səyə, san, a, sañ, sñ, sağa, sanqa, manqa* və s.

Mən sevdim, ho da məə,

Qıymazdım yada səə,

Zöhrə diyən insafsız,

Sən saldın oda məə.

Maa oyun quruf gətiriflər qonaxlığa. (Zaq. Qımr)

Mağa bu qun elçilix galasıdı. *Sağa* nə alıfdı adıy bazardan (Zaq. Muxax).

Bəzi dialekt və şivələrdə ismin yünlgk, təsirlik hallarında I, II və III şəxslərdə olan **n** səsinə, ya **y** səsi uyğun gəlir, ya da **n** səsi işlənmir; məs.: *məyə // məə, məyi // məi, səyə // səə, səyi // səi, oya // oa, oyi // oi* (B. -Hük, Qob, Gəz.; Muğ.).

Türk dillərində də I, II və III şəxs əvəzlilikləri yünlgk halda müxtəlif şəkildə ifadə olunur. Türkmən, uyğur, tatar dillərində qərb dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi: *maña saña, ona* (türkmən dili), *maña, saña, uniñğa* (uyğur dili), *miña, siña, on, a* (tatar dili).

Bundan əlavə, Zaqatala-Qax şivələrində I və II şəxs əvəzlilikləri (tək) yünlgk halda qıpzaq tipli türk dillərinə xas olan **-ğa** yünlgk hal şəkilzisi ilə ifadə olunur; məs.: *mağa //məğa, sağa //səğa* (Zaq., Qax). Oğuz rayonunun Daşagıl kənd şivəsində *maha, saha* formalarında da işləndiyi müşahidə olunmuşdur [9, s. 7]. I, II və III şəxs yünlgk halda noqay dilində: *maqa, saqa, oqa* qumuq dilində: *maqqa, saqqa, oqqar*, qırğız, şor dillərində: *maqa, saqa, aqa*; xakas dilində: *mağa, ağa, ağaa*; altay dilində: *meqe, seqe, oqa* şəklində ifadə olunur [11, s. 218-228].

Məlum olduğu gəzə, bu formaların qədim şəkli *manqa, sanqa, onqa* olmuşdur ki, bunlara həm türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdə *-mənğa* [3, s. 26-16], həm də mğasir türk dillərində rast gəlik. Hal-hazırda Şimal qrupu dialektlərində bu xüsusiyyətlərdən istifadə olunur., məs., *Didi ki, unu men gətiracam saña habra, aylə dağılmasın diyif*.

Mğasir üzək dilində I, II və III şəxs əvəzlilikləri yünlgk halda: *menqa, senqa. unqa*; qazax dilində isə: *mağan, sağan, oğan* şəklində işlənir [11, s. 222, 224].

Qazax qaraqalpaq və qırğız dillərində əvəzliliklər yünlgk halda başqa türk dillərində müşahidə edilməyən formaya düşür. məs; *mağan, sağan, üğan-qazax və qaraqalpaq dilində*, *maq, saq, aq-qırğız dilində* müşahidə olunan əvəzliliklərdi [6, s. 154].

Şəkinin İnzə və Zunud kənd şivələrində I və III şəxs tək yerlik halda assimilyasiya nəticəsində **-na, -nə** şəkilzilərini qəbul edir; məs.: *mənnə, sənnə, unna // hunna // onna*.

Hunda sen gelif götüreysen bışqın (Zaq. Çob.), *hunda* qorxmazsan. *Dimax, kinə adında derman vardı, sarı. Verirdilər hunu, qızdırmanı kessin də. Diyirdilər ki, kim dəvənin altınnan keşsə, ho il hunda isitmə xəstəliği olmucadı* [5, s. 234].

Şimal qrupu dialekt və şivələrində şəxs əvəzliyinin təsirlik, yerlik və zıxışlıq halları ədəbi dildə olduğu kimi **-ı⁴, -da², -dan²** şəkilzilərindən istifadə olunur. Bu şəkilzilərdə də mğəyyən assimilyasiya hadisələri nəticəsində **-dan² –nan²** kimi, bəzən də **-da** formasında zıxış edir.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, dialekt və şivələrimizdə şəxs əvəzliliklərinin tələffüzünə qıpzaq elementləri ilə mığqayisə etdikdə gümrəgk ki, bunlar ədəbi dildə olduğu kimidir. Əvəzlilik mığstəqil bir nitq hissəsi olmaqla ən qədim dövrlərə aiddir. Mığxtəlif tğrk dillərində əvəzlilik termini mığxtəlif adlarla adlanmışdır. *Aderlik*-qaqauz dilində, *ecimdik*-qazax dilində, *almaşla*-qarazay-balkar dilində, *atatoos*-qırqız dilində, *almaşlak*-tatar dilində və sairə. Əvəzlilik haqqında tğrkologiyada bir zox tədqiqat işləri aparılmışdır. Şəxs əvəzlilikləri Azərbaycanın Şimal qrupu dialektlərində və Qıpzaq qrupu dillərində üzgnə-məxsus səciyyəvi xğsusiyyətlərə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009.
2. Hğseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı: API, 1979.
3. Divanğ Luga-it-Tğrk Tereğmesi. Zeviren: Besim Atalay. Ankara, Cilt I, II, III, IV - 1939-1941.
1. Kotwicz W. Les Pronoms les altaïques, Krakow, 1936.
2. Vaqifqızı L. Şəki folklor ürnəkləri. II kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
3. Zeynalov F. Tğrk dillərinin mığqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: "M.B.M" nəşriyyatı, 2008.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград: Изд.-во АН СССР, 1940.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969.
6. Гусейнов А.А. Говоры Варташенского района. Москва, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, 1952.
7. Исламов М.И. Местоимения в диалектах и говорах азербайджанского языка. Баку: АДД, 1973.
8. Исмоков Ф.Т. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Част II. Москва, 1956.
9. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1960.
10. Курышжанов А. Парадигмы склонения в языке посменного памятника. XII-XIV вв. "Codex Cumanicus" // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вир I, Alma-Ama, 1958.
11. Ширелиев Ш. Кипарские элементы в азербайджанской языке // Исследования по грамматике и лексики тюркских языков. Ташкент, 1965.
12. Щербак А.М. Грамматика очерк языка тюркских текстов. X-XIII вв. Из восточного Туркестана, Москва-Ленинград: Изд.-во Академии наук СССР, 1961.

Резюме

Конуль Самедова

Личные местоимения, которые используются в диалектах Северной группы и акцент азербайджанского языка и элементов Кипчака в них

Произношение личных местоимений в диалектах и акцентах так же, как и в литературном языке. Местоимение относится к самым древним временам как самостоятельная часть речи. Термин «местоимение» на разных турецких языках назывался разными именами. (*Aderlik*)- на гагаузском языке, (*ecimdik*) на казахском языке, (*almaşla*) - на карачаево-балкарском языке, (*atatoos*)- на киргизском языке, (*almaşlak*) на татарском языке и т. д. Было проведено много исследований в тюркологии о местоимениях. Личные местоимения имеют отличительную характеристику на диалектах азербайджанской северной группы и языках группы Кипчак. Например, древняя форма

слов (manqa, sanqa, onqa) наблюдается как в тюркских письменных памятниках (mənğa), так и в современных тюркских языках. Винительные, творительные и предложные падежи личных местоимений в диалектах Северной группы и акценты азербайджанского языка используются так же, как и в литературном языке.

Ключевые слова: азербайджанский язык, диалекты, элементы Кыпчака, личные местоимения

Summary

Konul Samedova

Personal pronouns are used in the North group dialects and accent words of Azerbaijani language and Kipchak elements in them

The pronunciation of personal pronouns in dialects and poems is as same as in literary language. Pronoun refers to the most ancient times as an independent part of speech. The term "pronoun" in various Turkish languages has been termed different names. (Aderlik) - in Gagauz language, (ecimdik) in Kazakh language, (almaşla) - in Karachay-Balkar language, (atatooz) - in the Kyrgyz language, (almaşlak) in Tatar language and etc. Many research studies have been carried out in turkology about pronouns. Personal pronouns have a distinctive characteristic in the Azerbaijani North Group dialects and the Kipchak group languages. For example, ancient form of words (manqa, sanqa, onqa) is observed both in Turkic written monuments (mənğa) and modern Turkic languages. Accusative, instrumentative and prepositive cases of personal pronouns in the North group dialects and accent of Azerbaijani language are used as same as in literary language.

Key words: Azerbaijani language, dialects, Kipchak elements, personal pronouns

Məsul katib fil.ğ.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında zapa məsləhət
gürğlmüşdür.

UOT: 821(100) (091)

“DUMYƏT ƏL-QASR” ƏSƏRİNİN QURULUŞU VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leyla MƏMMƏDZADƏ*

Açar sözlər: ərəb nəsr, təzkirə, poeziya

Giriş

1055-ci ildə Səlcuqi hökmdarı Toğrulun Bağdadı fəth etməsi ilə mğsəlman dğnyasında yeni bir əsr, tğrklərin əsri başlayır. Hələ xəlifə Mütəsim Billahın düvrğndən xilafətdə mğhğm müvqelərə yiyələnib, xğsusilə orduda əhəmiyyətli tutuma malik olan tğrklər sırf etnik mənafə və təəssəbbəşlik siyasətindən uzaq olub ərəb və fars dillərində yaranan ədəbiyyatın, elmi-fəlsəfi və dini əsərlərin himayədarı oldular. Tğrklərin hələ Abbasilər düvrğndə düvlət işlərinə irəli zəkilməsi, onların ordudakı həlledici müvqeyi zaman-zaman tğrk şairlərinin mühkəmlənib yerlərdə hakimiyyəti ələ alması ilə nəticələndi. Səlcuqilər xanədanında farsların olduqca mğhğm vəzirlik mənəbinə yiyələnməsi, digər tərəfdən onların üzrlərindən əvvəlki Buveyhilərlə mğqayisədə ərəb xəlifələrinə xoş mğnasibət güstərmələri XI əsrdən etibarən mğxtəlif mədəniyyətlər arasındakı dialoqu daha da gğcələndirirdi.

Səlcuqilərin hakimiyyətə gəlməsi və islam dğnyasında tğrk ağalığı elm aləmində hez də birmənalı əks-səda doğurmur və bunun səbəbi kimi hakimiyyətə gələn tğrklərin dağıdıcı siyasətini güstərlirlər. Bəzən XI əsri ərəb ədəbiyyatının tənəzzəli düvrğ kimi xarakterizə edirlər. Halbuki bu düvrədə Əbül-Əla əl-Məərri kimi bir dahinin yetişməsinə və məqamə janrının inkişaf tapması bu fikri təkzib edir. XI əsrdə ərəb ədəbiyyatının inkişafında əsas X əsrə təsadüf edən intibah düvrğnğn davamı idi. Əgər X əsr Bədi əz-Zaman əl-Həmədəni və əl-Mğtənəbbi kimi nəhənglər yetişirsə, XI əsrdə onların davamzısı kimi əl-Həririni və əl-Məərrini gürğrğk. Bu ona dəlalət edir ki, xilafətdə tğrk ağalığı hez də mədəniyyətin geriləməsi demək deyil.

Bu düvrğn xarakterik cəhəti həm də müvcud ədəbi proseslərin qiymətləndirilməsi və mədəni irsin toplanması idi. Hələ cahiliyyə düvrğndən rəvilər canlı şeir divanı, mğntəxəbat rolu oynayırdılar. Abbasilər hakimiyyətinin ilk düvrğndə şüubilik hərəkətinin gğcələnməsi ərəblərin sivilizasiyadan uzaq bir xalq kimi təsvir edilməsi ərəb təəssəbbəşləri qarşısında mğhğm bir vəzifə qoydu; Ərəb təəssəbbəşləri ərəblərin qədim ədəbiyyat nəmunələrini toplamaqla süz sənətində hez də başqa xalqlardan geri qalmadıqlarını sğbuta yetirirlər. IX əsrin əvvəllərindən ərəb ədəbi nəmunələrinin toplanması yğksələn xətlə inkişaf edir. Antologiyaların mğxtəlif nüvləri yaranır. Əgər ilk mğntəxəbatzılar qədim şairlərin yaradıcılığını toplamaqda maraqlı idilərsə, zaman-zaman sonrakı düvr şairlərinə də maraq artır. Ərəb dilinə yiyələnib bu dildə yazıb-yaradan əcəm sənətkarlar da gğngğndən artmaqda idi. Artıq təzkirə tərtibzilər ərəb təəssəbbəşliyi zərziyəsinə adlayıb ucuz-bucaqsız mğsəlman imperiyasının mğxtəlif guşələrində yazılmış poeziya və nəsr nəmunələrini toplamağı üz borcları bilirlər. Əbu Mənsur əl-Səlibinin “Yətimət əd-dəhr” (“Zəmanənin nadir incisi”) əsəri ilə qoyulan bu ənənəni əl-Baxərz davam etdirir. Üz düvrğnğn gürkəmli ədibi, şairi və düvlət adamı kimi tanınan Əli ibn Həsən əl-Baxərz “Dumyət əl-qasr və usrat əhl əl-asr” عصر دمية والقصر وعصرة اهل العصر əsərində üz düvrğnğn bir zox

* dissertant, AMEA akad. Z.M.Bğnyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: leylamemmedzade@ymail.com

şairlərinin ərəbdilli yaradıcılığını əks etdirir. Əsərin əhəmiyyəti yalnız bir şeir məntəxəbatı olmayıb, həm də üz düvrəngən gürkəmli şəxsiyyətləri ilə bağlı bioqrafik məlumatları əks etdirməsidir. Bu əsər həm də Səlcuqilər düvrəngən siyasi mənzərəsini, sosial durumunu, etik-estetik normalarını üyrənmək gəzən məhəmm mənbədir.

“Dumyət əl-qasr” əsərinin quruluşu

Əl-Baxərzi “Dumyət əl-qasr” əsərini yazarkən artıq ərəb nəsrinə üz inkişafında bir sıra nailiyyətlər əldə etmişdi. Nəsr sahəsində bir sıra əsərlər—ədəb əsərləri, elmi əsərlər, dini əsərlər yarandığı kimi bədii nəsr nəmunələri də meydana çıxmışdı. X əsrdə məqamələrin yaranması ərəb bədii nəsrinin nailiyyəti kimi xüsusi qeyd olunmalıdır.

Poeziyada olduğu kimi nəsrdə də ənənələrə bağlılıq güclü idi. Ədəb əsərləri, tabaqatlar, mucəmlər bir-birinə bənzər yaranırdı. Nəsr əsərlərinin dilində də bənzərlik nəzərə zarpırdı. Bu əsrdə nəsr nəmunələrində şüni bəzək-dəzəyə, formalizmə meyli artmışdı. Bu bəhsdən məqsədimiz “Dumyət əl-qasr” əsərinin quruluşunu və yazı üslubunu araşdırmaqdır. Belə ki, “Dumyət əl-qasr” bir şeir məcmuəsi olmaqla yanaşı, həm də bir nəsr nəmunəsidir. Bu əsər bir neçə illik gərgin zəhmətin bəhrəsi olmayıb, əl-Baxərzinin az qala bütün həyatının məhsuludur.

Əsərin “Giriş” hissəsində müəllif h. 434-cü ildə səyahətə çıxdığını və bu vaxtdan etibarən tanış olduğu şair və ədiblərin yaradıcılıq nəmunələrini topladığını bildirir. (2, s. 16-17) Bu vaxtdan başlayaraq müəllif məşriqdən tutmuş məğribə qədər gətirən qələm sahibləri ilə gürüşüb, əl-Baxərzinin üz sülzəri ilə desək, “onların əsərlərinə əbədi həyat verir” və “bu əsərlərin üyrənilməsini yenidən gəndəmə gətirir”. Ədib qocalıb sazları ağaranacan bu nəmunələri toplamaqla məşğul olur, h. 464-cü ildə Nişapura gedərkən artıq onun gicgahları ağarmış, başında ağ tük qara tükə qarışmışdı.

Əl-Baxərzi bu əsəri əl-Səlibinin “Yətimət əd-dəhr” əsərinin təsiri ilə yazdığını qeyd edərək bildirir ki, “Yətimət”lə tanış olarkən, kaş ki, bu əsərdə yaddan çıxmış fəzilət sahibləri olaydı, kaş ki, unudulmuş şeirlər olaydı, zəngi qədim kitablarda eyni şeirlər dünə-dünə təkrarlanırdı. Bu səbəbdən əl-Baxərzi antologiya müəlliflərinin nəzərindən qazmış şeirləri axtarır, unudulmuş müəllifləri yada salır. (2, s. 32-33) Əl-Baxərzi əsəri kimlərə həsr etdiyini belə bildirir:

قوم من اعلام العلوم الذين هم اسنمة الادب وغواربه ومنهم مشارق الشعر وفيهم مغاربه وممن رأته فكان لقاءه لعيني كحلا او سمعت به فكانت اخباره لسمعي بخلا.

Bu kitab ədəbiyyatın dəniz tək ağuşuna almadığı, qədərini uca tutmadığı elm dəhəllərinə həsr olunur. Şeir səltənətinin məşriqində də, məğribində də, belələri var. Onları gürərkən sanki güzlərinə şümmə zəkildi, onların sühbəti bal kimi şirin idi. (2, s. 33)

Əl-Baxərzi dünə-dünə bildirir ki, o, bu əsərdə üz sələflərini təkrarlamaq istəmir. O, hər bir kəsin yalnız şeir sahəsindəki fəzilətlərini xatırlamayıb həm də onların nəşəbi barədə məlumat verir, onların xəbərlərini ancaq dəqiqliyini yoxladıqdan sonra əsərə daxil edir. (2, s. 35) O, əsərini güy təbəqələrinin sayına müvafiq yeddi hissədən ibarət tərtib etdiyini bildirir. (2, s. 35-36)

“Dumyət əl-qasr” girişlə başlayır və aşağıdakı fəsilləri əhatə edir. Əsərdə təxminən 530 şairin poeziyası təmsil olunur.

Fəsil 1 - Səhra və Hicaz şairlərinin ən yaxşı şeirləri, burada 29 şair təqdim edilir.

Fəsil 2 - Şam, Diyarbəkir, Azərbaycan, Cəzirə və digər Məğrib ölkələrinin şairlərinin təbəqələri, burada 68 şair təmsil olunur.

Fəsil 3 - İraqın fəzilət sahibləri barədə, burada 64 İraq şairi əks olunur.

Fəsil 4 - Rey, Cəbəl, İsfahan, Fars, Kirman şairləri haqqında, burada 74 şair haqqında məlumat verilir.

Fəsil 5 - Curcan, Astarabad, Dahistan, Quməsə, Xarəzm və Məvərrənnəhr şairləri haqqda olan bu fəsil əsərin ən böyük hissələrindən biridir, 155 şairə həsr olunmuşdur

Fəsil 6 - Xorasan, Gəlgəstan, Bist, Sicistan və Qəznə şairləri haqda olan bu hissədə 220 şair təmsil olunur.

Fəsil 7 - Ədəb sahəsində ündər olub şeirdə izləri dərin olmayan təbəqə barədədir, burada 20 şair təqdim olunur.

Bu, Baxərzinin üzgəng qeyd etdiyi fəsil başlıqlarıdır (2, s. 38-39) və bu başlıqlar Dumiyyətin bizim istifadə etdiyimiz 1993-cü il nəşrindəki başlıqlarından demək olar ki, fərqlənir. Bununla belə bəzi məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Birinci, ədib Girişdən sonra xəlifə əl-Qaim Biəmrillaha bir bəhs həsr edir və bu fəsli تاج الكتاب (kitabın tacı) adlandırır. (3, s. 40-43) Bundan əlavə mğəllifin əsərə əlavə etdiyi فصل adlı bəhs də vardır. (4, s. 1521-1527) Bu bəhsdə əl-Baxərzi düvrəngəng alimlərinin və şairlərinin əsər barədə düşüncələrini, əsərə yazılan mədhiyyələri əks etdirir. 1993-cü il nəşri Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Xələf ibn Əli adlı katibin h. 572-ci ildə qələmə aldığı, yuxarıda qeyd etdiyimiz Səleymaniyyə nəsxəsi əsasında nəşr edilib. Katib əsəri ibn Abdulla əl-Kərəci adlı bir şəxsə həsr etdiyini bildirir. (4, s. 1520)

“Dumiyyət əl-qasr” əsərinin üslub xüsusiyyətləri

“Dumiyyət əl-qasr”ın üslub xüsusiyyətlərinə gəlincə, əsər bir antologiya, bioqrafik məlumat mənbəyi və şeir toplusu olmaqla yanaşı həm də XI əsr ərəb nəsrinin diqqətəlayiq nümunəsidir. Bu əsərin ilk səhifələrindən həmin düvr nəsrinə xas olan üslub güzəllikləri, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin bolluğu, formalizmə meyli nəzərə zərər. Həmin düvr nəsrinə xas şeir-nəsr nüvbələşməsi də bu əsərin əsas xüsusiyyəti olub mğəllif mətnində də üzgəng güstərir.

Əl-Baxərzi güstərir ki, əsər tamamlandıqdan sonra düvrəng gürkəmli ədib və şairləri ona təriflər yağdırmışlar:

دَمِيْنُ خُدُوْدُ الْغَانِيَاتِ بِخُجْلَةٍ لَأَنَّ عَلِيًّا قَدْ جَلَّا دُمِيَّةَ الْقَصْرِ
ادام لنا في دمية القصر بهجة بناها بعقل مثل سارية القطر
لقد صاغها باسم الوزير الرضي الذي افاعيله نقش على جبهة العصر

(4, s. 1521-1522)

(Əli qəsrdəki gəlinciyini göstərərək gözəl qızların xəcalətdən yanaqları qan kimi qızardı)

O, bu qəsrin gözəl gəlinciyi ilə bizim sevincimizi artırdı. O bu qəsrin gözəl gəlinciyinin abidəsini leysan qətrələri kimi iti ağıla ucaltırdı

O bu abidəni gözəl əməlləri ilə zamanın alnında naxış olan vəzirin adına qurmuşdu).

Bu şeir şeyx Zauzani adlı şairə məxsusdur.

“Dumiyyət əl-qasr”a həsr edilmiş başqa bir şeirin mğəllifi Əbu Amir əl-Curcanidir. Curcani də bu şeirdə əl-Baxərzi ilə yanaşı vəzir Nizam əl-Mölkə mədhiyyə deyir:

ما دُمِيَّةُ إِلَّا رَوْضَةٌ أَنْفَتْ تَحْوِي مَحَاسِنَ أَهْلِ الْبَدْوِ وَالْحَضَرِ
مِنْ كُلِّ لَفْظٍ كَنْظِمِ الدُّرِّ مُخْتَرَعِ وَكَلَّ مَعْنَى كَنْفِ السَّحَرِ مُبْتَكِرِ
أَبْقَتْ أَسَامِيَّ فِي فِيهَا مُخْلَدَةً مَنقُوشَةً بَيْنَ سَمْعِ الدَّهْرِ وَالْبَصَرِ
فَلْيَحْسُنْ مَنْ نِظَامِ الْمَلِكِ مَوْقِعَهَا فَإِنَّهَا عُصْرَةٌ مِنْ أَعْظَمِ الْعُصْرِ
يُشْفَى بِهَا كَاتِبٌ مَاتَتْ خَوَاطِرُهُ وَشَاعَرٌ مَلَكَتْهُ عُقْدَةُ الْحَصْرِ

(“Dumiyyət əl-qasr” bədəvi və hədəri şeirlərin ən yaxşı şeirlərini əhatə edən bir bağçadır,

Onun hər sözündən dürr yağır,

Hər bir mənası seyrkarın nəfəsi kimi orijinaldır.

İnsanların adı bu əsərdə əbədiyyət qazandı,

Sanki bu adlar dəhrin gözündə həkk olub, qulağında səsləndi.

Nizam əl-Mölkün sayəsində dövrün ən görkəmli adamlarının adı öz layiqli yerini tapdı,

Bu əsərlə xatirəsi unudulmuş katiblərin şeirləri, ağızlarda bağlı qalmış şairlər şəfa tapdı).

Bu şeirin sonunda şair üzgnəməxsus bir tərzdə Nizam əl-Məlkənin Baxəriziyə yığsək məkəfat verməsini arzulayır.

وهي عرائس لا ترض لبهجتها ان تستياح بلا الف من البدر (4, 1523)

(*Bu elə bir gəlindir ki, onun gözəlliyi üçün sənə min bədrələnmiş ay verilsə belə razı olma*).

Şair burada tauriyə sənətindən istifadə edir, belə ki, بدر—ay olmaqla yanaşı, həm də üzgəndə dirhəm və dinarları olan hazır pul kisələrini bildirir. Bu kisələrdə min və ya on min dirhəm və ya 7 min dinar ola bilərdi. (4, 1523) Gürgəng, o zaman ayanlar yanlarında bu cür kisələr gəzdirir insanları بدرə adlanan bu kisələrlə məkəfatlandırırlar. Əsərdəki digər üz mədhiyyə də bu məzmunadadır. Bu mədhiyyələr “Dumyət əl-qasr”ın üz düvrəgəndə şöhrət tapmasına dəlalət edir. Bu mədhiyyələri həm də adları kitaba düşmüş şairlərin minnətdarlığının ifadəsi kimi başa düşə bilərik.

“Dumyət əl-qasr”ın üslub xüsusiyyətləri ümumiyyətlə XI əsr ərəb nəsrinin üslubu kontekstində araşdırılmalıdır. Şüvqğ Dayf X əsrdən sonrakı ərəb nəsrində formalizmin və sğni bəzək-dəğzəyin mğhğm yer tutduğunu bildirir. Formalizmə meyl həm də nəsrin sğni şəkildə zətinləşdirilməsi ilə mğşayiət olunurdu. Əbu Bəkr əl-Xarəzmi Bədi əl-Zaman əl-Həmədəni kimi ədiblər nəsrə sğni zətinliklər gətirirdilər. Sonralar bu üslub Əbül-Əla əl-Məərri və Əbul-Qasim əl-Həriri tərəfindən daha da gğcləndirildi. (1, s. 265-308) Bu düvrədə ərəb nəsrində ərəblərin qədim səc üslubu yenidən dirzəlidir. İslamdan dərhal sonra səc kahinlərə aid bir sənət kimi bəyənilməmişdi. X əsrdən etibarən Cahizin sadə üslubu bəzəkli səc nğmunələri ilə əvəz olundu. Bu sahədə xğsusilə İbn əl-Amid, Sahib Əbbad, İbn Nubata, Əhməd ibn Xələf əl-Şirazi, Əbu Hayyan əl-Tauhidi məharət göstərirdilər. (7, s. 97-98)

Bu düvrə nəsrinin əsas xğsusiyyətlərindən biri qələm sahiblərinin etnik rəngarəngliyi idi. Əsərlər ərəbcə yazılsa da hər bir xalqın nğmayəndəsi bu əsərlərə üz əlavəsini edir, üz milli mədəniyyətinin ruhunu hopdururdu. Başqa xalqların nğmayəndələri ərəbdilli ədəbiyyatın toplanıb yazıya alınmasında da böyük rol oynayırlar. (8, s. 18) Əgər antologiyaların yaranmasının ilk mərhələsində Əbu Təmmam, əl-Buhturi, İbn əl-Mutəzz kimi əsl ərəb mğəllifləri maraqlı idilərsə, zaman-zaman başqa xalqların nğmayəndələri də bu prosesə cəlb olunur. Onlar arasında başqa xalqların ərəbdilli yaradıcılığına da xğsusi ünəm verilir. Ərəb olmasalar da, bu mğəlliflər süz sənətində məharət göstərərək ərəbləri heyratə salmaq istəyirdilər.

Bu əsərlərdə bğtğn ərəb ədəbi tənqidinə xas olan bir cəhət üzgəng göstərirdi, bu şair və ədiblərin yaradıcılığına sırf subyektiv mğnasibət idi. (6, s. 210) Bu əsərlər antologiya olmaqla yanaşı, bir nəsr nğmunəsi kimi də maraq doğurur. “Dumyət əl-qasr”da mğəllif ədib və şairlər barədə bioqrafik məlumat verməkdə bir qədər həvəssiz gürəng. Amma o, hər bir ozerkdə üz nasirlik qabiliyyətini həvəslə nğmayış etdirir. Əl-Baxərzi səc üslubuna mğraciətlə yanaşı bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, süzaltı mənələrə mğraciətdən, Quran və hədislərə, xalq məsəllərinə işarələrdən də bol-bol bəhrələnir.

“Dumyət əl-qasr”da səcdən istifadə əsərə estetik bəzək versə də, onun bir təzkirə kimi əhəmiyyətini azaldır. Ədib bəzən səcə o qədər aludə olur ki, hər hansı bir ifadə bu və ya digər işlənməsi xğsusi bir mənə gğdməyib, sadəcə süz oyunbazlığına düngr. Bəzən isə ədib süz oyunbazlığı izərisindən olduqca maraqlı əhvalatlar təqdim edir. Bu bəhslərin bəzilərinə hekayəzilik o qədər gğcləgəng ki, onları məqamə janrına bənzətməmək qeyri mğmkəngəng. Məsələn, əl-Baxərzinin Kamil əl-Mğntəfəqiyə həsr etdiyi ozerkə nəzər salaq: (3, s. 81-85) Əsərin nəsr hissəsinə bu şəxsin Səlcuqilərin məşhur vəzirlərindən olan İmadəddin Əbu Səd Şərəfəngk Məhəmməd ibn Mənsur əl-Xarəzmi ilə gürğüşü təsvir olunur. Əl-Baxərzi ozerkini səclə başlayır. Əsərin bu hissəsi məqamə janrı ruhunda yazılıb:

لما وطئت البصرة في جملة عميد الحضرة ابي سعد حمزة بن منصور (ادام الله ايامه) ماجت الينا الباجية

وانثالت وفودها على تلك الرباع كما تنثال اعراف الضباع وجه بعضهم سفراء الى الخفراء. (3, s. 81)

(Amidul-hadrat Əbu Səd Həmzə ibn Mənsurun dəstəsi ilə Bəsrəyə qədəm qoyduqda səhra (adamları) cuşa gəlib dəstə-dəstə onun yanına axışdı. Bəziləri vəzirin mühafizəçilərinin yanına (minnətçi) səfirlər göndərdilər).

Gürdgygmğz kimi, ədib burada qafiyəli nəsr – səc ğslubuna mğraciət edib.

البصرة، حضرة، ربا، ضبا، سفراء، الخفاء

Bu kizik parzadakı اعراف الضبا hez cğr tərçgməyə uymur. Mğəllif sadəcə ربا süzğ ilə qafiyələnsin deyə ضبا süzğnü işlədir.

Daha sonra əl-Baxərzi əl-Muntəfəqinin vəzirin hğzuruna gəlib üz halından şikayətlənməsini təsvir edir:

فبيننا انا يوما بين يديه، اذ دخل هذا المنتفقس عليه وشطا عليه سنة ارساة عليه الكلال واكلته الكوم البوازل واركت اليه النوازل ثم وصف له الامل الذي ركب اليه مطاه

(Bir gün mən onun (vəzirin) yanında ikən bu əl-Müntəfəqi onun yanına gəldi və halından, ona (dəvənin sinəsi kimi) ağırliq gətirən ildən, müsibətlərdən, bədbəxtliklərdən şikayətləndi sonra (vəzirin gəlişin ilə) ümid dəvəsinə mindiyini bildirdi).

Bu parzada da səc ğslubuna mğraciət edilir. Burada həm də bədəvi həyatı ilə bağlı ifadələr işlənir. كلال İmrul-Qeysin mğəlləqəsindən bizə tanış olub cins dəvənin ağır sinəsini, burada isə həyatın zətinliklərini bildirir. Əsərin şərhində کوم süzğ də dəvə mənasında verilir, beləliklə, ərəb qrammatika elminin mərkəzlərindən olan Bəsrədə yazılan bu bəhsdə əl-Baxərzi bacardıqca ərəb ruhunu əks etdirilməsinə zalışır. Hətta qəhrəmanın ğmidlənməsini belə ğmid dəvəsinə minmək kimi ifadə edir. Üz ğslubu ilə məqaməyə bənzəyən bu ozerkdə əl-Muntəfəqi vəzirə olduqca güzəl bir bacısı olduğunu bildirir. Vəzir əyanları, o cğmlədən əl-Baxərzi ilə həmin güzəli gürməyə yollanır. Məqamələr kimi burada güzlənilməz bir mənzərə ilə rastlaşırlar:

عجوز في الغابرين تقذي بطلعتها الشوها عيون الحاضرين، قد تركها الانحناء محطوة المناكب، وكان بنواصيها غزول العناكب.

فأنشدت عميد الحاضرة مداعبا	يا أليتي حين خرجتُ خاطبا
لَقَانِي اللهُ طَرِيقاً شَاطِباً	لا أُمماً مَنِيَّ ولا مُقَارِباً
حَتَّى إِذَا مَا سَرْتُ شَهْرًا دَائِباً	ضَلَّ بَعِيرِي وَرَجَعْتُ خَائِباً (3, s. 84)

(Evin bir küncündə toz-torpaq içində öz görünüşü ilə ikrah oyadan eybəcər bir qarı var idi. Qocalıqdan çiyinləri sanki yerə dəyirdi. Birçəkləri hörümçək toru kimi bir-birinə qarışmışdı. Qarını görərkən zarafla vəzirə belə bir şeir dedim:

Kaş ki, bu elçiliyə gələrkən Allah mənim yolumu kəsəydi,

Kaş ki, bu yolu tutub bu yerə yaxınlaşmazdım.

Bir ay gecə-gündüz yol gəlib yoruldu,

Ara yerdə dəvəm də yolunu azdı,

Özüm də ümitsizliyə qapıldım).

əl-Baxərzi göstərir ki, həmin adama “buyur, ay kimi güzəl bacını göstər” dedikdə o bir bəhanə ilə aradan zıxır.

Gürdgygmğz kimi, bu ozerk əvvəldən axıra məqamə ğslubundadır. Qəhrəmanın adamlara üz halından şikayətlənməsi, onları aldadıb qoca qarı olan bacısını güzəl qız kim təqdim etməsi, sonra isə aradan zıxması eynilə məqamə qəhrəmanı Əbul-Fəth əl-İskəndərinin macəralarını xatırladır. Mğəllif sonadək məqamə ğslubuna sadıq qalıb ozerkini əl-Mğntəfiqinin bir qəzəli ilə bitirir.

Ğmumiyyətlə, fars olmasına baxmayaraq, əl-Baxərzi ərəb dilində ərəbdilli oxucu ğzğn nəzərdə tutulan bu təzkirədə ərəb ənənələrini, ərəb ruhunu qorumağa zalışır. Bu ruhun əsərdə iki mənbəyi var: 1) cahiliyyə şairlərinin şeiri; 2) Qurani-Kərim.

Aşağıdakı parzada ədib təzkirələrdə unudulan şairləri belə təsvir edir:

لو جفى فاضل فترك منسيا كدارس الاطلاع (2, 32)

(Tərk edilmiş obanın izləri silindi ki, fəzilət sahibinə də unudulub tərk edilməklə cəfa çəkdirildi).

Bu kizik ifadədə həm Qurani-Kərimin “Məryəm” surəsinə (Məryəm: 23) işarə gü-rğrk, həm də ərəb qəsidələrinin lirik başlanğıcında təsvir edilən oba izlərinə rast gəlirik:

قَالَتَ يَا لَيْتَنِي مَتَّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًا مُنْسِيًا

(Məryəm) dedi: *Kaş ki, mən bundan əvvəl ölüb qurtaraydım və ya tamamilə unu-dulub getmiş olaydım!*)

Əsərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrinə gətirilən verməklə ədib mətnə xüsusi gü-zəllik verir. Əsərin giriş hissəsində o, bığ yerinin tərləməsinə “təravət sularının cuşa gəl-məsi” kimi ifadə edir. Atanın üz oğluna tərbiyə verməsini bir sənətkarın qılıncını cilala-masına bənzədir. (5, s. 95-98)

Nəticə

əl-Baxərzinin bəstə həyatının məhsulu olan “Dumyət əl-qasr” təzkirəsində XI əsr ərəb poeziyasının tam mənzərəsi yaranıb. Əksəriyyəti mədhiyyə olsa da bu əsərdə ərəb şeirinin bəstə bir janr rəngarəngliyi ilə əks olunduğunu gü-rğrk. Bu təzkirə yalnız bir şeir toplusu olmayıb üzgündə məğəllifin ədəbi-tənqidi baxışlarını əks etdirir. Bundan əlavə bu düvr nəsrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri qələm sahiblərinin etnik rəngarəngliyi idi. Xə-susən də 630 şairin əhatə olunduğu bir təzkirədə “Azərbaycan” bülməsinin olması əsəri bizim gözə daha maraqlı edir.

Təəssüf ki, bir sıra məziyyətlərinə baxmayaraq, əsərdə şablon süzlər, süz və ifadə oyunbazlığı gətirilən təşkil edir. Bəzən ozerklərdən dəyərli xəbərlər eşitmək əvəzinə şa-irlərin bayağı və dəbdəbəli süzlərlə tərifləri ilə gəzəlşirik. Bu təriflərdə zətin ibarələr, ləğzum-suz qafiyəbəzlik hədsiz təriflər elə bir səviyyəyə zətir ki, əsəri anlaşılmaz zətin bir mətnə dündərir. Lakin bununla belə, “Dumyət əl-qasr”ın ərəbdilli ədəbiyyata dair mühtəşəm abidə olmasını vurğulaya bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. شوقي ضيف، الفن ومذاهب في النثر العربي، القاهرة، دار المعارف، 1960.
2. علي بن حسن بن علي بن أبي الطيب الباخري، تحقيق الدكتور محمد التونسي، بيروت، دار الحيل، 1993، مقدمة إلمية
3. علي بن حسن بن علي بن أبي الطيب الباخري، تحقيق الدكتور محمد التونسي، بيروت، دار الحيل، 1993، الجزء الأول
4. علي بن حسن بن علي بن أبي الطيب الباخري، تحقيق الدكتور محمد التونسي، بيروت، دار الحيل، 1993، الجزء الثالث
5. عماد الدين الاصفهاني، خريدة القصر وجريدة العصر، تقديم وتحقيق عدنان محمد ال طعمة، تهران، 1999.
6. Аль-Фахури Ханна. История арабской литературы. Т. 2, Москва: Главная редакция восточной литературы, 1961, 484 s.
7. Касумова А.Ш. Средневековая арабская плутовская новелла. Баку: Элм, 2007, 166 s.
8. Мусаев О. Антология аль-Бахарзи. Думят аль-Каср как памятник арабоязычной литературы Средней Азии // Вопросы восточного литературоведения и текстологии. (сборник статей). Москва: Наука, 1975, 244 s.

Резюме

Лейла Мамедзаде

Структура и стилистические особенности произведения «Думят-аль-Каср»

Выдающийся писатель, поэт и государственный деятель XI века Али ибн Хасан Аль-Бахарзи в своем произведении «Думят-аль-Каср» рассмотрел арабоязычное творчество многих поэтов своего времени. Его труд является не просто сборником стихов, но отражает также биографические сведения о выдающихся личностях той эпохи. В настоящей статье представлена информация о структуре и стилистических особенностях произведения. Исследуемый труд является также важным источником для изучения политической ситуации, социального положения, этических и эстетических норм периода сельджуков. Автор отмечает, что в произведении им собраны творческие образцы всех мастеров пера Запада и Востока.

Ключевые слова: арабская проза, тазкира, поэзия

Summary

Leyla Mammadzade

Structure and stylistic features of "Dumyat al-Qasr"

An outstanding writer, poet and statesman of the 11th century Ali ibn Hasan Al-Bakharzi reviewed the Arabic-language works of numerous poets of that era in his work "Dumyat al-Qasr". It is not just a collection of poems; it also represents biographical information about the outstanding personalities of that era. This article provides information on the structure and stylistic features of the work. The researched work is also an important source for the study of political situation, social status, ethical and aesthetic norms of the Seljuk period. The author notes that in this work, he collected the examples of all masters of the West and East.

Keywords: arabic prose, tadhkirah, poetry

Məsul katib fil.ğ.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında zapa məsləhət gürgülmüşdür.

UOT 81

ALMAN DİLİNDƏ RİTORİK SUAL CÜMLƏLƏRİNİN
LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ

Yeganə İSMAYİLOVA*

Açar sözlər: ritorik sual, situativ kontekst, sual cümləsi, kommunikativ məna, konsept

Giriş

R ritorik sualların təsnifini axtararkən elmi ədəbiyyatda yalnız bir nezə cğmlədən artıǵına rast gəlmək olmur. Buradan belə gürgnğr ki, bu fenomenlə məşğul olmaq uzun mğddət dilzilik ğzğn əhəmiyyətli gürgnməmişdir və hələ də gürgnməməkdədir. Bunun digər bir səbəbi də odur ki, XX əsrə qədər olan klassik linqvistika süz linqvistikası idi və süz-cğmlə-mətn səviyyəsində araşdırmalarla məşğul idi. R ritorik suallar isə linqvistik praqmatikanın yaranmasından sonra linqvistikada əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bildiyimiz kimi, praqmatika dilin necə istifadə edildiyini və onunla hansı “manevrlər” etməyin mğmkğnlğyğnğ araşdırır. R ritorik suallar da linqvistik praqmatika ğzğn ona güre əhəmiyyət kəsb etməyə başladı ki, onunla sadəcə hər hansısa bir sual ifadə edilmirdi, o, situasiya və bğtöv bir mətn vəhdətində məna daşıyır, mətndən zıxarıldıqda isə yalnız semantik cəhətdən təhlil edilməsi mğmkğn olur. Linqvistik praqmatika isə semantikanın bir ğst qatı hesab olunur, o, üzğndə fəlsəfi, kommunikativ və sosial dil biliklərini birləşdirir (15). Buna qədər isə ritorikaya dil hadisəsi kimi yanaşmaq məqamı gəldikdə, ona birbaşa dil elementi kimi deyil, kommunikasiya elementi kimi yanaşılırdı.

1. R ritorik sualların situativ kontekstdə dəyərləndirilməsi

Con Austinin ğğndəmə gətirdiyi “How to Do Things with Words” ideyası ilə linqvistikanın inkişafında yeni bir mərhələ başladı. 1972-ci ildə onun eyniadlı əsəri alman dilinə tərcmə olundu və alman dilziləri arasında Austinin davamzıları yaranmağa başladı (14). Bu sayədə məqaləmizin müvzusu olan ritorik suallar da dilzilikdə üzğnə yer tutmağa başladı. “Ğğndəlik həyatımızda sualların istifadə sahəsi zox genişdir, lakin “sual” dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğı bəzən naməlum qalır” fikri alman dilzisi Dieter Vunderlixsə aiddir (1, s. 181). Həmin bu fikri eynilə ritorik suallar haqqında da deyə bilərik. R ritorik sual termininin üzğ də sual cğmləsi məfhumu qədər mğrəkkəbdir. Əslində səhv olaraq belə bir izah verilir ki, ritorik suallar normal sual cğmlələrədir və bu terminoloji anlaşılmazlıq, qeyri-dəqiqlik ritorik sualların səhv dəyərləndirilməsinə səbəb olur: R ritorik suallar sadəcə olaraq sual cğmlələrinin bir tipi deyil, o, interroqativ cğmlə tiplərindən tam fərqlənir. Belə ki, interroqativ cğmlələrdə funksiya və tətbiq sahəsi aydın şəkildə sezilir. Məsələn, konkret olaraq hər kəsə məlumdur ki, sual süzsğz sual cğmləsi alman dilində “ja/nein” (bəli/xeyr) sxeminə uyğun bir cavab tələb edir və belə sualların semantik təhlili birmənəlidir.

“Ist heute Freitag?” sualına “ja” və yaxud “nein” cavabı verilir və istənilən halda bu dialoqda mğəyyən informasiya mğbadiləsi gedir. Amma bu sual başqa bir situativ kontekstdə ritorik sual kimi verilmiş olarsa, onun cavabı mğxtəlif variantlarda ola bilər. Beləcə, biz ğğndəlik həyatımızda kommunikativ kontekstə güre eyni sualın ritorik məqsədlə verilməsi halına olduqca mğxtəlif situasiyalarda rast gəlirik. Burada kommunikasi-

* Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: yegane_is@yahoo.de

yanın tərəfləri – danışan və dinləyən arasındakı mğnasibətlərə, situasiya və kontekstə diqqət yetirmək lazım olur. Məsələn, belə bir situasiya təsəvvür edək ki, həftənin bazar ertəsi gğngndə ana və oğul arasında sühbət gedir və oğul nə isə tələb edir, ana isə cavabında deyir: “Bu gğn cğmə gğngdğr?” (Ist heute Freitag?) Bu kontekstdə biz iki şey başa düşürük: 1) həftənin cğmə gğng deyil və 2) oğulun tələb etdiyi şey yalnız cğmə gğng ola bilər. Bundan başqa bu suala verilən cavabda artıq “bəli” və “xeyr” zərziyəsi yoxdur.

Yuxarıda göstərdiyimiz sadə misaldan bəlli olur ki, ritorik suallar bizim gmid etdiyimiz kimi mğstəqil sual cğmləsi nüvğ deyildir. Əksinə, ritorik suallar elə kompleks fenomenidir ki, onlar kontekstdən asılı olaraq bğtğn mğmkğn sual cğmləsi tiplərində qurula bilərlər. Bununla bərabər, yuxarıdakı nğmunə ona da dəlalət edir ki, ritorik suallar gğzğn kəskin sərhədlər qoymaq mğmkğn deyildir. Ritorik sualların situativ kontekstlə bağlı olan “nahamar” sərhədləri vardır. Başqa süzlə desək, ritorik suallar “yğngğlcə səpələnmiş” suallar kontinuumudur. Həqiqi sual cğmləsindən ritorik suala keçidlər zox asandır, onların arasındakı fərqi isə yalnız situativ kontekstlə ayırd etmək olur. Məsələn:

“Die Mühe ist so gering, dass vielleicht das Vergnügen immer noch größer ist. Noch eins, Neffe. Du solltest Klavierstunden nehmen.”

“Meinst du, Onkel Niko? Klavierstunden? Ich weiß nicht, es klingt so nach ‘höherer Tochter’” (2, s. 64).

Bu göstərilən misala baxmaq kifayətdir ki, ritorik sualın situativ xarakter daşdığı aydın olsun. *“Meinst du, Onkel Niko?”* deməklə natiq tərəfdaşının fikrini soruşmur, onun artıq səsləndirmiş olduğu fikri şübhə altına alır və ardınca da məslə ilə bağlı üz fikrini bildirir. Gğrgndğyğ kimi, suala hez bir cavab gğzlənilmir və gmmiyyətlə sual cğmləsinin hez bir suallıq funksiyası nəzərə zarpılır.

Bəzən hətta elə hallar olur ki, ritorikliyi sual yox, nida ilə də ifadə etmək olur. Məsələn: hər hansısa situasiyada *“So ein Glück!”* xoşbəxtlik, sevinc anlamına deyil, ritorika, kinayə mənasına gələ bilər.

Bğtğn ritorik sualların ortaq bir cəhəti vardır ki, danışanın bu sualı ifadə etməsindəki məqsəd qarşı tərəfin suala cavab verməsi deyildir. Yəni onlar sual situasiyasının doğurduğu suallar deyil. Ritorik suallar məişətdəki hadisələrlə bağlı yaransa da, həqiqi sual deyildir. Onlara cavab tələb olunmur. Hətta bir zox hallarda onların cavabı artıq əvvəldən bəlli olur və ya situasiyanın üzğndə gizlənməmiş olur. Bğtğn bunlardan zıxış edərək əksər qrammatistlər ritorik sualların kommunikativ məna yğkğng nəzərə almadan onları “yalançı” suallar, yaxud da “həqiqi olmayan / əsl olmayan” suallar kimi xarakterizə edirlər. Məsələn, belə bir sual:

“Ist das nicht ein schönes Auto?”

Bu sual formal olaraq sualdır və süzsğz ki, sual cğmləsidir, lakin o, bəli/xeyr kimi iki cavabdan birini gğzləmir, bu sualın məqsədi yalnız və yalnız razılıq, təsdiq əldə etməkdir və bununla da mğəyyən kommunikativ funksiya yerinə yetirir. Bu cğmlənin adekvat forması olan *“Das ist ein schönes Auto!”* cğmləsi isə cəyni kommunikativ funksiyaya malik ola bilməzdi. Ritorik suallar bir nüv dil təzahğrləridir, onlar xaricən sual formasında olsalar da, sual cğmləsinin yerinə yetirməli olduğundan fərqli funksiya yerinə yetirirlər. Bununla da onlar linqvistik olaraq, dil təzahğrgğng mğəyyən bir konsepti ilə bağlı olur və ya mğəyyən bir konsept zərziyəsində izah oluna bilər. Həmin konseptdən kənarda isə hez bir funksiya daşımır.

Nəzərə zarpən bir xğsusiyyət də odur ki, ritorik suallar linqvistik araşdırmalarda üzğnə zox az maraq zəkmişdir, hətta elmin dil hadisələri ilə ekplisit məşğul olduğu hallarda da.

Zox vaxt ritorik suallar sualın xğsusi forması kimi təsnif olunur və ona xğsusi əhəmiyyət verilmir. Halbuki ritorik suallar linqvistik cəhətdən aydın təsvir və izah olunan dil fenomenidir.

R ritorik sualların tədqiqatçıların marağını az cəlb etməsinin belə bir səbəbi də var ki, sual formasında olub, amma informasiya almağa hədəflənməyən hər şey intuitiv olaraq ritorik sual kimi dəyərləndirilə bilər. Əslində ritorik sualların nə olduğu bəlli bir şeydir. Bununla belə, ritorik suallar linqvistikadan xaricdə tanınan və təsvir olunan fenomen-dir.

Yürq Maybauer belə bildirir: “R ritorik sual tək cə nəzəri dilziliyə aid olan ifadə deyil, o, həm də məişət dilində istifadə olunan ifadədir” (3, s. 1). Məsələyə belə bir müvqədən yanaşaq, linqvistik təhsili və yaxud biliyi olmayan birinin presupposition haqqında bil-məsi və onun dildə necə realizə olunduğu haqqında məlumata sahib olması nadir haldır, lakin ritorik sualları tərif etmək və tanımaq dam tərəfindən əksər insanlar gəzən zətin ol-mayan bir şeydir. Bu məsələ ilə bağlı mənim şəxsi müşahidələrimə görə, əvvəla ritorik suallar dilzilik termini kimi zox adam tərəfindən bilinir, lakin adi suallar ilə ritorik suallar arasındakı fərqi zox vaxt bir-birindən ayırd etməyi zox az adam bilir. Digər tərəfdən də ritorik sualların istifadəsi tam intuitiv olaraq reallaşır. Bundan əlavə, ritorik suallardan başqa ritorik yumor və replikalar da vardır ki, bunlar hamısı birlikdə bədii ifadə vasitəsi kimi də dəyərləndirilə bilər.

R ritorik suallar daha zox məişətin ayrılmaz parçası olan bir fenomendir və linqvistik araşdırmadan kənara zıxan intuitiv bilik sayəsində biz ritorik suallar qurur və ona intuitiv reaksiyalar veririk. Beləcə, “ritorik sual” diffuz termini həqiqi sual-cavab prosesini hədə-fə almayan bəğtən sual nüvlərinə aid edilir.

R ritorik suallar strukturuna görə hamı tərəfindən bilinir, onların dildə istifadə şərtləri əksər dil daşıyıcılarına bəllidir və bir zox linqvistik fenomenlərdən fərqli olaraq onların terminoloji adı vardır.

R ritorik sualların qrammatik, leksik və linqvistik xüsusiyyətləri haqqında fikirlər

Ğmumiyyətlə, əksər hallarda qrammatika və leksikada ritorik suallara 3 əsas as-pektdən təhlil verilir:

- a) ritorik sualların hədəf və məqsədində cavab almaq yoxdur,
- b) ritorik suallar yalnız formaca sualla eynidir.
- c) ritorik sual vasitəsilə iddia və ya müvqələr azıqlanır.

“Duden – Grammatik” kitabında ritorik suallara belə tərif verir: “bunlar elə suallar-dır ki, onlara cavab gəzlənilmir, yəni əslində nəyisə mğəyyənləşdirməyə xidmət edir”. (4, s.614)

Harald Vaynrix ritorik sualları “informativ cavab gəzlənməyən” və “dinləyicidə sual şəklində ifadə olunmuş məsələyə maraq oyatmaq” gəzən bir vasitə kimi təsnif edir (9).

Fikrimcə, ritorik suallara qrammatik cəhətdən yanaşmaq mğmkğn deyildir. R ritorik suallar qrammatik formasına görə deyil, leksik-ğslubi mənasına görə fərqlənir. Bu səbəb-dən də onlara daha zox ğslubi funksiyası olan bir vasitə kimi baxmaq lazımdır. Paul Her-mann ritorik suallar haqqında deyir:

“Elə suallar vermək olar ki, ona veriləcək cavab qabaqcadan bəlli olsun, yalnız ünsiyyətdəki tərəfdaşı hər hansısa bir fakt ilə qarşı-qarşıya qoymaq kimi bir məqsədə xidmət etsin - bu sual ritorik sual adlanır” (8).

Burada ritorik suala ğslubi aspektdən yanaşılır, lakin yenə də ğslubi funksiyanın nədən ibarət olduğu haqqında geniş məlumat verilmir.

Yürq Maybauer hələ 1986-cı ildə o zaman gəzən aktual olan qrammatik və ğslubi mğlahizələri güzdən kezirtmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “alman dilinin qramma-tikasında ritorik sualların təsnifi ilə bağlı ortağ fikir vardır. Həmzinin yuxarıda gəstərilmiş a,b,c bəndləri də ündə gedən qrammatistlərin təsniflərində yer alan əsas qayələrdir. Rito-

rik sual məfhumunu linqvistika və ya ümumi leksikada da araşdırdıqda buna bənzər mənzərə ilə qarşılaşırıq. Bussmana görə, məhdud və geniş ritorik suallar vardır. Məhdud ritorik suallar yalnız kontekst daxilində və ünsiyyət anında dəyərləndirilə bilən suallardır. Lakin geniş ritorik suallar “tərəfdaşdan suala cavab almağı hədəfləməyən bəlgən məstəqil sual cəmlələrinin tətbiqi” nəticəsində meydana çıxır.

Vilpertə görə isə, ritorik suallar tərəfdaşın cavabına fokuslanmır, çünki onlar əslində nəqli və ya nida cəmləsidir.

Nəticə

Bu və ya bu qəbildən olan bir sıra fikir və məlahizələri nəzərdən keçirdikdə belə bir nəticəyə gəlirik ki, ritorik suallara daha çox kommunikativ funksiyasına görə əhəmiyyət verilir. Hətta ona verilən əhəmiyyət də bir o qədər böyük deyildir. Adları zəkilən qrammatikazılar və leksikazılar ritorik sualları pragmatik vəhdətdə araşdırmır. Məvafiq olaraq təsnifatlar da həqiqətən məfəssəl və geniş izahlı deyildir. Bu baxımdan klassik ritorika ilə məşğul olan alimlərin bu problemə verdiyi təhfə daha gəstəndir. Çünki “ritorik suallarla - fikrin dinləyiciyə qabaqcadan bəlli olub-olmamasından asılı olmayaraq - yalnızca bir fikir ifadə olunur”. Belə gürəngir ki, ritorik sualların funksiyasına sühbət iştirakçıların öz fikrini diktə etmə strategiyası aiddir. İstənilən halda bir şey dəqiqdir ki, ritorik suala cavab lazım deyil, artıq sualın öz gə kontekstdən çıxış edərək, həm də cavab funksiyasını yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Wunderlich, Dieter. Studien zur Sprechakttheorie. 1. Auflage. Frankfurt am Main. 1976, 416 s.
2. Mann, Thomas. Doktor Faustus. Frankfurt am Main, 1990, 672 s.
3. Meibauer, Jürg. Rhetorische Fragen. Tübingen, 1986, 292 s.
4. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim, 864 s.
5. Wilpert, Gero. Sachwörterbuch der Literatur. Stuttgart, 2001, 1054 s.
6. Bussmann, Hadumod. Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart, 2002, 904 s.
7. Gresillon, Almuth. Zum linguistischen Status rhetorischer Fragen// Zeitschrift für germanistische Linguistik. 1979, s. 273-289.
8. Paul, Hermann. Prinzipien der Sprachgeschichte. Tübingen. 1975, 428 s.
9. https://de.wikipedia.org/wiki/Rhetorische_Frage
10. <http://www.rhetorik-netz.de/rhetorische-frage>
11. <https://www.inhaltsangabe.de/wissen/stilmittel/rhetorische-frage/>
12. <https://www.duden.de/sprachwissen>
13. [https://de.wikipedia.org/wiki/John_Austin_\(Rechtsphilosoph\)](https://de.wikipedia.org/wiki/John_Austin_(Rechtsphilosoph))
14. <https://de.wikipedia.org/wiki/Sprechakttheorie>
15. http://www.germanistik-kommprojekt.uni-oldenburg.de/sites/1/1_03_3.htm

Резюме

Егана Исмаилова

Лингвистические анализы риторических вопросов на немецком языке

Риторический вопрос с грамматической точки зрения является вопросительным предложением, но функция, которую он выполняет, отличается стилистической и коммуникативной характеристиками. Риторический вопрос – вопрос, не требующий ответа. Несмотря на то что он в вопросительной форме, в действительности он выступает как изъявительное и повелительное предложения.

Ключевые слова: риторический вопрос, функция, ответ, изъявительное и повелительное предложения

Summary

Yegana Ismayilova

Linguistic analyses of rhetorical questions in the German language

From grammatical point of view the function of rhetorical questions differs by its stylistic and communicative features. Rhetorical question is the question without answer. Which has the function of affirmative and imperative sentences. The article devoted to rhetorical question and its linguistic analysis in the German language.

Key words: rhetorical question, stylistic, communicative, function

Redaksiya heyətinin gəzəg fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında zəpə məsləhət gürəlmüşdür.

UOT 81

**XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ ZAMANI İNFORMASIYA VƏ
KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN
İSTİFADƏ ETMƏ YOLLARI**

Zəkiyyə QURBANOVA*

Açar sözlər: texnologiya, təlim, informasiya, tərəqqi, inovasiya, zehni qabiliyyət, distant təhsil, kompüter

Giriş

Mğasir dövrgmğzdə internet və texnologiyanın həyatımızda nə qədər rolu olduğu aydın şəkildə üzgng göstərir.

1970-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları Mğdafiə Nazirliyi ölkədə ngvə silahı təhlğkəsi olduğundan əsgərlər və digər düvlət xadimləri arasında lazımi bağlantıları qura bilmək gğzn ARPAnet adlı gizli bir proyektə imza atır. Belə ki, ARPAnet ilk öncə universitetlərdə, ardından bəzi düvlət quruluşları tərəfindən istifadə olunmağa başladı. Daha sonra bğtgn Avropaya da yayıldı və beləliklə, mğasir dövrdə istifadə etdiyimiz İNTERNET anlayışı yarandı.

İnternet həyatımızın ayrılmaz hissəsinə zəvrildi və bu texnologiya sayəsində istədiyimiz elmi sahəyə aid məlumatları qısa bir zaman ərzində sğrətli və təhlğkəsiz şəkildə əldə edə bilmək imkanı yaradı. İnternet istifadəsi geniş yayıldıqca onun haqqında fikirlər də mğxtəlif olmağa başladı. Bəziləri bunu insanları bir-birindən ayıran, canlı gnsiyyət problemi yaradan bir vasitə kimi dəyərləndirir və xğsusən də iş yerlərində onun daha sıx-sıx istifadəsinin məhsuldarlığı azaltdığını dğşünglğr.

Bğtgn bu mənfi cəhətlərlə yanaşı internet tələbələrin üyrənmə vərdişlərini və bilgi ehtiyatlarını zənginləşdirməkdə mğhgm rolu olan bir vasitədir. Beləki internet sayəsində dərslərdə lazım olan materialları bir deyil bir zox mənbələrdən əldə etmək imkanları əldə edirlər. Təsədgfi deyildir ki, bir zox mğasir strukturlu tədris mğəssisələri artıq mğxtəlif texnoloji avadanlıqlarla təchiz olunmuşdur.

Düvrgn tələblərinə cavab vermək və aktual problemlərə fəal surətdə yanaşmaq məqsədilə hər bir mğəllim və tələbə mğasir texnologiyanın bəhrəsi olan internet saytlarından geniş istifadə edir. İnformasiya düvrg olduğunu nəzərə alsaq, 21-ci əsrdə məlumatların daha sğrətli zətdırılmasında, cəmiyyətin inkişafında internet zox mğhgm rol oynayır. Respublikamızda da digər dğnya ölkələri kimi kompğter dəstəkli təhsilə kezmək düvrg yaşanmaqdadır. Eyni zamanda təhsilin kompğterləşməsi gğzn bir zox düvlət proqramları qəbul edilmişdir. Elmi texniki tərəqqinin sayəsində son illər mğxtəlif sahələrdə kompğter və internetin tətbiqindən geniş istifadə olunur.

Kompğterdən təlim vasitəsi kimi istifadə edilməsində kompğter təlim proqramları əsas rol oynayır. Təlim proqramlarının hazırlanması zamanı tələbə-kompğter qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəli şəkildə təşkil olunması vacib şərtlərdən biridir və zox əhəmiyyətlidir.

İKT-nin (İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları) təhsildə tətbiqi mğasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına birbaşa təsir edən yğksək mahiyyətli məsələdir. Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dğnya standartları səviyyəsinə zətdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olub. Bunun gğzn son illər düvlət tərəfindən

* Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zakiyya.kurban@gmail.com

təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində məxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Məğallimin rolu şagirdlərə informasiyanın ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. O, uşaqlarda tənqidi və yaradıcı tənqidi dəstəkləməli və stimullaşdırmalı, kompüter savadının inkişafına kömək etməli, birgə fəaliyyət bacarığı tərbiyə etməli, onlara effektiv fəaliyyət qurmağı və məxtəlif vəziyyətlərdə uğurla hərəkət etməyi öyrətməlidir. (2, s. 4)

Bu gün dünyada iqtisadiyyatı biliklərə süykənən inkişaf xətti gütdürüldüyündən ölkələrin təhsil sistemlərindən də məhz bu tələblərə cavab verən sistemin qurulmasını tələb edir. Odur ki, yalnız ölkədaxili sosial-iqtisadi tələblərə cavab verən mexanizmlərin deyil, beynəlxalqda, global dünyanın rəqabətinə cavab verən mexanizmlərin hazırlanması tələb olunur.

2003-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” Azərbaycan üçün məhz təhsil sahəsi İKT-nin tətbiqi istiqamətləri içərisində ən yüksək prioritetə malik istiqamət hesab edilmişdir. Artıq Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi, təhsildə informasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılıb. (1, s. 4)

Tədris prosesində İKT-dən istifadənin özünəməxsus xüsusiyyətləri

Təhsil və təlim bir-birindən ayrı düşünə bilməyəcəyimiz iki anlayışdır. Belə ki, təhsil fərdlərin həyatında və davranışlarında təyin olunan hədəflər istiqamətində gedən dəyişikliklərin məddətidir. Təlim isə tələbənin inkişafı və təşəbbüsgə, məqsədə çatmaq üçün planlaşdırılmış fəaliyyətlərdən ibarət olan proses kimi qəbul edilə bilər. (1, s. 3).

Tədris prosesində İKT-dən istifadənin özünəməxsus xüsusiyyətləri ondadır ki, bu zaman kompüter tək məğallim zəhmətini yüngülləşdirən, səmərəli bir vasitə olmaqdan əlavə həmçinin öyrənmə obyektidir. Son dövrlər İKT-nin inkişafı və internetin yaranması tədris prosesində əvvəlki texnologiyalardan fərqli olaraq güclənmiş imkanlar azmışdır. Zehni qabiliyyətlərin inkişafında, ətraf mühitlə əlaqələrin formalaşmasında kompüterlər əvəzsizdir. Tədris sisteminin informasiyalaşdırılması keçici bir mərhələ deyil, inkişafın tələbidir.

Kompüterdə işləmək, keçilən dərsi sual-cavab şəklində öyrənmək çox maraqlıdır. Hər hansı bir tələbə istənilən müvzunu yaxşı mənimsəyə bilmirsə, həmin müvzu ətrafında kompüterə bir neçə dəfə təkrarən müraciət edib öz biliyini yoxlaya bilər. Kompüterlər qısa bir zaman içində insan həyatının, fəaliyyətinin hər sahəsinə nüfuz etmişdir.

Kompüter həyatımızın ən vacib atributlarından biri kimi

Demək olar ki, kompüter həyatımızın ən vacib atributlarından biridir. Dərs prosesini maraqlı və daha rəngarəng etmək, tələbələrə maraq oyatmaq, xarici dilin tədrisi metodikasında göstərilən danışıq, dinləmə kimi vərdisləri inkişaf etdirmək, xarici dil məğallimlərinin başlıca vəzifəsidir. Məqsədə çatmaq üçün hər hansı bir informasiya axtarışında olarkən dərs kitablarından istifadə etməklə yanaşı, internetdən istifadə etmək də çox əhəmiyyətlidir.

İnternetdən xarici dilin tədrisində istifadə edilə bilən bir çox qrammatik, leksik tapşırıqlar vardır ki, bu da təkcə dərslərdən kifayətlənmək istəməyən məğallim və tələbələr üçün əlavə materialdır. Texnologiyanın inkişafı bir çox fəaliyyət sahələrində, xüsusən də təhsil sistemində özünü göstərir. Bir çox tədris ocaqları xeyli sayda kompüterlə təchiz olunduqlarından əlavə, eyni zamanda şəxsi internet saytlarına da malikdirlər və bu tədris ocaqları ilə əməkdaşlığa maraqlı olan nəşr evləri həmin saytlarda kitabların elektron formasını yerləşdirirlər ki, bu da məlumatların zaman və məkan problemi olmadan daha rahat əldə edilməsinə şərait yaradır. Bəzi şirkətlər var ki, xüsusi proqramların köməyi ilə internet üzərindən məxtəlif kurslar təşkil edir. Bu da fiziki vəziyyətdən asılı olmadan

hər bir şəxsin istədiyi zaman istədiyi kursda birbaşa, uzaq məsafədən iştirakına şərait yaradır.

Xarici dilin tədrisində İKT-nın rolu

Xarici dilin tədrisində texnologiyanın istifadəsi 3 faktordan təsirlənir:

1. Texnoloji biliklərə malik olmaq və onun dözgün istifadə qaydası;
2. Məğəllimlərin pədaqoji yanaşması;
3. Tələbələrin bacarıqları.

İlk iki faktor gürgən iş və nəticə gzerində büygk təsirə malikdir. Bu səbəbdən də məğəllimlərin daha ygksək səviyyədə hazırlanması hədəf gütgrgmləlidir. Gzgnəg faktor isə üz nüvbəsində digər iki faktordan asılıdır. Belə ki, dözgün pədaqoji hazırlıq tələbələrin bacarıqlarının inkişafında və məvafiq keyfiyyətlərin gze xıxarılmasında da məghəgm rol oynayır.

Xarici dil məğəllimləri sadəcə texnologiyayı bilməklə yetinməməli, cəyni zamanda dilin üyrədilməsində texnologiyadan necə istifadə olunmasını bilməlidir və nəzəri tədqiqatın müvcud vəziyyəti və praktikaya tətbiq olunan metodik perspektivləri araşdırmalıdırlar.

İnternetlə bağlantısı olan kompğterlər xğsusilə xarici dillərin tədrisi gzgən geniş perspektivlər azır. Belə ki, məğasir kompğterlərlə təchiz olunmuş universitet həm məğəllimlər həm də tələbələrin şəbəkəyə girə bilmələri gzgün şərait yaradır.

Məğasir düvrğmğzdə bu şəbəkə resursu hər bir dildə sizi maraqlandıran müvzunu oxumağa imkan verir, web oxuma və web dinləmə sezimləri ilə oxu və dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə şərait yaradır.

Tədris prosesində kompğterdən məqsədyünlğ istifadə etmək lazımdır və xarici dillərin tədrisində kompğterlərin faydasını aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Tələbələrə xarici dilin üyrənilməsində inam hissənin artması;
2. Xarici dili üyrənmək gzgən etibarlı məghitin yaranması;
3. Tələbələrin biliklərini qısa bir məddətdə qiymətləndirməyə imkan yaratması;
4. Mətnlərdə asanlıqla dəyişikliklər etmək məgməknə olması;
5. Qrup fəaliyyətinə imkan yaratması.

Bundan əlavə, internetin daha bir rolu da tədris prosesində istifadə olunan materialların paylaşılmasına imkan yaratmaqdır. Belə ki, məğəllimlərin istifadə etdikləri bğtğn materialları xğsusi proqramlar vasitəsi ilə distant təhsil alan tələbələrə ütgərmə imkanları olur.

Gğnəgmğzdə təhsil prosesi zamanı adi qara lüvhələrdən tutmuş, proyektorlar, kompğterlərə qədər bir zox texniki vasitələrdən istifadə olunur. Tarixə nəzər salsaq gürərik ki, hər dəfə yeni texnoloji avadanlıqların yaranması üz faydaları ilə bərabər bir zox problemlər də gətirmişdir.

Orta əsrlər düvrğndə təhsil sistemində tələbə və məğəllimlərin gzbəgz iştirak etməsi zox ünəmli faktor idi. Daha sonra yazılı kitablar xıxdı və bu kitablar demək olar ki, təhsildə məğəllimlərin yerini aldı. Elə gğnəgmğzdə də kitab təhsil gzgən zox ünəmli faktor olaraq qalır. Amma bildirmək lazımdır ki, kitablar oxucular gzgən yetərsiz materiallardır. Belə ki, kitabların elektron mediaya ütgərgməsi onların daha rahat tapılmasına və hamı tərəfindən istifadə edilməsinə şərait yaradır və beləliklə kompğterlər də təhsil sisteminin əsasını təşkil etmiş olur.

İndi İKT yalnız təhsil prosesini təmin edən gşul deyil. İKT tələbənin məğstəqil qavrama qabiliyyətini təmin etmək gzgən yeni imkanlar azır. Bununla əlaqədar olaraq məğəllimin rolu da dəyişir: o, təhsil prosesinin konsultantı, koordinatoru olur. Onun məqsədi tələbələrə qərar qəbul etmə bacarığını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, üyrənilən müvzuların məqsədini anlamaq və məghakimə etməkdir. Tədris prosesində interaktiv lüvhə və

virtual laborator proqramlarından istifadə edilməsi dərsin əsas prinsiplərindən birini, onun əyaniliyini təmin edir.

Mğasir düvrğmğzdə xarici dillərin üyrənilməsində internet və texnologiyanın əvəzsiz rolu var. Eyni zamanda xarici dilin mğkəmməl qavranılmasında mğhitin də rolu bü-yğkdğr. Bunun ğzğn mğxtəlif dil kursları, tələbə mğbadiləsi proqramları var. Amma sadəcə internet vasitəsiylə (*streaming*) virtual dğnyada olan mğxtəlif videoları izləmək, filmlərə baxmaq həmin xarici dili asanlıqla qavrama vərdişlərini artırır (4, s. 15).

Qeyd etdiyimiz kimi, internet və telekommunikasiyanın inkişafı təhsilin də inkişafına və yeni təhsil sisteminin yaranmasına yol azır. Belə ki, ənənəvi təhsil sistemi ilə yanaşı internet dəstəklili təhsil sistemində müvcuddur. Bu təhsil sistemində lazım olan informasiyaların tez bir zamanda mğəllimdən tələbələrə ütgğrlməsi, həmin materialların daha yaxşı qavranmasına yol azır. Məhz bunun nəticəsində mğasir düvrğmğzdə müvcud olan təhsil sistemindən biri olan distant təhsil yaranmışdır.

Distant təhsil texnologiyasının təhsil sisteminə verdiyi ən böyük avantajdır. Distant təhsildə əsas olan tələbə və mğəllimlərin coğrafi baxımdan ayrı-ayrı ərazilərdə olmalarıdır. California Distance Learning Project (CDLP) distant təhsili belə ifadə etmişdir: “Distant təhsil proqramı tələbə ilə qaynaqlar arasında bağlantı quraraq təhsili reallaşdıran bir sistemdir” (1, s. 10). Bu təhsil sistemində elektronik avadanlıqların və ya yazılı materialların istifadəsinin ünəmli olduğu ortaya zıxır. Bğtğn bu araşdırmalar bir daha onu güstərir ki, İnternet Dəstəklili Təhsildə əsas məqsəd hər bir fərdin məkan və zaman problemi olmadan üzğnğ inkişaf etdirmək istədiyi hər bir sahədə təhsil ala bilməsinə şərait yaratmaqdır.

Nəticə

Güstərilən bğtğn nğmunələrin nəticəsi olaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, internet vasitəsilə xarici dilin üyrədilməsinin 3 əsas xğsusıyyəti və mğğm aspektləri var:

1. Uzaq məsafədən (distant təhsil) dərslərə qatılmanın mğmkğnlğyğ (dərslərə qatılmaq imkanı olmayan tələbələrin virtual olaraq dərslərdə iştirak edə bilməsi);

2. Üzğnğ inkişaf etdirmə (dərs saatlarından sonra da tələbələrə internet vasitəsiylə üz biliklərinin dərirləşdirilməsinə imkan yaradır);

3. Digər ali təhsil mğəssisələrinin mğəllimlərinin təcrğbələrindən faydalanmaq (video konfranslar vasitəsiylə digər ali mğəssisələrin mğəllim və tələbə qrupları ilə birbaşa bağlantıların yaradılması və tədris prosesində onların təcrğbələrindən faydalanmaq).

İnternet şəbəkəsində “axtarma” motorları vasitəsiylə üyrənilən dilin mədəniyyət və sivilizasiyasına aid istənilən məlumatı pulsuz şəkildə əldə etmək imkanları vardır və video konfranslar vasitəsiylə bu dili üyrənən digər tələbələrə də ğnsiyyət qurmaq və təcrğbələri qarşılıqlı şəkildə paylaşmaq mğmkğndğr.

İnternet şəbəkələrindən istifadə bu sahədə kifayət qədər məlumatlı olmayan mğəllimlər ğzğn də bəzi imkanlar verir. Belə ki, mğəllimlər bəlli müvzu ilə əlaqəli materialları internetdə tapdıqdan sonra onun təqdimatını kompğter ğzərində güstərə bilər. Bu metod rahat səslənsə də bəzi qaydalara əməl etmək lazımdır. (Alman dili ğzğn aşağıdakı qaydalar):

Vorlesen und Vorhersagen (oxumadan öncə proqnozların verilməsi): Müvzu başlığının tələbələrdə nə fikir oyatdığı və bu barədə müvcud ilkin məlumatları dinləmək.

Schnelles Lesen (sürətli oxu): Sezilmiş mətnin sğrətli oxunması və sonra bir daha tələbələrin dinlənilməsi, müvzu barədə onların məlumatlarının müvcudluğunun yoxlanılması.

Suche nach Bedeutung durch Kontext (kontekstə görə sözlərin mənasının axtarılması): Yeni süzlərin mənasının kontekstə görə tapılması.

Sorgfältiges Lesen (diqqətli oxu): Mətnin diqqətlə yenidən oxunması, və mətnin

tam anlaşılmasında yetərinə süz və vasitələrin olduğuna diqqət etmək

Benutze gelesene Text (Oxunan materialın istifadəsi): Mətnlə tanış olduqdan sonra xarici dil vərdişlərinin artırılması gəzən mətnin tələbə tərəfindən üz süzləri ilə danışılması.

Bu tədris prosesində yaxşı olardı ki, hər bir tələbə bir kompüterlə təchiz olunsun.

Yalnız bir kompüter imkanları olduqda isə, mğəllim lazım olan materialı tapıb, kompüterin yaddaşında saxladıqdan sonra onu tələbələrə sayına gürə nəşr edib onlar arasında paylaya bilər, beləliklə də hər kəsin qarşısında material olacaq. Mğəllim isə tək kompüterini proyektorla qoşaraq bğtən auditoriyada gümümi təqdimat edə biləcək.

Bundan əlavə, aparılan mğşahidələr ənənəvi təhsillə internet dəstəkli təhsilin mğ-qayisəsi zamanı aşağıdakı cədvəli ortaya çıxarır.

Ənənəvi təhsil sistemi	İnternet dəstəkli təhsil sistemi
müvcud materiallara əsaslanan	mğzakirələrə əsaslanan
mğəllimin mğhəm rolu	azad tələbə
geniş auditoriyalar	kizik auditoriyalar
mğəllim bilgi qaynağıdır	tələbə sərbəst araşdırıcıdır

Qeyd edilənləri gümüniləşdirsək, demək olar ki, yeni informasiya texnologiyaları vasitələrinin didaktik imkanları və funksiyalarından (əyani obrazlı təfəkkürlə inkişaf etdirilməsi, kompüter eksperimenti şəraitində dərslərin aparılması) dğzgən istifadə tədris vaxtına qənaət etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H. Distant təhsilin mğasir vəziyyəti və onun inkişaf yolları. Bakı: Qanun, 2012, 150 s.
2. İbrahimova A. İKT-nin təhsildəki gştənləkləri mğsahibə. Bakı: Zəşioğlu, 2015, 52 s.
3. Fazilova İ. Yeni informasiya texnologiyalarının üyrənmə prosesinə tətbiqində mğəllimlərin rolu. Bakı: Altun-kitab, 2012, 100 s.
4. Fernanda S. Xarici dilin üyrənilməsində internetin rolu (tərcümə), Roma, Sandro Teti 2017, 230 s.
5. Mehrabov A. Təhsildə texnoloji yanaşmaların mahiyyəti və əsas xğsusyyətləri // Azərbaycan mğəllimi, Bakı, 2006.

Резюме

Закия Курбанова

Способы использования информационных и коммуникационных технологий в образовании иностранных языков

В статье рассматривается роль ИКТ (Интернет и коммуникационных технологий) в современную эпоху.

Кроме того, использование Интернета было исследовано и показано на схеме.

Это также доказывает, что, как и во всех областях образования, роль и значение информационных и коммуникационных технологий в преподавании иностранных языков и приобретение новых достижений.

Ключевые слова: технология, обучение, информация, прогресс, инновации, умственные способности, дистанционное образование, компьютер

Summary

Zakiyya Gurbanova

***Methods of Using Information and Communication Technologies
in Foreign Language Education***

In the article we spoke about the role of ICT (Internet and Communication Technology) in the modern day, especially in the field of science. At the same time, we analyzed the role of ICT in the study of foreign languages .

As in all spheres of education, the increase of importance and role of information and communication technologies in teaching foreign languages, has a major impact in the process of raising a new generation in accordance with applicable information requirements and in the acquisition of new achievements.

Keywords: *technology, training, information, progress, innovation, mental abilities, distance education, computer*

Redaksiya heyətinin əzvü fil.ə.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlunun rəyi əsasında zapa məsləhət görülmüşdür.

UOT 81

**İNGİLİS DİLİNDƏ ƏMR CÜMLƏLƏRİNİN SEMANTİK
STRUKTURUNUN MODELƏŞDİRİLMƏSİ**

Aidə ŞƏBİYEVA*

***Açar sözlər:** əmrin ifadə vasitələri, imperativ cümlə, semantik strukturun modeli, kompleks yanaşma, propozisiya, cümlənin aktual bölünməsi, pragmatika*

Giriş

Hal-hazırda kompleks yanaşma cümlənin semantik strukturunun üyrənilməsində ən perspektiv yanaşmadır, belə ki, cümlənin semantikasının müxtəlif amillərini nəzərə alır.

1960-cı illərdə alimlər öz maraqlarını cümlənin semantik strukturunun tədqiq edilməsinə yönəlmişlər. Bu dövrdə bir neçə əlverişli şərt cümlənin semantikasının inkişafına imkan yaratmışdır: dilziliyin elm kimi inkişafının daxili məntiqi, xarici stimül və dilziliyin digər əlaqədar bilik sahələri ilə qarşılıqlı təsirinin nəticəsi. (1, s. 101) Beləliklə, bir zox dilşünas tərəfindən cümlənin mənasının başa düşülməsi zərurətinin dərk edilməsi, səni intellekt sahəsində aparılan tədqiqatların təsiri, eləcə də dilziliyin fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, informatika və simvolik məntiq ilə qarşılıqlı əlaqəsi cümlənin semantik strukturunun daha da dərinlən üyrənilməsi üçün stimül rolunu oynamışdır.

Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, cümlənin mənası müərkəb, zox aspektli bir quruluşdur. Bununla yanaşı cümlənin məzmunu yalnız ekstralingvistik gerəkliyin xüsusiyyətlərini deyil, həm də onun insanın şüurunda konseptual strukturlar, ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ göstəriciləri, dilin üzgücn xüsusiyyətləri şəklində əks etdirilməsini üzgündə ehtiva edir. Cümlənin semantikasi modeləşdirildiyi zaman, bir qayda olaraq, hər hansı bir aspekt diqqət mərkəzində olur, halbuki digərlərinə ikinci dərəcəli rol ayrılır.

1. Cümlə – fikrin semantik strukturu

Aparığımız təhlilin birinci mərhələsində ünsiyyət prosesində müəyyən vəziyyəti əks etdirən cümlənin əsas informasiya məzmununu üzgündə ehtiva edən imperativ cümlə – fikrin semantik strukturunun propozisiya komponentini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bizim işimizdə biz professorlar V.V.Boqdanov və İ.P.Susov tərəfindən təklif olunmuş metodika və terminoloji aparatdan istifadə edəcəyik. Bu konsepsiyaya əsasən, gerəkliyin dildən kənar vəziyyəti semantik konstruksiya və ya propozisiya (PR) ilə əks etdirilir. Semantik konstruksiyanın üzəyini semantik aktantları (A) əhatə edən semantik predikat (P) təşkil edir. Semantik predikat - propozisiyanın tərkibində hadisə iştirakçılarının münasibət və xüsusiyyətlərini göstərən elementar məna daşıyan vahiddir. Semantik aktant – propozisiyanın tərkibində hadisə iştirakçılarını bildirən elementar məna daşıyan vahiddir. (2, s. 375)

Bizim tədqiqatımızda propozisiyanın qurulduğu zaman propozisiyanın ifadə edilməsinin V.V.Boqdanov tərəfindən təklif olunmuş qeyri-cümlə üsulları əsas kimi gütcürlmüşdür. Lakin propozisiyanın sxeminin qurulduğu zaman biz həmin propozisiyanın komponentləri arasında subyekt-predikat münasibətlərini əyani şəkildə verməyə çalışmışıq. Belə ki, cümlənin məzmunu, bir qayda olaraq, modifikasiya olunmuş propozisiyalar və polipropozisiya kompleksləri ilə verildiyindən, imperativ cümlə – fikirlərin propozisiya

*dissertant, Bakı Avrasiya Universiteti; Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
e-mail: aida.sabiyeva@mail.ru

strukturunun təsvir edilməsi üçün aşağıdakı modifikasiya operatorlarını daxil etmişik:

pragmatik aktualizator (PA); son formativ (F_s); emfatik ədat (Θ_{emf}); konyunksiya konnektoru (K_k).

Cümlənin semantik strukturunun kompleks təhlilinin ikinci mərhələsində imperativ cümlə-fikrin məzmununun planının kommunikativ komponenti tədqiq edilir. (3, s. 250) Qeyd etmək lazımdır ki, gerçəklik vəziyyəti haqqında eyni informasiya müxtəlif cümlələrdə müxtəlif şəkildə verilə bilər. (4, s. 371) Başqa süzlə, eyni real hadisə haqqında informasiya müxtəlif cümlə-fikirlərdə ifadə oluna bilər.

Məna informasiyasının nizamlanmasında cümlənin aktual (müvzu-rematik) bülünməsi – haqqında bəhs edilənin danışılan ilə müqayisə edilməsi - böyük rol oynayır. (5, s. 131) İstənilən digər cümlələrdə olduğu kimi, imperativ cümlə-fikirdə müvzunun və onun əksi olan remanın birləşməsi cümlənin predikativ (subyekt-predikat) strukturuna üzgünəməxsus analoq yaradır. (6, s. 374)

İndi isə cümlənin semantikasının pragmatik komponentinin üzərində dayanaq. İmperativ cümlənin pragmatik kontekstini, ilk nüvbədə, ünsiyyət iştirakçıları (kommunikantlar) yaradır. Onlardan biri həmin cümlənin müəllifi və hərəkətə təşviq etmənin təşəbbüskarı kimi zıxışdır. Ünsiyyətin digər iştirakçısına (və ya kommunikantlar qrupuna) isə fərdi və ya kollektiv adresat rolu ayrılır.

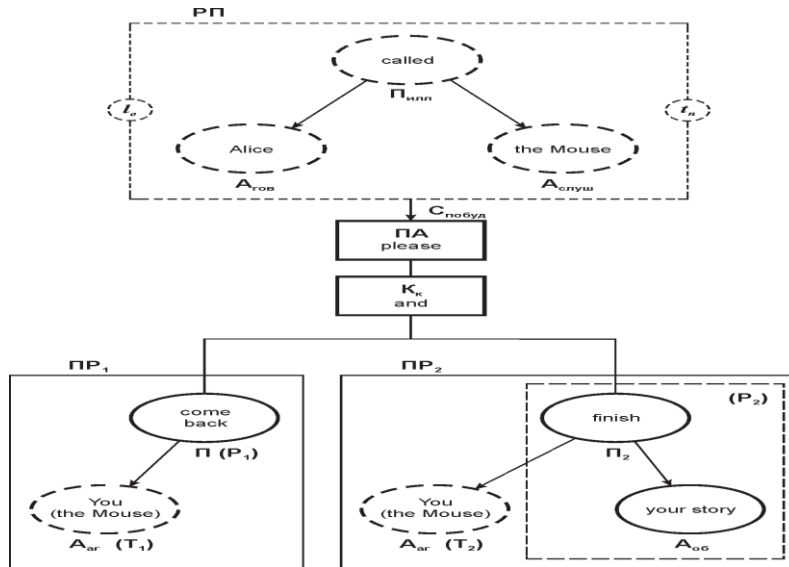
Yuxarıda təsvir edilən metodikaya istinad edərək, əmr mənalılarının müxtəlif konkretləşdiriciləri ilə imperativ cümlə-fikirlərin əsas nümunələrini və semantik konstruksiyalarını nəzərdən keçirək. Tədqiqat materialı qismində XIX-XX əsrlərin ingilis dilli müəlliflərinin (L.Carroll, J.London, E.Hemingway, T.Dreiser, J.R.R.Tolkien, M.Mitchell, O.Wilde, W.M.Thackeray, J.K.Jerome, G.B.Shaw) bədii əsərləri istifadə olunmuşdur. Bizim tədqiqatımıza görə, əmr şəkilli fəllərlə cümlələr bizim qarşılaşdığımız imperativ cümlə – fikirlərin ümumi sayının 51% təşkil edir.

2. Əmr cümləsinin pragmatik strukturu.

Bəlliklə, əmr şəkilli fəll ilə imperativ cümlənin kompleks təhlilini, məhz cümlənin propozisiya, aktualaşdırılmış və pragmatik strukturunu təqdim edək.

“Please come back and finish your story!” Alice called after it. (7, s. 64)

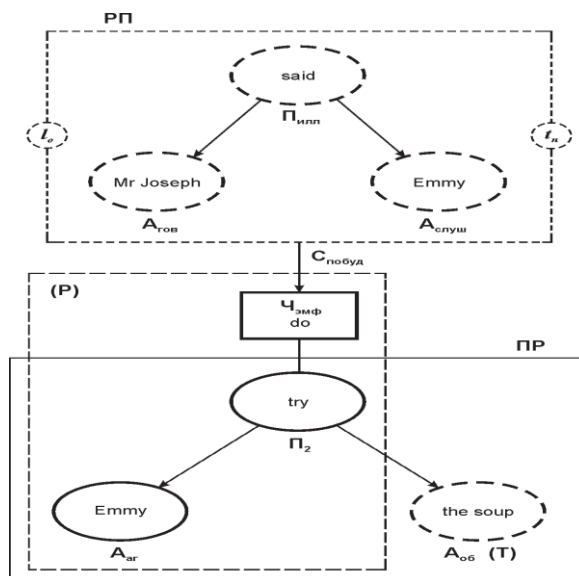
Aşağıda verilmiş sxem № 1-dən görüncə ki, bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən cümlə müəllifin propozisiya strukturuna malikdir və üz aralarında “and” konyunksiya konnektoru (K_k) ilə birləşən iki propozisiyanı (PR₁ (IIP) və PR₂ (IIP)) üzgündə ehtiva edir. Birinci propozisiya strukturu “come back” predikatından (P) və “You” (*the Mouse*) formal ifadə olunmamış aktantdan (A) ibarətdir. Diqqət yetirmək lazımdır ki, “You” Agentivi ştrixli xətlə işarə olunmuşdur, çünki o, aydın şəkildə təqdim edilməmişdir, lakin kontekstdən görüncə ki, bu halda 2-ci, tək halında (Alisanın həmsöhbəti) nəzərdə tutulur. İkinci propozisiya “finish” iki yerli predikatı və iki aktantı üzgündə ehtiva edir: Obyektiv (A_{ob}) “your story” və aydın şəkildə ifadə edilməyən Agentiv (A_a) “the Mouse”. Cümlə-fikrin propozisiya strukturunun xətti olmadığını gülmək zətin deyil. Propozisiyanın predikatı aktantlar üzərində göstənilək təşkil edir. Semantik modifikator funksiyasını yerinə yetirən “please” pragmatik aktualaşdırıcının mövcudluğuna da diqqət yetirmək lazımdır. Bütün propozisiya danışanın A_{dan} (Alisa, nağılın baş qəhrəmanı), dinləyənin A_{din} (şam yeməyi zamanı Alisaya hadisəni danışan Sizan), vaxtın t_n (axşam, şam yeməyi vaxtı), yerin l₀ (qonaqların toplaşdığı yemək otağı) konkret ifadə olunduğu pragmatik kontekstə və ya pragmatik zərziyəyə (PZ (PII)) yerləşdirilmişdir. Göründüyü kimi, pragmatik zərziyə performativ feillə verilməmişdir, azıq-aşkar mövcuddur. Ona görə də sxemdə punktirli xətlə verilmişdir. (11, s. 137)

İmperativ cəmlə – fikrin aktualaşdırılmış strukturuna keçək. İlk nüvbədə qeyd etmək lazımdır ki, bizim tərəfimizdən tədqiq edilən cəmlə mğrəkkəb aktualaşdırılmış struktura malikdir. Bu nəmunədə poliremlik əmr şəklində fellərlə ifadə edilən iki predikatla yaradılır: P_1 “come back” və P_2 “finish”. Qeyd edək ki, bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən cəmlədə bətgən remlər qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birindən qarşılıqlı surətdə asılıdır. Beləliklə, hər bir sonrakı əmr əvvəlki ilə bağlıdır və yalnız bu hərəkətləri nüvbə ilə həyata keçirdikdən sonra məqsədin nəticəsi əldə edilir. Deməli, əmr cəmlələrində remlərin ardıcılıq qaydası qanunauyğundur, belə ki, danışan dinləyəni mğəyyən hərəkətə təşviq edir, bu hərəkət yalnız ayrı-ayrı əmrlərin mərhələlərlə yerinə yetirilməsi şərti ilə həyata keçirilə bilər. Əks halda fikrin məna və məntiqi təhlili itirilir. Bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən cəmlənin müvzusu (T) formal olaraq ifadə edilmiş adresatdır (*the Mouse*), məqsəd ona yönəlmişdir. Məhz ona görə də bu halda müvzu sıfır müvqeyini tutur.

Cəmlənin praqmatik strukturunun təhlili göstərir ki, bu cəmlədə birbaşa hərəkətə təşviq etmə mğsahibə yönəldilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “please” praqmatik aktualaşdırıcı bu cəmlədə mğhəgm rol oynayır. Onun cəmlədə müvcud olması sayəsindən əmrin mənası yumşaldılır və daha nəzakətli olur.

Sxem №2 (11, s.137)

İndi isə “do” emfatik ədatından istifadə etməklə imperativ cümlələrin araşdırılmasına məğraciət edək.

“Try,” said he; “the soup is very good. Do try, Emmy,” and he kissed her hand. (8, s. 389)

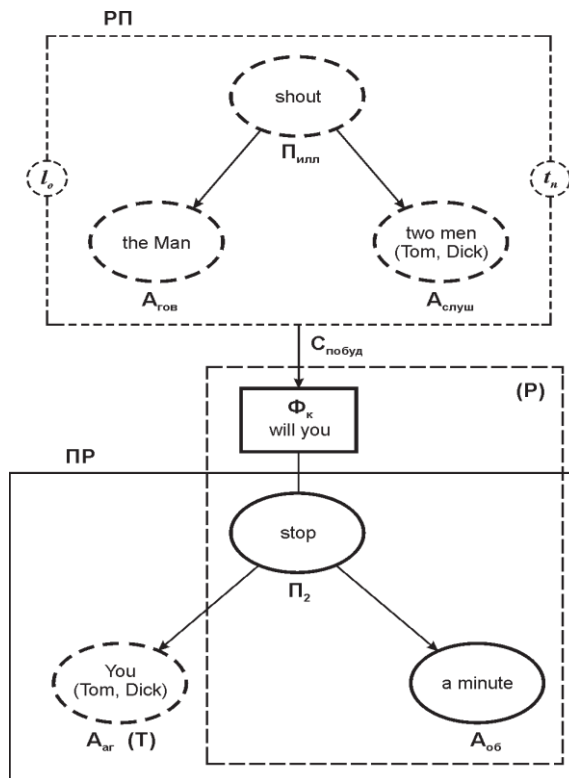
“Do try, Emmy” imperativ cümlənin bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən propozisiya strukturu (PR) (sxem № 2) “try” iki yerli predikatı (P₂), “Emmy” formal ifadə olunmuş aktantı (A_{ag}), “the soup” aydın şəkildə ifadə olunmuş aktantı (A_{ob}) və “do” emfatik ədatını üzgündə ehtiva edir. Aydın şəkildə ifadə olunmuş praqmatik zərziyəyə (PZ) daxildir: danışan A_{dan} (Mister Cozef), dinləyən A_{din} (Emiliya), vaxtın t_n (14:30, nahar yeməyi vaxtı), yerin l₀ (Emilinin otağı). Cümlənin aktuallaşdırılmış strukturu birbaşa məğraciət formasına malik olan “Emmy” aydın şəkildə ifadə olunmuş müvzudan (T) və “Do try” emfatik remadan (R) ibarətdir. Qeyd edək ki, ingilis dilində “do” ədatı 2-ci şəxsin və bircə şəxsin imperativ konstruksiyalarında istifadə olunur, başlanğıc müvqeyə malikdir və fraza vurğusunu üz güzərində daşıyır. (9, s. 197)

Praqmatika nüqteyi-nəzərindən, emfatik “do” ədatının istifadə edilməsi təşviqi gəcləndirir, təşviq və ya xahişə qəti, təkid (israr) xarakter verir. Belə ki, Mister Cozef gəzən nahar yeməyi gəndəlik həyatda həddən artıq vacib idi. Ona gürə də Emiliyanın da nahar etməsi onun gəzən zox vacib idi. Emfatik “do” ədatının imperativ cümlədə işlənməsi bu nəğmunədə israrlı xahişin ifadə edilməsi vasitəsidir. İndi son formantdan istifadə edilmiş cümlənin kompleks təhlilini nəzərdən keçirək.

He calls to them to stop, quite gently and politely at first. “Hi! Stop a minute, will you? He shouts cheerily”.

İlk nüvbədə qeyd etmək lazımdır ki, bizim tərəfimizdən tədqiq edilən “Stop a minute, will you?” imperativ cümlənin propozisiya strukturu (PR) (sxem № 3) “stop” iki yerli predikatdan (P₂), “you” formal ifadə olunmuş aktantdan (A_{ag}), “a minute” aktantdan (A_{ob}) və “will you?” son formantdan (F_s) ibarətdir.

Sxem № 3 (11, s.138)

Mövzu – rematik yanaşma nüqteyi-nəzərindən bu cəmlənin əsas xüsusiyyəti iki əlaqədar (bir-biri ilə bağlı) rematik elementdən: “*Stop a minute*” və “*will you?*” ibarət olan remanın olmasıdır. Bu zaman birinci hissə bizim tərəfimizdən nəzərdən keçirilən konstruksiyanın ən informativ elementidir. “*You*” müvzusu (M) aydın şəkildə ifadə olunmuşdur.

“*Will you?*” son formant praqmatik səviyyədə əmri yumşaldır, ona nəzakətli xahiş zaları verir. Bizim nəmunəmizdə qayıqda ola qəhrəman təsadəfən şlyapasını suya salır. O, qayığı dayandırmağı üz dostlarından sakit şəkildə və nəzakətlə xahiş edir.

Beləliklə, imperativ cəmlə-fikirlərin propozisiya strukturlarının məxtəlif nüvlərini təhlil edərək, biz belə bir nəticəyə gəldik ki, bəzi məxtəlifliyə baxmayaraq, hər vəziyyət gərə ümumiləşdirmə zamanı bu cəmlələrin propozisiyasının bir ümumi obyektivləşdirilmiş məcərrəd mənasibətlər sxeminə gəlir: “Predikat (P) + Agentiv (A_{ag})”. Bununla yanaşı bəzi propozisiya aydın şəkildə ifadə olunmuş praqmatik zərziyə (PZ) yerləşmişdir. Imperativ cəmlə-fikrin aktuallaşdırılmış strukturunun araşdırılması göstərmişdir ki, imperativ cəmlənin reması ona aid olan obyektlər, keyfiyyətlər, şərtlər kimi bəzi məna elementləri ilə arzu edilən hərəkətin üzəddi ki, bu da, üz nüvbəsində, təşviq prosesinin üzənən informativ əhəmiyyət daşdığını göstərir. Imperativ cəmlə-fikrin müvzusu, bir qayda olaraq, formal olaraq ifadə edilməmişdir və sıfır müvqeyini tutur. Praqmatik aktuallaşdırıcılar həminin təşviqetmənin zəlləllərinə təsir göstərir və bir qayda olaraq, məsləhət, xahiş, qadağa kimi məxtəlif təşviq nüvlərinin ifadə olunmasına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Богданов В.В. Предложение и текст в содержательном аспекте. СПб.: Филол. фак. СПбГУ, 2007, 280 с.
2. Сусов И.П. История языкознания: учеб. пособие. Тверь: ТГУ, 1999, 375 с.
3. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: учебник. М.: Едиториал УРСС, 2004, 352 с.
4. Сусов И.П. История языкознания: учеб. пособие. Тверь: ТГУ, 1999, 375 с.
5. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения: учеб. пособие. М.: Высш. шк., 1988, 168 с.
6. Сусов И.П. История языкознания: учеб. пособие. Тверь: ТГУ, 1999, 375 с.
7. Carroll L. Alice's Adventures in Wonderland. M.: Progress Publishers, 1979, 64 с.
8. Thackeray W.M. Vanity Fair: in 2 Vol. M.: Foreign Languages Publishing House, 1951. Vol. 1. 389 p.
9. См.: Храковский С. Типология императивных конструкций. СПб.: Наука, 1992, 302 с.
10. Jerome K. Jerome. Three Men in a Boat. M.: Foreign Languages Publishing House, 1959, 228 p.
11. Фомичева Е.В. Вестник Челябинского государственного университета // Филология. Искусствоведение, 2009, № 34 (172), Вып. 36, с. 136-140.

Резюме

Аида Шабиева

Моделирование семантической структуры императивных предложений в английском языке

Использование комплексного подхода в изучении побудительных предложений-высказываний позволяет увидеть различия в строении семантических структур предложений. Анализ моделей средств выражения побудительности показал, что наличие прагматических актуализаторов конечных формативов и операторов оказывают непосредственное влияние на смысловую нагрузку побудительных предложений

Ключевые слова: побудительные предложения, императивных предложения, повелительные предложения, речевой акт

Summary

Aida Shabiyeva

Simulation of the Semantic Structure of Imperative Sentences in English

The imperative is, in all of its uses, a marker of hypotheticality with varying degrees of force exertion ranging between plus maximum and minus maximum value including zero point. The strength of force can be equated with that of the speaker's intention or volition to cause the propositional content to become realized. Imperatives are prototypically used with strong force, but less typically. The imperative is treated as a construction, which typically (though not necessarily) evokes a conceptual scene in which the speaker exerts strong (directive) force toward the addressee, who will be thereby caused to act as an agent.

Key words: imperative sentences, imperative form of predicative, mood, structure of imperative

Redaksiya heyətinin qəzvg fil.ğ.f.d., dos. Rzayeva Sevda Ramiz qızının rəyi əsasında zapa məsləhət gürğlmüşdür.

UOT 82

ANARIN “GÜZ MUNCUĞU” POVESTİ XXI ƏSRİN
NƏSRİ KONTEKSTİNDƏ

Təranə TURAN RƏHİMLİ*

Açar sözlər: nəsr, yaradıcılıq, fəlsəfi, magik realizm, mistika, povest

Giriş

Anarın “Güzmuncuğu” povesti Azərbaycan nəsrinin ən son mərhələdə mğhgm bədii nailiyyətlərindən biri kimi dəyərlidir. Zağdaş ədəbiyyatşünaslıq və tənqiddə böyük maraq doğuran povestin fərqli ideya və problematikası, orijinal obrazları yalnız milli nəsrimiz gəzən deyil, Anar yaradıcılığı gəzən də yenidir. Yazısının XX əsrin altmışıncı illərindən başlayan, XXI əsrdə yeni yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə zənginləşən zoxşaxəli yaradıcılıq yolunda “Güzmuncuğu” üzgənəməxsus sənətkarlıq xgşusiyyətləri, bədii həqiqətə fərqli baxış tərzilə yadda qaldı.

Anar nəsrində Dostoyevskisayağı həqiqət axtarışı

“Ədəbiyyata sırf bədii istiqamətdən başqa hez bir istiqamət lazım deyil, deməli ki, bəla və fəlakətin kükğ ifadə olunan istiqamət isə hez gərək deyil, ona gürə gərək deyil ki, yazıçıya onun azadlığını məhdudlaşdıran istiqamət zorla qəbul etdirilir, həm də ki, bu istiqamət kin, süyüş ifadə edir ki, bundan da bədiilik məhv olur”. (2, 115) Dostoyevski bu kəlmələri Petraşevskinin məclislərindən birində ədəbi mğbahisə zamanı söyləmişdi. XIX əsrin böyük söz ustasının bğtğn düvrlər gəzən təzətor qalan bu fikri mğstəqil yaradıcılıq müvqeyinin, sənətkar azadlığının israrla mğdafiəsi, onun hər cğr diktaturadan uzaqlığının inikası və ən əsası, bədiiliyin bğtğn meyarların fuvqğndə dayandığına yazıçı inamının ifadəsi demək idi. Anarın “Güzmuncuğu” povesti də məhz bu sənət amalına sədaqəti ilə sezilir, hələ ilk əsərlərində azad yazıçı müvqeyini aşkar ifadə edən (XX əsrin 60-cı illərində bu nə qədər zətin olsa da!), sənətə yalnız bədiilik, estetizm prizmasından baxan qətiyyətli bir nəsrin zamana, insanlığa yeni süzğ kimi diqqəti zəkir. Oxucu əsərin ilk sətirlərindən yazıçı həqiqətinə inanmağa başlayır. Əsərin hələ epiqrafından bəlli olur ki, sənət Həqiqəti bğtğn həqiqətlərdən yğksəkdə dayanır.

Məlum olduğu kimi, epiqraf əsərin gəmumi ruhunu, məzmununu, yazıçı qayəsindən və əsas ideyanın diqtəsindən irəli gələn mətləbləri həmişə üzgndə ehtiva etmir. Bəzən bilavasitə əsərlə hez bir əlaqəsi olmayan epiqrafa da rast gəlirik. “Güz muncuğu” povestində isə hər fəslin əvvəlində verilən epiqraf xarakterli yazılar, sitatlar, aforizmlər birbaşa mətnin semantik yğkğ ilə bağlıdır, məzmunun azılmasına, ideyanın anlaşılmasına zəmin hazırlayır, bədii fikrin məntiqi ilə uzlaşır. Buna gürə də bilavasitə yazıçı fikrinin izahına yönələn sitatlar, aforizmlər bolluğu oxucunu yormur, əksinə, sənətkar həqiqətinin dərkinə stimül yaradır. Anarın “Güz muncuğu” povestində Dostoyevski nəsrində olduğu kimi, hadisələrin, obrazların hamısı bərabərhğquqludur. Əvvəlki nəsr əsərlərində olduğu kimi, mğəllif burada da “fərdi”də “gəmumi”ni, “mən”də epoxanı, “xırda”da monumentalı əks etdirə bilib. Oxucu əsərə üz aksioloji mğnasibəti sayəsində (həmişə bunu hiss etməsə belə) mğəllifin polifonik tərzdə təqdim etdiyi həqiqəti, əsərin gəmumi məzmunundan doğan nəticəni aydın dərk edə bilir. Məsələn, “Güz muncuğu” povestinin qəhrəmanı

* filologiya gəzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: terane.turan@gmail.com

Əhlimanın həyat fəlsəfəsi, ziddiyyətli dğnyagörüş, dğnyanı gah materialist, gah idealist dərkə yönələn baxış tərzı bəzən oxucunu qane etməsə də, üz düşüncələrinə inandırır bilir. Zğnki yazısı Əhlimanın mğxtəlif zaman, hadisə və situasiyalarda fərqli düşüncə tərzini inamla təqdim edir, qəhrəmanı ilə razılaşıır, oxucunu onun məntiqinə inandırır, təfəkkğrğnə ehtiram hissi yaradır.

Bədii obrazın mahiyyəti və yazıcı fəlsəfəsi

“Anarın obrazları mənfilik və təmtəraqlı konfliktlər xatirinə qəlibə salınan ekzotik nğmunələr deyildir, onlar sırf real insandırlar və hər konkret situasiyada üz real insan xislətləri ilə zıxış edirlər”. (3, 66) Tənqidzi Aydın Məmmədovun bu fikrini qeyd-şərtsiz “Güz muncuğu” povestinin sğni pafos və ritorikadan uzaq, son dərəcə təbii obrazlarına, xğsusilə aparıcı qəhrəmanına şamil etmək yerinə düşür.

“Ümrğ boyu materialist olmuşdu. Ülgəmdən sonra başqa bir həyatın müvcudluğuna hez vaxt inanmamışdı”. (1, 27) Bu, qəbirdə sıxıntı zəkən Əhliman haqqında yazısının qənaətidir. “Hə, indi Allaha ğz tutursan, ümrğn boyu varlığını dandığın Allaha... Allaha təvəkkğl... Allahdan başqa hez nəyə, hez kimə ğmid yoxdu. Məni burdan yalnız Allah adlanan Müçğzə qurtara bilər”. (1, 29) Bu isə ruhi-mənəvi vəziyyəti dəyişən aparıcı qəhrəmanın fikridir. Yazısı təhkiyəsi ilə qəhrəman süzğ arasında həmişə belə bir ğzvi əlaqə, vəhdət var, onlar yaxşı anlaşırlar, oxucunu əsərin daxili məntiqinə inandıran başlıca amil də budur. Anarın təkcə Əhlimanın diliylə danışması yox, həm də onun tərəfində olması əsər boyu mğşahidə etdiyimiz, polifonizmə xas məziyyətlərdən biri kimi diqqəti zəkir.

Qəhrəmanın üzğ ilə gizli polemikası, gizli dialoqu sayəsində onun xarakter cizgiləri aydınlaşır. Bu dialoq və polemikalarda üzğndərkən dərinliyi, idrakın lap nğvəsinə qədər nğfuzətmə dəqiq müşahidə edilir. Qəbirdə dirilən Əhlimanın gah Daniil Andreyevizin kitabından oxuduqlarını, gah sufilərin məşhur lətifəsini xatırlaması, dğnya ədəbiyyatı klassiklərinin, milli yazıcıların əsərləri, qəhrəmanları və s. “anımların” beynindəki “basa-bası, fikirlərin tğnlğyğ” qəbir gerzəkliyini, insanın həyatda düşə biləcəyi ən mğrəkkəb, zərəsiz situasiyanı unutmağa xidmət edir. Dəli olmamaqzun beynini qatan qəhrəman “Bəlkə xilas – dəli olmaqdır?! qənaətinə qədər gəlib zıxır. Lakin xilas olanadək Əhlimanı sağ saxlayan onun oyaq idrakıdır, bir-birini sğrəkli əvəz edən düşüncələridir. Yazısı bğ-tğn əsər boyu insan idrakının ğğcğnə, yenilməzliyinə inamı təlqin edir.

Povestdə güz muncuğu rəmzi-simvolik, şərti-metaforik məna daşıyır. Əsas yazısı diqqəti isə Əhlimanın timsalında zağdaş insanın yaşantıları, düvrğn mğrəkkəb stixiyasından irəli gələn, qavranılması və qəbul edilməsi müşkğl olan sosial gerzəkliklərə mğnasibət, mğhitin, hadisələrin fonunda xarakterin formalaşması və s. ünəmli həyat məsələləri ğzərində cəmləşir. Ülgm və ülgəmdən sonrakı həyat həmişə insan oğlunu uzun-uzadı düşüncələrə qərğ edib. İlk, bəsət ədəbiyyat nğmunələrindən başlayıb ən mğkəmməl, şədevr əsərlərdək bğtğn yazılmışlarda bu mğəmmanın, insan zəkasının anlamaqda zətinlik zəkdiyi, qarşısında acizliyini qəbul etdiyi bu qapalı aləmin dərkinə ğğclğ meyl var. Uzun əsrlər yaradıcı zəka qeyri-səlis məntiqlə, təxəyyğlğn ğğcğ ilə, elmi təfəkkğr dərin analitik nğfuzla məsələnin mahiyyətinə varmağa zalışıb. Hələ 2500 il əvvəl Platon düyüşdə üldğrğlən, on iki ğğn sonra meyidi yandırılarkən qəfildən dirilən Eranın paralel dğnyada ğürdğklərini analiz edirdi. Amerikalı psixoloq həkim Raymond Moudi “Ülgəmdən sonrakı həyat”, “Həyatdan sonrakı həyat” kitablarında həkim dostu Corc Ritzidən eşitdiyi bir hadisənin yaratdığı maraqla tədqiqatlar aparır, ülgəmdən sonrakı həyat barədə biliklərlə insanın alt şüuruna girməyin mğmkğnlğyğnğ isbata zalışırdı.

“Göz muncuğu” povestində ölümün dərkinə fərqli sənətkar baxışı

Anarın “Güz muncuğu” povestində də ülgmğn dərkinə yönələn bədii-fəlsəfi dğşüncələr yer alır: “Ülgm beləymiş... Bəs o yğksəklik, uzuş, ağrının xatirəsi... Tanış sifətlər...

Ülğbsə, bunları necə xatırlayır? Bəlkə o dğnya dedikləri budu... Nədi ülğm – həmişəlik Son ya başqa bir həyatın başlanğıcı...” (1, 25-26) Hələ ilk fəsildə qəbirdə uzanlı halda üz sıxıntılı həyat yolunu xatırlayan Əhlimanın timsalında ülğm haqqında uzun-uzadı düşüncələrlə, ülğmə fərqli mğnasibətlə qarşılaşırıq. İlk fəslin ilk süzğ olan “ağrı” əsərin izində digər süzləri zəkib aparan lokomotiv kimi kezib gedir. “Ağrı... dəhşətli, düzğlməz ağrı... Beynimdə ildırım zaxır. Sonra... hez nə... .. nə ağrı, nə işıq, nə qaranlıq.... səssizlik... sğkut...” (1, 23-24) Həmin düzğlməz ağrını da, zaxan şimşəyin ani yanıb-sünən işığını da, aləmin yenidən “zilzğlmət qaranlığı”a qər q olmasını da, və bütün bu baş verənləri dğnyanın sakitcə, sğkutla izləməsini də yazızı əsər boyu diqqət mərkəzində saxlayır.

“Güz muncuğu”ndakı ağrını unutmaq mğmkğn deyil. Ülğm dəhşətini yaşamasaq da, hazansa ülğb dirilməsək də, nədənsə, Əhlimanın yaşantıları, xğsusilə ağrısı bizə tanış gəlir. Büyük Lev Tolstoyun yazdığı kimi, “Adətən, əsil bədii təsir alana elə gəlir ki, bunu əvvəllər də bilirdi, lakin süyləyə bilmirdi”. Anarın povestini oxuduqdan sonra aldığımız yğksək təəssğrat, dərin bədii təsir bu qənaəti bir daha təsdiqləyir. “Güz muncuğu” povesti asan həzm edilə bilməyən həqiqətləri ifadə etdiyi gğzn ağır ahəngə malikdir. Buna güərə də əsəri “su kimi”, “birnəfəsə” oxumaq olmur. Oxusan da həzm edə bilməzsən. Cazi-bəsinə qapılıb Nitsşe fəlsəfəsini yeniyyətəməlikdə, ilk gənclikdə oxuyub dərk etmədiyimiz kimi... Uşaqılıqda evin əlzətməz guşəsində saxlandığından marağımızı cəlb edən, əlimizə düşəndə birnəfəsə oxuduğumuz mğqəddəs Qurani-Kərimi anlamadığımız kimi... Həyatı, dğnyanı filosofca idrakın məntiqindən doğulan, yazızı yetkinliyinin zirvə yaşında yazılan əsər də belədir. Zətin dərk olunur və zətin də təhlilə gəlir. “Güz muncuğu” povestində də vəziyyət bu cğrdğr. Nə qədər paradoksal gürğnsə də, həyəcan və gərginliyin ən yğksək həddinədək hisslərimizi sınayan, hər fəslində həyat və ülğm haqqında düşğncələrimizə ünəmlı, lakin ağır nəşə əlavə edən əsərin finalından sonra bir yğngğllğk hiss edirik. Bunun səbəbini bir qədər sonra azıqlamaq fikrindəyəm.

“Gözmuncuğu” qəhrəmanının tənhalığı XXI əsr insanının tənhalığı kimi

Ülğmğn ağırlığı... Tənhalığın bğtğn əsərin ruhuna hopan basqısı... İnsanın təzədlı ümrğ və əzəblı sonu... Bğtğn bunlar “Güz muncuğu” oxucusunu tək cə aparıcı qəhrəmanın zəkilməz ümrğ yğkğ ilə tanış etmir, həm də onun həyat fəlsəfəsinə zərif və dərin naxışlar həkk edir. Tənhalıq – əsərin izindən qalın, qırmızı xətlə kezir. Onu gürməmək, ona laqeyd qalmaq imkansızdı. Bu həm XIX əsrin 60-70-ci illər Rusiyasının Raskolnikova bəxş etdiyi əzəblı yalqızlıq qədər dərin ictimai məzmun daşıyır (F.M.Dostoyevski. “Cinayət və cəza”), həm də nəsillicə Buendalara Allahdan tale, qismət kimi yazılmış yğz ilin vərđişi olan tənhalıq kimi büyük kədər doğurur (Q.Q.Markes. Yğz ilin tənhalığı). Birinci halda, tənhalıq zamanla, mğhitlə, ictimai proseslərlə bağlıdır; düvranın gərđişi dəyişərsə, qanunlar fərqli yazılıb icra edilərsə, bu tənhalığa da son qoyular. İkinci halda isə, tənhalıq zərəsiz xəstəlik kimidir. Zğnki, bəxt, tale, alın yazısı kimi Allahdan gəlir və onu dəyişməyə kimsə qadirdir deyil, hətta ən gğclğ qəhrəman da.

“Güz muncuğu” povestinin qəhrəmanı Əhlimanın tənhalığı mahiyyətində hər iki zaları birləşdirir. Əhliman həm zamanın, mğhitin təlqin etdiyi yalqızlığı, həm də ilk baxışda həyat tərzindən irəli gələn xğsusıyyət kimi gürğnən, əslində bəxtin, taleyin bəxş etdiyi tənhalığı yaşamağa məhkumdur. Onun xarakter bğtövlğyğnə mane olan amillərdən biri də budur. Əhlimanın adının ifadə etdiyi məzmunu – “əhli-iman”a (iman əhlinə) qovuşmadan Əhrimana (şərə) zəvrilməsində bu tənhalığın yaratdığı xaosun da payı var.

Yazızı Əhlimanı Əhriman edən səbəbləri, eləcə də onun tənhalığının küklərini ısrarla axtarır. Haqlı olaraq bunu qəhrəmanın uşaqılıqda uğradığı haqsızlıqlara, gürdğyğ zğlmə yozur. Dğnya ədəbi təcrgbəsində də məsələnin bu şəkildə züzğmğ ilə qarşılaşırıq. Fransız yazızısı Jan Gevr “Xacə şah” romanında Qacar despotizminin səbəblərini onun

uşaqkən gürdöyğ amansız işgəncələrlə, sonralar bəğtən həyatının kabusuna zəvrilən şiddətli əzablarla izah edirdi. Əhlimanın da vəziyyəti təxminən bu cərdə. Hələ səkkiz yaşındaykən yuxarı mərtəbədəki qonşunun, “hansı idarəninə böyüğü” Qasımın oğlu, həmyaşıdı Nəsibdən olmazın zəğlmlər görmüşdü. Kələyin, sazağın “adamın iliyinə işlədiyi” soyuq vaxtda Nəsibin yuxarıdan əndərđiyi bir ləyən buz kimi suyun ağırsı, yenə də Nəsibin təkidiylə maşınlarına minib Keşlədə hiylə ilə düşürdöləndə soyuq havada pay-piyada şəhərin o başından evə zatmağın sətəlcəm sızıltısı, daha sonra əyyaş atasının “yağlı qapazı”, qırmancların “zolaq-zolaq güynərtisi”... daha neyə-neyə AĞRI Əhlimanı dəyişir, onun izində Əhriman yetişdirir. Beləcə bir vaxtlar məktəbdə Nəsibin ona qoyduğı “Əhriman” ayaması reallığa zəvrilir.

Lakin buna baxmayaraq, yazızı üz qəhrəmanının təbiətinə yeni zalarlar əlavə etmək, onun xislətini dəyişmək gəğn mğxtəlif situasiyalar yaradır. Əhlimanın konkret vəziyyətlərdə zəvik, dinamik inkişafına zəmin hazırlayır. Bu cəhətdən povestin “Aydan”, “Ay rəqsi” fəsillərinin gəğrinə daha zox “yğk” düşür. Bu fəsillər “Qadına məhəbbətdə həyatın bəğtən güzəllikləri var” (Maksim Qorki) qənaətini yada salır. Ay adamı – yuxuda gəzən Aydan Əhlimanın həyatına Ay işığının cazibəsi ilə gəlir və onun monoton ümrəgə rəng qatır. Aydanın “ipisti” güzəlliyi aparıcı qəhrəmanın həyata soyuq mğnasibətini birdən-birə dəyişir. Əhlimanın qəlbində indiyədək gnsiyyətdə olduğı hez bir qadına qarşı duymadığı hisslərin təlatəgə baş verir: “İzim ən zərif qoxularla, ən incə musiqi nəvalarıyla, ən güzəl şeir misralarıyla limhəlim dolurdu” (1, 122).

Qğrub zağı gəğtə azıq maşında xəyali Mərdəkan gəzintisi, kələyin sazlarını gəğnə zırpdığı qızın cazibəsi, gəğyi “ən nəvazişli, ən isti süzlərlə dolu” qəhrəmanın sevgi həyəcanı bambaşqa bir Əhliman obrazından danışır. Lakin Əhliman həyatın təzadları arasında tərəddəddə qaldığı gəğn Ay qızının gətirdiyi ani xoşbəxtlik onun bəğtən ümrəgə, qəlbinin ən uzaq guşələrini işıqlandırmağa yetmir. Zəğnki onun yaşadığı dğnyanın bir-birinə zidd reallıqları xoşbəxtlik qapılarını qəhrəmanın gəğnə kip bağlayır. Zəğnki bu dğnyada insanların bir qismi “yer gəğndə üzğ kimi canlılara qənim kəsilmiş”, “bir ovuc dən, toxum səpib bir torba yox, on torba, on xaral məhsul gütğrməkzəğn torpağı kimyəvi gəğbrələrlə zəhərləyən, zirkab axıntılarıyla dənizləri kirləyən, meşələri qıran, qazlarla, tğstəylə havanı korlayan doyumsuz acgüz”lərdir. Digər qismi də “əqidəsi yolunda edama gedən Nəsimidir. “Hacı Murad”ı yazan Tolstoydur, Mahatma Handidir, Alber Şvetserdir, Tereza anadır. Şagirdlərini ülgm yolunda yalnız buraxmayan, onların aqibətini paylaşan, onlarla birlikdə ülgmğ qəbul edən Yanuş Korzakdır”, “dğnyanın ən güzəl, ən incə qadınlarıdır, ən cəsur, ən gəğclə, ən iradəli kişiləridir, ən məsum uşaqlarıdır, ən mğdrik qocalarıdır”, “Fəzulidir, Lİ Bodur, Rafaeldir, Motsartdır, Zexovdur.” (1, 152). Əhliman belə bir qarışıq dğnyanın sakinidir. Bu tərəflərdən daha dğzgəğn olanını sezməkdə acizdir. Buna gürə də qəhrəmanın iz dğnyasındakı mğharibələr ara vermir.

Əsərdə Xeyirlə Şərin mübarizəsinə fərqli prizmadan baxış

Əsərdə bəşər tarixinin ən qədim mğbarizəsi – Xeyirlə Şərin gəğclə qarşıdurması ayrı-ayrı tərəflərin arasında yox, bir obrazın daxilində baş verir. Kim qalib gələcək? Okkultizm gəğrə mğdafə etmək istəyən tədqiqatçı, dğnya fəlsəfəsini, dini kitabları, ədəbi abidələri mğkəmməl səviyyədə üyrənib mənimsəyən ziyalı Xeyir-Əhlimanmı, yoxsa izindəki sevgi hissləri “cəğcərməmiş” məhv olan, ata-anasına belə nifrət edən, qədim sirli xalının sahibini üldğrmək gəğn gürəvləndirilmiş Şər-Əhrimanmı? Bunu mğəyyənləşdirə biləcəyimiz son məqamda da yazızı bizi hər iki personajla qarşılaşdırır. Bir qədər əvvəl toxunduğumuz nəğans, finaldan sonra hiss etdiyimiz yğngəlləğk hissi bəlkə də elə bununla bağlıdır. Sonda yazızının Hürmğzdəğn və ya Əhrimanın qələbəsinə oxucunun ixtiyarına buraxması məsələni Xeyirin – Hürmğzdəğn xeyrinə həll etməyimizə imkan yaradır.

Fyodor Dostoyevski realizmi ilə Qabriel Qarsia Markes magik realizminin sərhədləri bir-birindən nə qədər uzaqdırsa, realizmin hər iki zəlxarının “Güz muncuğu” povestindəki vəhdəti, harmoniyası bir o qədər gerzəkdir. Anar da Dostoyevskisayağı, bədii məntiqin yekununu, finaldan hasil olan fikri hazır şəkildə oxucuya təqdim etmir, hadisələri analiz edib nəticə çıxarmağı, son qənaətə gəlməyi oxucu mğhakiməsinin ixtiyarına buraxır. Bununla da qəhrəmanın son aqibətini, taleyinin yozumunu oxucuya həvalə etmiş olur. Yazısı Somambulizm bəlasının gənc ümrəgnə son qoyduğu Ay qızı Aydanın cəsədinin yanında yerə sərilmiş cəsədin – eyvandan itələnib yığılan adamın kimliyini, Əhriman və ya Hürmğzd olduğunu, eləcə də əsərin əvvəlində məzardan dirilib qayıdanın Xeyirmi, Şərmi olduğunu oxucu mğhakiməsinə verir. Əslində, əsərin finalında son göz abzaslıq mğəllif fikrini oxumadan da Anarın üz qəhrəmanının taleyini oxucuya etibar etdiyi bəllidir. Oxucu fəhmlə duyur, ya bəlkə də belə duymaq istəyir ki, qayıdan Hürmğzddğ. Ən azı, Şərin yenidən dğnyaya qayıdışını və təzə Əhrimanlar yetişdirməsini yazısının istəməyəcəyi gmidilə bu inama küklənir. Aparıcı qəhrəmanın üz şəxsində iki paradoksal xarakteri – Hürmğzd və Əhrimanı birləşdirməsi qeyri-ixtiyari Lev Tolstoy yaradıcılığından yaxşı tanıdığımız ruhun dialektikasını yada salır. Əhliman obrazında ruhun ikiləşməsi hadisəsi o qədər ani baş verir ki, Hürmğzd və Əhrimanın zəlin-zarpaz izləri, təzadlı aləmləri fikrimizdə dolaşır düşür, bəzən az qala bu iki fərqli personaj arasındakı sərhədlər itir, onlar bir-birinə qarışır, əhvalatların hansında Əhlimanın, hansında Əhrimanın iştirak etdiyi sual altında qalır. Lakin oxucu bunu zətin züzsə də, bir həqiqəti aydın dərk edir ki, hər iki personaj bir insanın daxili-mənəvi aləminin, psixoloji yaşantılarının təmsilçisidir. Eyni insanın ruhunun fərqli yönlərə şəxələnməsi, ikiləşməsidir. Əsərdə fərqli yazısı gslubunun stixial elementləri göz üngndədir. Tanış müvzuya – insan və həyat mğcadiləsinə, ülgm həqiqətinə fərdi sənətkar mğnasibəti bəd nəzər sindromu, zoxəsrlilik inanclar fonunda təzahğr edir.

“Güz muncuğu”nda Markesin magik realizmində olduğu kimi sirli aləmdən qopub gələn mistik obrazlar, bədii gnsğrlər, detallar var. Bəd nəzəriylə məhv etmək bacarığına malik qəhrəman, naxışlarında dğnyanın sonu haqqında məlumatın şifrələndiyi xalı, qeyb olmuş qaraj, həmin qarajda gizlədilmiş aparaturla, badımcan rəngdə buludlar, isti yağış, axsaq kğlək,... və s. sirlilik, mğəmmalılıq son dərəcə inandırıcıdır. Əsərin gmmumi ruhuna, pafosuna o qədər uyğun gəlir ki, oxucuda hez bir şübhə, etiraz doğurmur, əksinə, təbii və səmimi qəbul edilir.

Bəşər tarixində sonuncu sivilisasiyanın dəhşətli sonu – Desürs, yəni Qiyamət gğng haqqında mğxtəlif fərziyyələrə “Güz muncuğu” mğəllifinin fərqli bir əlavəsi var. Anarın Qiyamət vəhşətindən yazısı təxəyyğlğngn məhsulu olan təzə bir vasitə – qədim xalı ilə əlaqəli süz azması uğurlu bədii priyom kimi maraq doğurur. Ən yaxın tarixə mğraciət edən mğəllifin 2012-ci ilin son gğng haqqında qədim Mayya təqvimindəki məlumatın yaratdığı ajiotajı yada salmaq məqsədi fərqlidir. Tarixi şumerlərə gedib çıxan xalının naxışlarında dğnyanın sonu barədə məlumatın əks olunduğunu əsərin qəhrəmanı Əhliman Zəpıqdan eşidir. Lakin Qiyamətə onun üz fərdi mğnasibəti var. Nə qədər təəccğblğ gürənsə də, aparıcı qəhrəman Qiyamət ehtimalından məmnun qaldığını etiraf edir: “... qoy bir-birinin boğazını gzsğnlər, haramzadalar, insanlar bundan artığına layiq deyillər. Bir yandan baxanda, – deyə düşünürdüm, elə xalzasız-filansız da dğnyanın axırındır da... Bu qədər zğlm, ədalətsizlik, yalan, riyakarlıq, pozğunluq izində yaşamaq insanların ən büygk gğnahı və ən büygk cəzası deyil məyər?” (1, 30) Aparıcı qəhrəman burada mğəllif missiyasını yerinə yetirir. Düvrğn, mğhitin acı mənzərəsinin doğurduğu ikrahla bğtğn haqsızlıqlara, dğnyanı mğharibələrin sarsıtdığı bir zamanda millətin üz izində bir-birinə qənim kəsilən mənəviyyatsızlara etirazını bu şəkildə ifadə edir.

Nəticə

“Güz muncuğu” povesti XXI əsrin ziyalıının düşüncələr kompleksidir. Burada zağdaş insanın, ütən yğzilliklərin elmi, fəlsəfi, dini, ədəbi görüşlərini qavrayıb ğmumi-ləşdirən həməsrimizin yaşıantıları, gğnğmğzğn sosial gerzəkliklərinə baxış tərzi, maddi və mənəvi-əxlaqi dğnyamızın itkilərinə mğnasibəti dolğun bədii əksini tapıb. Həyat həqiqət-ini yeni bizimdə bədii tədqiq və təhlil mərkəzinə gətirən novator əsəri əsrin nəsrı füyqğnə qaldıran da məhz bu məziyyəti – mğasirliyidir. Buna gürə də əsər zağdaş insanın düşün-cəsinə təsir edib həyata mğnasibətin fərqli zalarları haqqında dərin təəssğratla yadda qalır. “Güz muncuğu” povesti yeni nəsrin ən yeni nailiyyətlərindən biri kimi ədəbiyyatımızın bu sahəsinin inkişaf səviyyəsi haqqında dolğun təəvvğr yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. Güz muncuğu. Bakı: Yazızı, 2014, 160 s.
2. Qrossman L. Dostoyevski. Bakı: Gənclik, 1972, 615 s.
3. Məmmədov A. Süzğmğz eşidilənədək. Bakı, Yazızı, 1988, 206 s.
4. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazızı, 1979, 198 s.

Резюме

Тарана Рагимли

Повесть Анара "Бусы от глаза" в контексте прозы XXI века

В статье повествуется о прозе выдающего писателя, представителя современной азербайджанской литературы Анара, пришедшего в литературу в 60-х годах XX века, его проза привлечена к внимательному аналитическому анализу. В научном анализе конкретный повесть Анара особенно рассматривается на вопросы любви к человечеству, к миру, божественной любви и др. и раскрыто своеобразное отношение творца к этой тематике а также к особенностям новаторства его прозы. В исследовании проза Анара рассматривается в современном научном контексте, оценивается в аспекте основных направлений развития и важных творческих склонностей азербайджанской прозы.

Статья имеет применительное значение на научных семинарах филологических факультетов высших школ, посвящённых вопросам спецкурсов и спецсеминаров.

Ключевые слова: проза, творчество, философия, магический реализм, мистика, повествование.

Summary

Tarana Rahimli

The novel of Anar "eye amulets" in the context of the prose XXI century

The article tells about the prose of the outstanding writer, a representative of contemporary Azerbaijan literature Anar, who came to literature in the 60s of the XX century, his prose is attracted to careful analytical analysis. In the scientific analysis, Anar's particular story is especially considered for questions of love for humanity, for the world, for divine love, etc., and a peculiar attitude of the creator to this subject is revealed, as well as to the peculiarities of the innovation of his prose. In the study, the prose of Anar is considered in the modern scientific context, evaluated in the aspect of the main directions of development and important creative inclinations of Azerbaijani prose.

The article has an application value at scientific seminars of philological faculties of higher schools devoted to questions of special courses and special seminars.

Key words: prose, creativity, philosophy, magic realism, mystical, narrative.

Məsul katib fil.ğ.f.d.,dos. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızının rəyi əsasında zapa məsləhət gürğlmüşdür.

UOT 81

**İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN SÖZÖNLƏRİNİN AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

Günay MURTUZAYEVA*

Açar sözləri: sözönləri, zaman anlayışı, hal şəkilçiləri, arxaik üslub, qoşma, dil qrupları

Giriş

Dilçilik ədəbiyyatında ingilis dilindəki süzönləri barədə alimlər arasında yekdil fikir yoxdur. Hətta süzöngəni ayrı bir nitq hissəsi olub-olmaması da mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Belə ki, bu sahənin tədqiqatçılarından bir qismi süzönlü tərkiblərdə süzönlərin sintaktik rolu məsələsinə toxunmayaraq, onu nə idarə edən, nə də idarə olunan süz ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, süz birləşməsində süzöngəni ikitərəfli münasibətləri və yerinə yetirdiyi semantik-sintaktik funksiyalar cəmlə şərtləri arasında münasibətlərin ifadə vasitəsi ilə bağlı bir sıra səciyyəvi cəhətlərin aşkar olunması üçün zəmin yaradır.

Süzöngəni sintaktik qrupun iki şərti arasındakı münasibətləri bildirərək hər iki tərəflə bağlı ola bilər, buna görə də o, həm asılı olduğu komponentlə, həm də süzönlü birləşməni təşkil edən komponentlə mənə əlaqəsinə girir.

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan təfəkkirindəki təzahürünü dildə ifadə vasitəsidir. Qrammatika üzündən zaman yaratmır. O, yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə öz xüsusi vasitələri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir.

İngilis dilində zaman bildirən sözönlərin bölgüsü

Oruc Musayev süzönlərini zaman məzmunu bildirən isimlərlə əlaqəyə girərək hal, hərəkət və ya vəziyyətin müəyyən bir zamanla bağlı olduğunu göstərir. Zaman süzönlərinin işlənmə yerini aşağıdakı qruplara (1, s. 203)

1) Zamanın müəyyən anına və ya vaxtına uyğun olub, hadisə və faktı göstərən süzönləri. Bu qrupa müasir ingilis dilində çox işlənən “about”, “around”, “at”, “on”, “in”, “under”, “within”, “for”, “during”, “over”, “through”, “throughout”, “in the course of” və “outside” süzönlərini daxildir.

2) Zamanın müəyyən anından əvvəl baş verən hadisə və faktı göstərən zaman süzönləri. Bu qrupa “before”, “by”, “till” (“until”), “to” və “beyond” süzönləri daxildir.

3) Zamanın müəyyən anından sonra baş verən hadisə və faktı göstərən zaman süzönləri. Buraya “after”, “from”, “since” və “on (upon)” süzönləri daxildir.

4) Həm əvvəlki, həm də sonrakı ana aidliyi göstərən süzönləri. Buraya “between”, “from... to” süzönləri daxildir.

Hər qrupa daxil olan süzönləri, bir tərəfdən, şərh edilən faktların müəyyən anın davamiyyətini, digər tərəfdən isə müəyyənləşdirilən zaman əlaqəsinin səciyyəsinə dəqiqləşdirir.

Bunun nəticəsində sadalanan süzönlərini bir sıra qarşılaşdırmalarla qruplaşdırılmış olurlar, bununla da müəyyən bir sistemə əsaslanaraq yaradılırlar. Sistemin prinsiplərinin qarşı-qarşıya qoyulması həm də onların əlaqəsinin formasıdır. Yəni onların qarşı-qarşıya qoyulması, müəyyən mənada, onların arasında əlaqənin mövcud olduğuna dəlilətdir.

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: g.murtuzayeva@mail.ru

Yuxarıda qeyd olunanlardan gürəndəy kimi, nəzərdən keçirilən bu sistemin daxilində müvcud olan əlaqələr kifayət dərəcədə mürəkkəbdir.

Zamanın müəyyən anındakı hadisə və faktı göstərən sözönləri

Bu qrupa mğasir ingilis dilində zox işlənen “at”, “on”, “in”, “under”, “within”, “for”, “during”, “over”, “trough”, “about”, “around”, “troughout”, “in the course”, “of” və “outside” süzünləri daxil edilir.

During süzüng mğəyyən bir zamanda və ya zaman izərisində baş verən, hadisəni ifadə etmək gğzn işlədilir. Bu süzüngnğn yaratdığı mənə Azərbaycan dilində “düvrğndə”, “ərzində”, “mğddət” və “iz” süzlərinin küməkzi ad formaları ilə də ifadə olunur. Bu süzlər Azərbaycan dilində də ancaq zaman anlayışı əks etdirir.

Their attachment lasted for several months, during witch time he weaned himself away from the dramatic school – no painful process – and devoted his afternoons to squiring her on shopping tours, some of which were for him. (2, s. 56) (Onların bağlılığı bir nezə ay zəkdi, bu mğddətdə oğlan hez bir zətinlik zəkmədən dram məktəbinin daşını atdı, bğtğn gğnlərini qadını mğxtəlif mağazalara mğşayiətə sərf edirdi, belə gedişlərin bəziləri oğlana gürə edilirdi).

Mğxtəlif zaman məzmunu bildirən isimlərlə əlaqəyə girən “in” süzüng, müvcud sərhəd fərqlərini və zamanın keçən düvrğnğ ifadə etmək gğzn də işlədilir. Gələcək zamanla əlaqədar olaraq “in” süzüng minimum vaxt bülğğsğnğ güstərir və minutes, days, years süzlərindən əvvəl işlədilir:

We’d be each other’s throat in a year. (3, s. 63) (Bircə ildən sonra biz bir-birimizin boğazını gəmirəcəyik).

She smiled and they began walking, retracing their path around the square to the bank of elevators where, in a few moments, there glowed above one of the doors a white arrow pointing upwards. (4, s. 43) (Qız gğlğmsğndğ və onlar meydanı fırlanıb, liftlərin üngnə kezdilər, bircə an sonra oxu yuxarıya işarə edən liftin qapısı azıldı).

He’s calling for me tonight, in about lifteen minutes (Bu axşam da baş zəkməlidir, təxminən on beş dəqiqədən sonra).

Belə halda “in” süzüng Azərbaycan dilində “sonra” qoşması ilə ifadə olunur. Bu mənada “in” süzüng “after” süzüngnə uyğun gəlir.

After a moment Kingship turned to Gunt, his face set rigidly (Bir an sonra sifətinin rəngi boğulmuş Kinqşip üzngnə Qanta zevirdi).

Bəzən adlardan əvvəl işlənen “in” süzüng Azərbaycan dilində “iz” küməkzi adı ilə ifadə (tərcmə) olunur:

Or maybe he’ll get impatient in three or four years an try to hurry you on (Ya da, olsun ki, gğz-dürd ilin izində səbri tğkənəcək və sizi də aradan gütğrməyə cəhd edəcək).

Cğmlərdən gürəndəy kimi, “in” süzüng Azərbaycan dilində ismin adlıq və yerlik hal idarəsi, “sonra” qoşması, “ərz”, “iz” və “mğddət” süzlərinin küməkzi ad formaları ilə ifadə olunur.

“By” süzüng ilk dəfə məkan mənasında işlənen isimlərlə əlaqəyə girsə də, zaman mənası ifadə edən isimlərlə də işlənir.

She said that plenty of men were engaged and even married by twenty-two and if it was the future I was worrying about, her father would find a place for me. (...O deyirdi ki, o qədər nişanlanmış cavanlar var ki, iyirmi iki yaşa kimi ailə qururlar və əgər mən üz gələcəyimə gürə narahatamsa, onun atası mənim gğzn iş yeri tapa bilər).

Nğmunərdən gürəndəy kimi, “by” süzüngnğn Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi “kimi” qoşmasıdır.

“By” süzüng vaxtı güstərmək gğzn saat gğznğ qarşısında da işlənir və Azərbaycan dilində “qədər, -can/-cən, kimi” qoşmaları ilə ifadə olunur.

By ten o'clock the following morning Dorothy would have written her suicide note (Sabah saat onacan Doroti üz sui-qəsd məktubunu yazacaqdı).

"To" süzüŋğ ən qədim süz ünlərindən biridir. Bu süzüŋğ əvvəlcə hərəkətin istiqamətini göstərmək ǵzǵn işlədilmiş, indi də üz ilk mənasını saxlamaqdadır. İngilis ədəbiyyatında əvvəllər "to" süzüŋğ təsirlik halına nisbətən ismin süzüŋğ halı ilə daha zox işlənməmişdir. Süzüŋğ hal şəkilzisi dǵşəndən sonra "to" süzüŋğ üz semantik xǵsusıyyətinə gürə dildə büyǵk əhəmiyyət kəsb etmiş və bu halda olan mǵnasibətin ǵmumi göstəricisi olmuşdur.

At 2 minutes to one o'clock PM, workers in the building were startled by a loud scream and a crashing sound from the wide airshaft which runs through the structure (Gəndǵz saat birə iki dəqiqə qalmış binanın işziləri dəhşətli qışqırıq və bǵtǵn binanın kəsib keçən geniş hava sorucudan tıppılı səsi eşitmişlər).

Nǵmunələrdən gürǵndǵyǵ kimi, ingilis dilində hadisə və faktın icra olunma saatını bildirmək ǵzǵn işlənən "to" süzüŋğ Azərbaycan dilində "-da²" yerlik hal şəkilzisi ilə ifadə olunur.

Zamanın mǵəyyən anından sonra baş verən hadisə və faktı göstərən zaman süzünlərinə "after", "from", "since" və "on" ("upon") daxildir.

"After" süzüŋğ zaman məzmunu bildirən isimlərlə əlaqəyə girir, hadisənin mǵəyyən vaxtdan sonra baş verdiyini göstərmək ǵzǵn işlədilir. Bu süzüŋğ hərəkətin ardıcılığını göstərir:

After leaving her father, Marion spent some time at a beauty salon and then returned to her apartment (Atasından ayrıldıqdan sonra Marion bir qədər güzəllik salonunda ləngidi, sonra üz mənzilinə qayıtdı).

Nǵmunələrdə işlənən "after" süzüŋğ, gürdǵyǵmǵz kimi, Azərbaycan dilində "sonra" qoşması ilə ifadə olunur.

Reyman E.A. "after" süzüŋğ də "sırf zaman" mənasında işlənən süzünlərinə daxil edilir (5, s. 67). Lakin bu süzüŋğ məkan məzmunu bildirən isimlərlə də əlaqəyə girdiyi ǵzǵn, bu süzüŋğ - "sırf zaman" mənasında işlənən süzünləri qrupuna daxil etsək, doğru olmaz.

"Since" süzüŋğ yalnız zaman süzüŋğ Azərbaycan dilində isimlərlə əlaqəyə girir. "Since" süzüŋğ hal və hərəkətin baş vermə mǵddətini daha dəqiq şəkildə göstərir.

Gürǵndǵyǵ kimi, "since" süzüŋğ Azərbaycan dilində ismin zıxışlıq halı ilə ifadə olunur. Bu ünlǵyǵn Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi "bəri" qoşmasıdır.

He hadn't felt so good since-Jesus? Since high school! (Zoxdan bəri üzǵnǵ belə güzəl hiss etməmişdi. - Ah, mǵqəddəs İsa, orta məktəbi qurtarandan bəri).

"From" süzüŋğ məkan mənalı isimlərlə zox işlənsə də, zaman mahiyyətli isimlərlə də əlaqəyə girib hadisənin zıxış nüqtəsini göstərir və danışığ anına qədər qurtardığını bildirir:

From the day of her death I never mentioned these points to the police. (Onun ülmǵndən sonra mən, polisə bunların haqqında hez nə demədim).

"From" süzüŋğ Azərbaycan dilində ismin zıxışlıq halı və sonra süzǵğ ifadə olunur.

Hərəkət və əlamətin başlanğıc və qurtaracaq zamanını bildirmək üçün işlənən sözönləri

Bu qrupa biz "since... till", "from... til" və "between" süzünlərini daxil edirik.

I'm calling to find out what hours the Bureau is open today. - Till noon and from one to five-thirty. (Üyrənmək istəyirəm ki, sizin idarə bu ǵǵn hansı saatlarda açıqdır).

But no, she was determined to get married, and even if he pleaded and argued and called her "baby" from now till doomsday, she'd still want to consult Ellen before taking such a drastic measure (Yox, qız beynində yalnız ərə getməyi tutmuşdu, oǵlan nə qədər

yalvarsaydı da, “kürpəm” deyib əzizləsəydi də, qız qiyamətəcən elə düşünəcəkdi, ya da elə addım atmamış mütləq Ellenlə məsləhətləşəcəkdi).

Saatı (vaxtı) göstərən “from... to” Azərbaycan dilində birinci tərəfi zıxışlıq, ikinci tərəfi isə süzüng hal şəkilzili süz kimi qoşmalı birləşmə ilə ifadə olunur.

“Between” süzüng də iki zaman həddi arasında baş vermiş hadisəni ifadə etmək üçün işlədilir və Azərbaycan dilinə “arası”, “arasında” süzlərinin küməyi ilə tərcümə olunur.

I know he works over at Folger's between his classes and afterwards... (Onu bilərəm ki, dərslərin arasında və dərstdən sonra o, Folcerdə işləyir...)

It would have to be near the campus if he went there in free hours between classes. (Əgər dərsləri arasında da ora gedə bilirdisə, deməli, yer haradasa kampaşa yaxın olmalıdır).

“Between” süzüngün aşağıdakı misaldakı işlənməsinə nəzər salsaq, gümrək ki, bu süzüng bəzən “from...to” süzünlərinə uyğun mənada işlədilir və Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən də eyni ifadə vasitələrindən istifadə olunur, yəni birinci tərəfi zıxışlıq, ikinci tərəfi isə süzüng hal şəkilzili süz kimi qoşmalı birləşmə ilə ifadə olunur.

Nəticə

Beləliklə, biz ingilis dilində zaman süzünləri və onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərini nəzərdən keçirdik.

İlk əvvəl, süzünlərin nitq hissələri sistemində tutduğu yer məbahisəli və dillilikdə fikir müxtəlifliyi doğuran bir məsələdir. Bəzi dillilər süzünlərin ayrıca bir nitq hissəsi olmasını şübhə altına alırlar. Bu zaman onlar, süzünlərin zərflərlə olan oxşar cəhətlərini, bəzən isə leksik cəhətdən zəif olduğunu əsas tuturlar. Bizim fikrimizcə, süzünlərini məqsətqil nitq hissəsi kimi qəbul edən dillilər haqlıdırlar. Belə ki, süzünlərinin ümumnaməxsus işlənmə xüsusiyyətləri, zəif də olsa, leksik–qrammatik mənası onlara ayrıca nitq hissəsi statusunu qazandırır. Süzünlərin digər nitq hissələri, əsasən, bağlayıcı və zərflərlə oxşarlığı isə onların arasında genetik əlaqənin olduğunu göstərir. Süzünlərin ayrıca nitq hissəsi olmasını bir də belə bir fakt sübut edir ki, bəzi süzünlərinin digər nitq hissələri arasında omonimləri yoxdur. Süzünlərin işlənməsi, adətən, kontekstə bağlı olur və ondan irəli gəlir.

Bəzi dillilər isə süzünlərin morfemə bərabər olduğunu qeyd edir, zəmkni o, hallanmanı ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bizim fikrimizcə, süzüng ilə morfemi eyniləşdirmək olmaz, zəmkni süzünlərin məğəyyən leksik–qrammatik mənası var. Bundan əlavə, hər hansı bir qrammatik kateqoriyanı ifadə etmək üçün vahid qrammatik formadan istifadə olunur. Bu baxımdan süzüng hal şəkilzisi ilə eyniləşdirilə bilməz, əks təqdirdə, ingilis dilində halların sayı süzünlərin sayına bərabər olardı.

Araşdırdığımız ədəbiyyatda elə hallara da rast gəlmişik ki, süzgün süzüng və ya digər nitq hissəsi olduğu tam aydın deyil.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, süzünlərin qapalı nitq hissəsi olmasına baxmayaraq, yeni süzünləri digər nitq hissələrinin desemantikləşdirilməsi prosesində əmələ gəlmiş və bu, hələ də davam edir. İngilis dilində mövcud olan süzünlərin bülğsə nisbidir, zəmkni bəzi süzünləri bir deyil, iki və daha zox mənanı ifadə edir.

Onlar, quruluş və mənalara görə qruplaşdırılır: quruluşuna görə süzünləri sadə, dəğzəlmə, məğrəkkəb və tərkibi; mənasına görə isə məkan, zaman, istiqamət və məğcərrəd mənalı süzünlərinə bülğnğr.

Zaman süzünlərinə gəldikdə isə onlar da, üz nüvbəsində, bir nezə qrupa bülğnğr:

- zamanın məğəyyən anına və ya vaxtına uyğun gələn, hadisə və faktı göstərən süzünləri, zamanın;
- məğəyyən anından əvvəl baş verən hadisə və faktı göstərən zaman süzünləri,

- zamanın mğəyyən anından sonra baş verən hadisə və faktı göstərən zaman süzün-ləri;
- hərəkət və əlamətin həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirmək gəzgn işlənən süzünləri.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996, 522 s.
2. Grisham J. The Chamber. UK, 1994, 105 p.
3. Grisham J. The Pelican Brieff. London, 1999, p. 73.
4. Leather S. Death in the Dojo. Edinburg, 1999, p. 87.
5. Рейман Е.А. Английские предлоги-значения и функции. Ленинград, 1982, с. 241.

Резюме

Гюнай Муртузаева

Временные предлоги в английском языке и способы их передачи на азербайджанский язык

В статье ставится задача изучения временных предлогов в английском языке. Автор дает обобщенную характеристику английских предлогов, выделяет и описывает классификацию временных предлогов и их грамматические особенности. Значительное внимание уделяется всем аспектам временных предлогов английского языка, их видам и грамматическим значениям. На достаточно большом количестве примеров представлены их структура, синтаксические и морфологические особенности, семантические типы и семантические особенности, связи между составными частями. Также представлена информация о происхождении временных предлогов английского языка и их передаче на азербайджанский язык.

Ключевые слова: *предлог, значение времени, надежные окончание, архаический стиль, частица, части речи*

Summary

Gunay Murtuzayeva

The prepositions of time in english language and their means of expression in Azerbaijan language

In the article, the prepositions of time in English have been investigated in every aspect, and they have been comparatively given in our mother tongue to better understand them. Here are a great deal of commentary on prepositions in English language, many syntactic features, morphological features, semantic relationships, semantic types, structure and syntactic features of their constituent parts. This article also mentions the origin of English prepositions and their definition in Azerbaijani language.

Key words: *Preposition, time concept, suffics of case, archaic style, adjunction, language groups*

Redaksiya heyətinin gəzvğ fil.ğ.f.d., dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızının rəyi əsasında zapa məsləhət gürğlmüşdür.

UOT 81

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİNİN
STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur HÜMMƏTOVA*

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, zaman budaq cümləsi, sadə cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlə, sintaktik əlaqə, sintaktik vahid, baş cümlə, budaq cümlə, bağlayıcı vasitələr

Giriş

Danışan şəxs sadə cümlələrdən istifadə edərkən ayrı-ayrı hadisələri qeyd edir, lakin onları bilavasitə əlaqələndirmir. Məsələn, “O işləyir. Bu yatır” cümlələrində mğxtəlif hadisələr qeyd edilmişdir və cümlələrin ardıcıl dğzğlğşünə baxmayaraq hadisələr arasında əlaqə yoxdur. “O işləyir, bu isə yatır” cümləsində vəziyyət tamamilə başqadır: burada artıq iki hadisə bilavasitə əlaqələndirilmiş, biri işləyərkən başqasının yatması faktı qeyd edilmiş və hadisəyə modal mğnasibət bildirilmişdir.

Sadə cümlə kimi, mğrəkkəb cümlə də mənə və intonasiya cəhətdən bitkin olur, lakin sadə cümlədən fərqli olaraq, mğrəkkəb cümlələr daha mğrəkkəb quruluşa malik olur. Mğrəkkəb cümlə ona güərə quruluşca mğrəkkəbdir ki, onun iki və daha artıq predikativ mərkəzi olur. Hər bir komponent sadə cümlənin məzmununa mğvafiq məzmun ifadə edərək digər komponentlə mənə və intonasiya cəhətdən vahid bir tam kimi birləşmiş olur. Mğrəkkəb cümlələr yalnız mənə deyil, qrammatik cəhətdən də vahid bir tam kimi zıxıdır [1, 112].

Mğrəkkəb cümlənin tərkib hissələri şərti olaraq “cümlə” adlandırılır. Həqiqətən də, mğrəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi üz xğsusiyyətlərinə güərə sadə cümləyə bənzəyir: sadə cümlələrdə olduğu kimi, mğrəkkəb cümlələrin də hər bir tərkib hissəsi baş və ikinci dərəcəli ğzvlərdən ibarət olur; mğrəkkəb cümlənin də hər bir tərkib hissəsi mğxtəsər və ya geniş cümlə şəklində formalaşır; mğrəkkəb cümlənin də hər bir tərkib hissəsi cğttərkibli və ya təktərkibli “cümlə” şəklində formalaşır. Bu uyğunluqlara baxmayaraq, mğrəkkəb cümlənin ayrı-ayrı tərkib hissələrini həqiqi mənada “cümlə” adlandırmaq olmaz. Zğnki tərkib hissələr ayrı-ayrılıqda mənə bğtövlğyğnə və vahid bitkinlik intonasiyasına malik olmur. Səslər qovuşaraq qovuşuq səs, süzlər birləşərək mğrəkkəb süz əmələ gətirdiyi kimi, cümlələr də mğxtəlif ğsullarla mənə və qrammatik cəhətdən, vahid intonasiya əsasında birləşərək daha iri sintaktik vahidlər – mğrəkkəb cümlələr əmələ gətirir [3, 85]. Biz bunu hər hansı bir mğrəkkəb cümləni tərkib hissələrinə ayıraraq iki mğstəqil cümlə şəklində işlətməklə də güərə bilərik; məs.: “Mən bilirəm, sən neyləmək istəyirsən” cümləsini iki mğstəqil cümləyə ayırısaq, əvvəlki intonasiyadan və mənə bğtövlğyğndən əsər-ələmət qalmaz; Mən bilirəm. Sən neyləmək istəyirsən?

Qrammatik mənə tərkib hissələr arasındakı zaman mğnasibəti, birləşdirmə, qarşılaşdırma, bülğşdğrmə, aydınlaşdırma mənaları, şərt, nəticə, səbəb, məqsəd, tərz, obyekt, məkan, kəmiyyət əlaqələri və s. ilə bağlıdır [5, 108]. Bunların bir qismi (zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s.) mğrəkkəb cümlənin hər iki nüvəndə üzğnğ göstərir, bir qismi isə (şərt, obyekt, tərz, dərəcə və s.) mğrəkkəb cümlənin tabeli nüvəyə aiddir [6, 76].

Tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ğmumi qrammatik mənəsinə güərə mğrəkkəb cümlələr iki nüvə – tabesiz və tabeli mğrəkkəb cümlələrə ayrılır [7, 65].

* doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ahummetova@mail.ru

Bəzən tabesiz mğrəkkəb cəmlərin tərkib hissələrini bir-birindən asılı olmayan, mğstəqil cəmlər kimi izah edirlər. Bu, mğrəkkəb cəmlənin varlığını inkar etməkdir. Asılılıq həm tabesiz, həm də tabeli mğrəkkəb cəmlərin tərkib hissələri arasında müv-cuddur. Lakin asılılığın formasına, xarakterinə görə tabesiz və tabeli mğrəkkəb cəmlər fərqlənir. Tabesiz mğrəkkəb cəmlərin tərkib hissələri bir-birindən bərabər şəkildə, eyni dərəcədə asılı olur; tabeli mğrəkkəb cəmlərdə isə asılılıq birtərəflidir - tərkib hissələrdən biri (budaq cəmlə) o birindən (baş cəmlədən) asılı olur. Buna görə tabesiz mğrəkkəb cəmlərin bir qisminə tərkib hissələrin yerini dəyişmək də olur və dəyişdikdə məna dəyişmir [5, 45].

Tabesiz mğrəkkəb cəmlər iki komponentdən (iki predikativ mərkəzdən) ibarət olduğu kimi, sadalama yolu ilə qurula bilir və daha çox tərkib hissədən ibarət olur; məs. *Because my coffee was too cold, I heated it in the microwave.* “Kofem soyuq olduğundan mən onu mikrodalğalı sobada isitdim”. *(Thirn birds) I have to save this coupon because I don't have time to shop right now.* “İndi alış-veriş etməyə vaxtım yoxdur, onun üçün mən bu kuponu saxlamalıyam” *(Thirn birds) I really didn't like the play although the acting was very good.* (Bu oyunda çox yaxşı nəticə göstərməyimə baxmayaraq, həqiqətən buna nifrət edirəm) *(Thirn birds)*

Tabesiz mğrəkkəb cəmlərin tərkib hissələri bağlayıcıların iştirakı olmadan əlaqələndikdə bağlayıcısız tabesiz mğrəkkəb cəmlər əmələ gəlir; məs; 1. *The actor was happy he got a part in a movie, although the part was a small one.* “Aktyor filmə rol aldığı üçün çox xoşbəxt idi, baxmayaraq ki, bu kizik bir rol idi” *(Thirn birds)* Bu cəmlər şifahi nitqdə intonasiyanın küməyi ilə qurulur. 2. *Excluded from the family activities, Jane is incredibly unhappy, with only a doll and books for comfort.* “Ailə qayğısından məhrum edilmiş Jeyn, maraqlı kitabları və bircə gəlinciyi ilə inanılmaz dərəcədə bədbəxt idi” *(Jane Eyre)* 3. *Despite the rider's surliness, Jane helps him to get back onto his horse.* “Cıdırzının ondan da şərətli olmasına baxmayaraq Jeyn ona geriye atına minməyinə kömək edir” *(Jane Eyre)*

İntonasiya – mğrəkkəb cəmlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və ən qədim vasitədir. İntonasiya şifahi nitqdə üz rolunu indi də saxlamaqdadır. Yazıda bağlayıcılara göstənilmiş halda, şifahi nitqdə intonasiyanın küməyi ilə fikri daha şərtlə, daha asan və emosional ifadə etmək olur [9, 105]. Mğrəkkəb cəmlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün başqa vasitələr olduqda da şifahi nitqdə intonasiyadan istifadə edilir, lakin hez bir başqa vasitə olmadıqda tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün əsas yığ intonasiyanın üzərinə düşür. İngilis dilində həmin bu hal müşahidə olunur. İntonasiya ilə qurulmuş cəmlərin tərkib hissələri arasına və ingilis dilində “and” bağlayıcısını da artırmaq olar.

1. *Monks denounces Fagin's failure to turn Oliver into a criminal, and the two of them agree on a plan to make sure he does not find out about his past.* “Monk Oliveri cinayət göstəndə tutmaq üçün uğursuz planı ilə razılaşır, ancaq onun keçmiş haqqında hez nə tapa bilmir”. *(Oliver Twist)* 2. *Mr. Rochester and Jane soon come to enjoy each other's company, and spend many evenings together.* *(Jane Eyre)* “Rozestr və Jeyn tezliklə öz birliklərini bəyənlər və çox axşamları birgə keçirirlər”.

Tabeli mğrəkkəb cəmlə iki və daha artıq sadə cəmlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir. Tabeli mğrəkkəb cəmlər tərkib hissələri arasında semantik və qrammatik əlaqənin mühkəmliyi ilə fərqlənir və buna görə də mğrəkkəb cəmlə tipi kimi mğtəxəssislər arasında hez bir şübhə doğurmur [10, 25].

Tabesiz və tabeli mğrəkkəb cəmlər struktur baxımdan çox yaxındır. Ona görə də bəzən mğrəkkəb cəmlənin tabesiz və ya tabeli olduğunu fərqləndirmək zətin olur. Hər

ikisi eyni dil materialı əsasında formalaşır; hər ikisinin komponentləri eyni cümlə formaları - cəttərkibli və təktərkibli cümlə tipləri əsasında qurulur; hər ikisi iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsi yolu ilə yaranır; hər ikisinin tərkib hissələri mənə cəhətdən birləşərək vahid bir tam təşkil edir; hər ikisinin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün intonasiya və bağlayıcılardan istifadə edilir; hər ikisinin tərkib hissələri arasında müəyyən fərqlərlə zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi mənə əlaqələri olur.

Tabesiz müərkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli müərkəb cümlələrin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Tabeli müərkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə baş cümlə, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir.

Baş və budaq cümlə müəyyənləşdirilərkən cümlənin mənası yox, forması, quruluşu əsas götürülür. Mənə yığış komponentlərdə müxtəlif şəkildə paylana bilər: bəzən mənə yığış daha çox baş cümlənin, bəzən budaq cümlənin üzərinə düşür, bəzən də baş və budaq cümlələr arasında bərabər şəkildə paylanmış olur [11, 96-97].

Tabeli müərkəb cümlələr rəngarəng quruluş xüsusiyyətlərinə malik olur. [2, 43] Bəzən baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, bəzən də, əksinə, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir; bəzən budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcılarla, bəzən bağlayıcı sözlər, şəkilzilər, ədatlar və s. ilə bağlanır; bəzi baş cümlələrdə qəlib söz, yerlik, korrelat olur, bəzilərinə olmur, bəzi tabeli müərkəb cümlələri sadə cümlə şəklinə salmaq – sadələşdirmək mümkündür, bəzilərinə sadələşdirmək olmur; bəzən budaq cümlə baş cümlənin gəmi məzmunu ilə bağlı olur, bəzən baş cümlənin bir üzünü izah edib aydınlaşdırır. Şübhəsiz, bütün bunlar budaq cümlələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Example; 1. I hate to watch TV, while my wife loves it very much. “Həyat yoldaşım televizora çox baxdığından mən TV-ni xoşlamıram”. Whereas I hate to watch TV, my wife loves it very much. “Mənim TV-ni xoşlamamağıma baxmayaraq, yoldaşım onu çox xoşlayır”. I hate to watch TV, whereas my wife loves it very much. “Yoldaşım TV-yə çox baxdığından mən ona nifrət edirəm”.

Zaman budaq cümləsi

Zərflik budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edir və yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bir neçə nüvə bölünür. **Zaman budaq cümləsi** baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir və Azərbaycan dilində *nə zaman? nə vaxt? haçan?* suallarına cavab verir. Zaman budaq cümləsi həm baş cümlədən sonra, həm də ondan əvvəl gəlir. [4, 52]

Zaman budaq cümləsi (The Adverbial Clause of Time) tabeli müərkəb cümlədə zaman zərfliyi funksiyasını daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir. İngilis dilində zaman budaq cümləsinin bağlayıcıları bunlardır: when (nə zaman), till (-dək), until (qədər, -dək), while (arkən -ərkən), as soon as (tezliklə), as long as (uzun müddətdir), after (sonra), before (əvvəl), since (-dan-dən bəri), whenever (ne vaxtsa).

• The young Alexius was ignored by his father till he was nine years old. (Tess) (Gənc Aleksius 9 yaşı olana qədər atası tərəfindən qəbul edilməyib)

• To the sorrow of Meggie and Fee, when Frank learns that Paddy is only his stepfather, he runs away to become a prize fighter. (Frank Paddinin ügey atası olduğunu üyrənəndən sonra evdən uzaqlaşır küngüllü düşüşlərdən biri olur və bununla da Meggie və Feenin kədəri başlayır) (Thorn birds)

Bir sıra budaq cümlələr kimi zaman budaq cümləsi də baş cümlədən həm sonra, həm də əvvəl işləyə bilər.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədən sonra işləndikdə cümləyə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır; baş cümlədə *o vaxt, o zaman, onda* sözləri işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Məsələn: *Oğlan o zaman (o vaxt, onda) kəndə çatdı ki, iş-işdən keçmişdi.* 1. Before

Jane leaves, however, she confronts Mrs. Reed and declares that she'll never call her "aunt" again, that Mrs. Reed and her daughters. "Jeyn evdən zıxmamışdan əvvəl xanım Reed ilə qarşılaşır, ona hez vaxt "xala" deyə mğraciət etməyəcəyini ona və onun qızlarına deyir" (*Jane Eyre*) 2. During the third month of shooting, on 28 October 1978, the cinematographer Geoffrey Unsworth died of a heart attack. "1978-ci ilin oktyabrın 28-i atıcılığın 3cğ ayında Geoffrey Unsworth urektutmasından vəfat etdi" (*Tess*).

Zaman budaq cğmləsi baş cğmlədəki hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir; məs.:

1. During Noah's stay with Fagin, the Artful Dodger is caught with a stolen silver snuff box. "Fagin Noaha ilə olduğu mğddətdə Artfull Dodger gğmğşü nişanlı qutunu oğurlayarkən tutulur" (*Oliver Twist*).

Birinci misalda baş cğmlə budaq cğmlədən əvvəl işlənmiş və "after" bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Baş cğmlədə nəzərə zətdirən süz zaman ifadə edən sonra (after) süzədgər. Budaq cğmlə bu süzəgn məzmununu konkretləşdirməklə baş cğmlədəki hərəkətin zamanını bildirir. Buna görə də sadələşdirdikdə cğmlənin zaman zərfliyi aktuallaşır. 1. Then Jane receives word that her aunt Mrs. Reed is calling for her because she suffered a stroke after her son John died. "Oğlunun ülgmğndən sonra zox əzab zəkdiyi gğzn Jeyn xalasının dediyi süzləri qəbul edirdi". (*Jane Eyre*) 2. Soon afterward, Mrs. Reed dies, and Jane helps her cousins after the funeral before returning to Thornfield. "Beləliklə, xanım Reed vəfat etdi və Jeyn Tornfieldə qayıtmamışdan əvvəl xalasının dəfn işlərinə xalası qızlarına kümək edir". (*Jane Eyre*)

Baş cğmlədə qarşılıq bildirən süz yoxdursa ("o zaman" süzəgn təsəvvür və əlavə etmək olar), budaq cğmlə baş cğmlədəki hərəkətin zamanını mğəyyənləşdirir. [8, 23] Bu cğr hallarda yeni informasiya baş cğmlədə olur və baş cğmlə tabeli mğrəkkəb cğmlə gğzn rema rolunu oynayır. Məsələn, Fagin angrily passes the information on to Sikes, twisting the story just enough to make it sound as if Nancy had informed on him. "Fagin Nancinin haqqında məlumat verdiyi xəbəri, gizlədilmiş bir hekayənin yaratdığı bir qərribə səs tonu ilə Sikenin qarşısından keçdi" (*Oliver Twist*).

Baş və budaq cğmlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə zaman budaq cğmləsinin mğxtəlif tipi vardır.

I tip. Zaman budaq cğmləsinin bu tipində budaq cğmlə baş cğmlədən sonra işlənir və "then" bağlayıcısı, bəzən də intonasiya ilə bağlanır. Baş cğmlədə budaq cğmlənin yerliyi, qəlibi kimi "o zaman, o vədə, o vaxt, elə bir vaxtda" süzlərindən biri olur və budaq cğmlə vasitəsilə izah edilir; məs.: 1. Alex glanced at Jonathan and then rubbed the top of his head. "Aleks Yonathana diqqətlə baxdıqdan sonra üzəgn onun başının gğst tərəfinə doğru sğrədg". (*Oliver Twist*) 2. Then Carmen showered and left for the dress fitting, leaving Alex with Jonathan and Destiny until Maria arrived. "Daha sonra Karmen duş qəbul etdi və Mariya gələnədək üz gğzəl donunu geyinmək gğzn Alek və Yonathanı tərək etdi". (*Oliver Twist*)

II tip. Zaman budaq cğmləsinin "budaq cğmlə + baş cğmlə" quruluşlu və "when" bağlayıcısı işlənir. 1. I knew by the way my mother and aunt dressed when they were going out, and I invariably begged to go with them. "Yeri gəlmişkən mən xatırlayıram ki, mənim anam və xalam bu geyimlərdə zülə zıxarkən mənə də üzləri ilə birgə aparsınlar deyə onlara yalvarırdım". (*Oliver Twist*)

Zaman budaq cğmləsinin quruluşca xğsusyyətlərinə və işlənmə yerlərinə diqqət yetirək. Zaman budaq cğmləsi tabeli mğrəkkəb cğmlənin zərflik budaq cğmləsinin nüvlərindən biri olduğunu qeyd etmişdik. Zaman budaq cğmləsində cğmlə quruluşu iki formada olur; baş cğmlə, bağlayıcı və budaq cğmlə şəklində və ya bağlayıcı, budaq cğmlə və baş cğmlə şəklində olur.

A) Baş cğmlə +bağlayıcı+budaq cğmlə

1. Then Jane receives word that her aunt Mrs. Reed is calling for her, because she

suffered a stroke after her son John died. “Jane Conun ülgmğndən sonra, xalasının əzab zəkməsi səbəbindən onun zənglərinə cavab verir”. (*Jane Eyre*) 2. However, one mid-summer evening, Rochester baits Jane by saying how much he will miss her after getting married, but how she will soon forget him. “Bir yay gecəsi, Rocestr Jeynə o, evləndikdən sonra onun gəzən darıxacağını, onu tez bir zamanda necə unudacağını deyərək həsrət zəkir”. (*Jane Eyre*)

B) Bağlayıcı +budaq cəmlə +baş cəmlə

For example: When Grace gets drunk, Rochester's wife escapes and causes the strange happenings at Thornfield. (Grace sərxoş olanda Rozestrın arvadının həyatını xilas etmişdi və bu Tornfilddə qəribə hadisələrin baş verməsinə səbəb olmuşdur). (*Jane Eyre*)

Zaman budaq cəmləsinin təşkil edən əsas vasitələrdən biri bağlayıcılardır. “When - anda -əndə”, till, untill -a, -ə qədər, -dək, before -dan, -dən, əvvəl, after -dan, -dən, sonra, as soon as -an, -ən kimi mənalarını ifadə edir.

1. Tess returns home and soon discovers she is pregnant. (Tess evə qayıtdıqdan qısa müddət hamilə olduğunu üyrənir). (*Tess*) 2. She is angry with her mother for placing her at risk when she knew so little of the cruelty of the world. (Anası onu bu kizik, qəddar dünyada riskə atdığı gəzən ona qarşı qəzəbli idi). (*Tess*)

Nəticə

İngilis dilində zaman budaq cəmlərində cəmlə daxilində doğru zamanın sezilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. [12, 64] Bağlayıcıdan sonra gələn budaq cəmlənin zamanı Present Simple (indiki sadə) zamanda olur, baş cəmlənin zamanı isə Future Simple (gələcək sadə) zamanda olur. Bağlayıcı olan hissədən sonra biz budaq cəmlədəki zamanı hez vaxt gələcək zamanda (will, shall) işlədə bilmərik:

1. When he comes, we shall go out together. (O gəlsə, biz birlikdə gedəcəyik). (*Jane Eyre*)

2. We shall go out together, when he comes. (Biz birlikdə gedəcəyik, o gələndə).

3. We shall go out when he will come (olmaz). (Biz gedəcəyik, o gələcək).

1. As soon as the film ends, we shall go to bed. (Tezliklə film bitəcək və biz yatmağa gedəcəyik).

2. We shall go to bed, as soon as the film ends. (Biz yatmağa gedəcəyik, film tezliklə bitsə).

3. We shall go to bed as soon as the film will ends. (Biz yatmağa gedəcəyik, film tezliklə bitəcək) (olmaz).

“While” bağlayıcısı “-arkən, -ərkən”, “müddətində”, “ərzində” mənasını ifadə edir. Bu bağlayıcı işlədilən cəmlələrdə iki halı müşahidə etmək mümkündür

A) While = Present Continuous + Present Simple

“While” bağlayıcısından sonra gələn budaq cəmlə indiki davamedici zamanda, baş cəmlə isə indiki sadə zamanda olur.

While I am eating, I never talk

I never talk while I am eating

B) While = Present Continuous + Present Continuous

“While” bağlayıcısından sonra gələn həm budaq cəmlənin zamanı, həm də baş cəmlənin zamanı indiki davamedici zamanda olur.

While I am doing lessons my brother is playing in the yard. (Mən dərslərimi edərkən, qardaşım həyətdə oyun oynayır). (*Twice Shy*)

ƏDƏBİYYAT

1. Fisiak J. Further insights into contrastive analysis, John Benjamin Publishing Company, 1990, 112 c.
2. Horn, L. Metalinguistic negation and pragmatic ambiguity. Language 61. 1985, 237 c.
3. Huddleston, R. & G. K. Pullum, et al. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 117 c.
4. Аракин В.Д. Очерки по истории английского языка. М.: Физматлит, 2005, 214 с.
5. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 2005, 108 с.
6. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. - М.: Высш. школа, 2005, 156 с.
7. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. М.: Изд-во литературы на иностранных языках (Библиотека филолога). 2005, 400 с.
8. Есперсен О. Философия грамматики. М.: Издательство иностранной литературы, 2004, 400 с.
9. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 2006, 349 с.
10. Иртеньева Н.Ф. Грамматика современного английского языка. М.: Московский рабочий, 2006, 368 с.
11. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. М.: Юнвес, Лист, 2005, 717 с.
12. Whorf B.L. Грамматические категории // Синтаксическая теория. Структурист 1. Книги пингвинов, 2005, 223 с.

Резюме

Айнур Гумматова

Структурные особенности сложноподчинённых предложений с придаточным времени в английском языке

В данной статье излагаются отличительные признаки сложноподчинённых предложений с придаточными времени в английском языке. А также рассматриваются союзы и союзные слова, связывающие главное предложение с придаточной частью.

Сложное предложение-синтаксическая единица, образованная соединением двух или более простых предложений по смыслу и грамматически. Сложные предложения выражают более сложные знания об окружающей нас объективного мира.

Сложнопредложение относительно позднее созданное более высокое средство выражения культуры речи. Сначала человек познал отдельные свойства бытия и для их выражения использовал простые предложения. Постепенно после познания отношений между событиями в качестве средств выражения были созданы сложные предложения. Соединением равноправных простых предложений сначала были образованы сложносочинённые предложения постепенно с осознанием причинных, целевых, временных, следственных, и других отношений между событиями, образованием новых грамматических форм, стали образовываться сложноподчинённые предложения.

Ключевые слова: сложное предложение, придаточное предложение времени, простое предложение, сложносочинённое предложение, синтаксическая связь, синтаксическая единица, главное предложение, придаточное предложение, средства связи

Summary

Aynur Hummatova

Structural features of the adverbial clause of time in English

This article outlines the distinctive features of compound sentences with clauses in English. Also, unions and allied words linking the main sentence with the subordinate part are considered.

The compound sentence is a syntactic unit formed by the combination of meaning and grammatical combination of two or more simple sentences. The complex sentence expresses more complicated relationships between the more complex knowledge of the objective reality and the events in the real world.

Compound sentence is a higher expression tool that has emerged later in the culture of speech. Previously, he had understood and understood the various aspects of human existence and used simple sentences for their expression. As the relationship between gradual events is understood, complicated sentences have also emerged and formulated as their expression. For this reason, the simplest sentences are primarily based on equal rights and have created unsubstantiated sentences, gradually contradicting events, time, reason, condition, conclusion, etc. As soon as the relationship is understood, new sophisticated sentences are created as well as new grammatical forms.

Key Words: *complex sentence, the adverbial clause of time, simple sentence, independent complex sentence, syntactic link, syntactic unit, basic sentence, clause sentence, connective units*

Redaksiya heyətinin əzvü fil.ğ.f.d.,dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızının rəyi əsasında zəpə məsləhət gürğlmüşdür.

UOT 81

**INDS OF TEXT COHESION:
DISCOURSE COHESION AND COHERENCE**

Hafiza ABDINOVA*
Vusala HUSSEYNOVA**

Key words: *cohesion, coherence, verbal identity, connectedness, integrity*

Introduction

Text is a traditional object of linguistics. Text possesses an extremely complicated multispectral and multileveled structure. That is the main reason to research it thoroughly from different points of view. Respectively, literature dedicated to linguistic studies of the text is characterised with overwhelming diversity. "A text is understood not simply a random consecution of some units, for instance, sentences to make up a text. Obligatory attribute of the text is organization of these units" (1). Text is firstly a product of verbal communication. And linguistic organization of the text is categorical mark that allows distinguishing a text from a simple collection of language units.

Text, as a verbal identity represents one of the speech implementations which opportunities conclude a general speech pattern. This determines a special qualitative condition of a word in the text. A word in the text can be considered in correlation with other meanings since identity between interpretation of the meaning and content of the word in its specific applying often turns up to be doubtful. Meaning habits inure in the text.

In recent years, the interest in the theory of text as an object of study of a verbal informative unit has increased significantly in the scientific world, which has both pragmatic and functional qualities.

Text cohesion approaches

The history of the development of this area of scientific knowledge as a science covers a little more than half a century and it has developed at the intersection of several disciplines, such as philology, psychology, rhetoric, sociology, etc. An analysis of a work of art in its internal integrity is considered to be a part of the object of research into the text theory.

Referring to Halperin's definition text is a composition of a verbal – creative process that obtains completeness, a written document of objectification, a composition containing a number of names and units, united with different types of lexical, grammatical, logical, stylistic connection that has definite focus and pragmatic setting. Text acts as impression of the process of speech activity, as its result used in the speech activity, the main means of definite pragmatic aim achievement. Linguistic analysis of a text had been supposed to be the analysis of relations between elements of the language system within the text. As linguistics of the text describes the direction of linguistic investigations, the main object of which is supposed the rule for constructing a coherent text and its semantic categories, within the framework of the system-structural paradigm, the research was conducted due to identification, description, modeling of intratext connection.

* PhD of philology, Azerbaijan Cooperation University
e-mail: abdinova2017@mail.ru

** dissertant, Azerbaijan Cooperation University
e-mail: vusala_bayram@mail.ru

As components of the text, different units of its division were distinguished: a paragraph, a super phase unity, a complex syntactic whole, etc. In the result of such an immanent analysis, linguistics of the text has become a connectedness theory that describes various models of cohesion or coherence of the text: logical, grammatical, lexical, stylistic, image.

The number of categories of texts highlighted in this way has been multiplied of several tens (cohesion, coherence, integration, continuum, integrity, thematicity, consistency, integrity, completeness, communicativity, informativity, textuality, emotivity, intentionality, acceptance, situationality, etc.). For instance, Halperin's monograph "Text as an object of linguistic researches" names such categories as informativity, modality, cohesion, integrity and completeness (1). Categories namely, coherence, unity and integrity of the text were mentioned by A.A.Leontiev (1979, 1998). All of them explain the individual parts of the mechanism of connectivity of the text, although the nature of connectivity remains in the shadow. In the early 70s of the twentieth century A.A.Leontiev, in collaboration with other scientists, proved that the coherence of the text had a non-linguistic nature. After acceptance of this fact, the number of the allocated categories of the text has considerably expanded.

It should be noted that the concept of "text category" came into linguistics in the middle of the 1970s, but it has not been clearly defined so far. This is partly due to the fact that the categories are often referred to as characteristics, and therefore in the works on text theory, these terms are considered either interchangeable or one-type characteristics of the text, in some studies they refer to its characteristics, in others to categories. The attributes of the same text are intended to distinguish it from units of another kind, to distinguish them from among similar ones, while the categories that can be more abstract than the signs are distinguished in relation to them (1). In its turn, "the well-founded establishment of textual categories is hindered not by the sufficient elaboration of the range of concepts conveyed by these categories (2).

Cohesion in linguistics is considered to be a connectedness of the text. Various types of cohesion are used in the text to provide its connectedness.

- reference

- substitute (proper nouns, verbs): e.g. The President arrived. He....

- ellipsis of nouns, verbs and predicative (not specific for the English language)

- words connectors (prepositions, conjunctions)

- lexical cohesion (we can interchange not all words but only synonyms)

Reference is divided into anaphora (reference of the name that has already been said) and cataphora (reference of the name that is about to be said).

And all these mentioned above are being investigated by linguistics.

Coherence as a connectivity of text

Coherence is the semantic-pragmatic aspects of notional and activity (interactive) connectivity of discourse local and global as well.

1. Global coherence is an attitude of each specific utterance to common discourse plan (strategies, scenarios, cognitive schemes in the consciousness of participants' communication). Each new process makes them (the participants) correct their communicative plans.

Global coherence is supposed to be used as planning one's speech behaviour and its interrelation with the situation.

2. Local coherence is considered to be an attitude of each utterance to a text goal, i.e. discourse goal. It is realized in virtue of theme-rhematic coherence of discourse. Logical coherence is also characteristic (it is realized by connectors, rhetorical figures), grammatical coherence (explicator, implication, inference and presupposition).

3. Thematic coherence is formed around a global discourse theme or narrator's topic, is expressed in repetition of certain motives and topics, i.e. key objects, facts, cognitive structures, social notions, expressed explicitly or implicitly in discourse.

Different scholars mention various types of cohesion. For instance, I. R. Halperin indicates grammatical, logical, associative, figurative, composition-structural, stylistic types of cohesion.

A. Verner considers cohesion as a linear internal organization of the text by means of different units of language. M. Halliday determines cohesion as such a relation of elements in the text, when one element of the meaning implies another element, and the interpretation of the second depends on the interpretation of the first one. There are the following types of cohesion in the text: recurrence or repetition, substitution, pronominalization, reference, ellipsis, temporal links, connectors, lexical isotope. Lexical cohesion uses the lexical system of language. On the lexical level, we can trace some typicality and a certain pattern in the construction of a fairy tale, which predetermines the presence of typical lexical samples. Most often in the text of the English fairy tales there are such lexical means as alliances and prepositions:

«You see,» said the Coward Lion, with a whimper, «I haven't the courage to keep tramping forever, without getting anywhere at all» (5). «Bilirsən», - Qorxaq Şir zarlıtı ilə dedi: «Mən yolun hara apardığını bilmirəmsə, səyahətə zıxmağa kifayət qədər cəsarətim yoxdur». In addition, it is possible to distinguish some of the lexical types of repetitions encountered in the speech texts of a fairy tale, which provide connectivity not only within the sentence, but also between paragraphs. In Germanism, the notion of recurrence is understood as "the repeated use of a linguistic unit in rhetorical or stylistic purposes and the repeatability of syntactic structures" (1). Akela lifted his head again, and said: «He has eaten our food. He has slept with us. He has driven game for us. He has broken no word of the Law of the Jungle» (5). «Akela yenidən başını qaldırdı və dedi: «O yeməyimizi yedi. Bizimlə bir yerdə yatdı. O bizim ətəyi ov etdi. O cəngəllik qanununun birini də pozmadı». This repetition as a means of intra-text communication depicts a successive chain of events and transmits them in an increase, which contributes to the overall expressiveness of the utterance. The concept of recurrence in cohesion is also realized at all linguistic levels: lexical, phonetic, morphological and syntactic.

Another criterion for the integrity of the text can be considered its compressibility. Compression implies not a mechanical reduction of the volume of the text, that is, not just quantitative changes, but a process in which all the secondary is removed and only the main content is transmitted.

As A.A. Novikov, "...the potential for collapsing and unfolding content in the process of perceiving a text can serve as a criterion for its integrity" It is appropriate to recall here the assertion of A.A. Leont'ev that "...a text is considered to be a whole, which, when passing from one successive stage of sense compression to another", - deeper", each time preserves for the perceiver a meaningful identity, losing only the marginal elements. In other words, only that text is really meaningful, the main content of which can be expressed in an arbitrarily short form" (7).

Thus, structural coherence and meaningful wholeness are necessary conditions for creating the text of a work of art.

Integrity manifests itself in a unique construction of the plot, the line of which is easy to imagine in the form of key words. Connectivity provides the author's assessment

and author's position, as well as a variety of lexico-syntactic and morphological techniques.

Conclusion

There is no consensus on the composition of text categories; their classification refers to contentious issues. It is clear only that the main categories of the text are integrity and coherence. They are discussed in details in this article. Integrity characterizes the text as a semantic unity and is defined throughout the text, it represents a single structure. Integrity is related to the content of the text. Connectivity is not only a semantic phenomenon; it manifests itself in terms of expression, linguistic design. The text can be considered valid if it has a structural connection and substantial integrity, inextricably linked.

The role of cohesion (as well as ellipsis) provides for internal communication in the text, preserving it, creating a basis for the text to be meaningful, as it coincides with its coherence. Types and means of cohesion, as components of the top layer of a text, which is the product of cognitive processes in promoting its content serves a clear presentation of coherence.

REFERENCES

1. Galperin I.P. Text as an Object of Linguistic Research. M.: Nauka, 1981, 139 p.
2. Dijk T.A. Discourse as Structure and Process. London: Sage Publication, 1997, 368 p.
3. Dijk T.A. van. The Study of Discourse // Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction: In 2 vol. /Ed. by T.A. van Dijk. Vol. 1. Discourse as structure and process, London etc.: Sage, 1997, pp. 1-34
4. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English // Research in the Theory of Text. M., 1979, pp. 108-115.
5. The Wonderful Wizard of Oz By L.Frank Baum With Pictures by W.W. Denslow. Chicago: Geo. M. Hill Co. 1900. Retrieved February 6, 2018
6. Леонтьев А. А. Методика. М.: Русский язык, 1988, 183 с.
7. Карашук П. М. Словообразование английского языка. М.: Высшая школа, 1977, 314 с.
8. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 140 s.

Резюме

*Хафиза Абдинова,
Вюсала Гусейнова*

Виды когезии текста: когезия и согласованность дискурса

Данная статья рассматривает взаимодействие грамматических и стилистических факторов в создании e-mail: текстовой последовательности, или “когерентности”, обуславливающей внутритекстовые связи, т.е. когезию текста. А также классифицирует целостность характеризующий текст как смысловое единство и определяется во всем тексте, он представляет собой единую структуру. Текст может считаться действительным, если он имеет структурное соединение и существенную целостность, неразрывно связанную.

Ключевые слова: когезия, согласованность, вербальная идентичность, связанность, целостность

Xülasə

*Hafizə Abdinova,
Vüsala Hüseynova*

Mətn koheziyasının növləri: diskurs koheziyası və əlaqə

Məqalədə mətn ardıcılığının yaranmasında qrammatik və üslubi faktorların qarşılıqlı əlaqəsi, yaxud mətndaxili əlaqələrə səbəb olan "əlaqəli (coherence)", daha doğrusu, mətnin birləşməsi *koheziya* araşdırılır. Həmçinin bütövlük üzgnəməxsus xüsusiyyətləri bir arada cəmləşdirərək mətnin tam şəkildə işlədilməsini nəzərdə tutur və onda həmin quruluşu təmsil edir. Mətn yalnız o halda faktiki hesab edilə bilər ki, əgər onun struktur əlaqələri və bütövlüklüyü, əlaqəli bağlılığı mövcud olsun.

Açar sözlər: koheziya, əlaqə, şifahi eynilik, bağlılıq, bütövlük

Redaksiya heyətinin əzvü fil.ğ.f.d.,dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızının rəyi əsasında zəpə məsləhət gürğlmüşdür.

SƏNƏTŞÜNASLIQ

УДК 7.03

**ВЛИЯНИЕ ТРАДИЦИЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА НА
ИНДИВИДУАЛЬНУЮ ЖИВОПИСНУЮ МАНЕРУ УКРАИНСКОЙ
ХУДОЖНИЦЫ Т.Н. ГОЛЕМБИЕВСКОЙ**

Олена ЛЯЙТНЕР*

***Ключевые слова:** Т.Н.Голембиевская, индивидуальная живописная манера, соцреализм, художественный метод, киевская школа живописи*

Введение

Татьяна Николаевна Голембиевская более шестидесяти лет занимает почетное место в украинском искусстве, как великий мастер станковой живописи (киевской живописной школы), выдающийся педагог, деятель культуры и известный гражданин своей родины – Украины.

Ее долгая творческая жизнь насчитывает сотни прекрасных живописных произведений, рожденных в две разные по наполнению, эстетике и философии эпохи.

Т.Голембиевская родилась в украинской столице – Киеве, 7 ноября 1938 года, в семье художников. С самого детства, она была окружена творческой элитой страны. Татьяна Николаевна находясь среди создателей знаковых художественных произведений и творцов культурного наследия современности, глубоко впитала традиции великой украинской культуры, ее эстетику и образность, тягу к знаниям и великолепный вкус, который с возрастом развила до такой степени, что стала кумиром и эталоном, творцом и создателем художественных произведений настоящего высокого искусства.

К большому сожалению, на сегодняшний день, творчество Т.Н.Голембиевской не достаточно изучено. Также, не было еще создано ни монографии, ни полного альбома с работами, ни аналитического основательного научного исследования. Поэтому, в данной статье, автор стремится максимально полно раскрыть индивидуальную живописную творческую манеру Т.Н.Голембиевской, чтобы в последующем дать верную характеристику и оценку ее художественного таланта.

В связи с тем, что современное украинское искусствознание переживает свой новый этап развития, исследования многих искусствоведов носят достаточно противоречивый характер. С одной стороны, живопись украинских художников-классиков советской эпохи рассматривается, как пример для подражания, что в свою очередь имеет позитивные оценки, а с другой стороны, она воспринимается лишь как художественный продукт произведенный лишь в поддержку работы «идеологической машины» и продвижения ее идеалов и установок. На наш взгляд, такая трактовка требует пересмотра и более глубокого изучения художественного наполнения произведений советского периода. Автор придерживается современной позиции исследования, исключая возможность влияния идеологических идей советского времени и априорно антагонистической настроенности в отношении изучения художественных живописных произведений

* Национальная академия искусств и архитектуры (Украина, Киев)
e-mail: olena_leitner@mail.ru

и их уровня художественной составляющей.

Современная трактовка художественного метода социалистического реализма

Проблема художественного (творческого) метода является одной из важнейших в искусствознании, ведь именно художественный метод определяет наиболее общие особенности образной трактовки бытия в искусстве.

Понятие художественного метода можно рассматривать как в широком смысле, так и в узком. Художественный метод, который устойчиво находит свои повторения в творчестве целой плеяды деятелей искусства, приводит к образованию течений (направлений), таких как: реализм, романтизм, символизм, соцреализм и другие.

А также, творческий метод может рассматриваться, как такой, который раскрывает общие характеристики индивидуальной манеры конкретного художника. В данном случае, имеет особое значение характер образной трактовки бытия, что зависит, в основном, от того как, и на основе какого художественного метода, автор произведения подходит к изображению субъективной действительности вокруг себя.

Художественный метод может складываться только в конкретных исторических условиях, когда деятели искусств (художники, скульпторы, музыканты и др.) условно объединены общими представлениями о таких философских категориях, как: об идеале, о человеке, который отвечает (или возможно не отвечает) этому идеалу, то есть, о типе героя и так далее.

В 1930-х годах окончательно оформляется и получает развитие новый художественный метод – социалистический реализм. Он ворвался в культурную сферу страны, как «существующее требование единого стиля советского искусства» [8, 23].

Догма о необходимости общего для всех республик, советского художественного стиля свидетельствовала о четкой нормативности эстетической доктрины, государственном определении формотворческих и непререкаемых художественных предпочтений.

Развитие социалистического реализма первого десятилетия, заключало в себе директивно-нормативный подход к пониманию художественной сути искусства. Основной характерной чертой периода были ограниченный эмпиризм и насильственно нагнетающая идеализация в трактовке отражения существующего бытия. На практике же это все приводило лишь к сужению тех самых границ реализма.

На протяжении десятилетий, одной из пагубных традиций было особого рода эксплуатация искусства, общественной нравственности и культуры. Поэтому, в следствии бюрократического насаждения так называемого «должного» и борьбы с «неприемлемым», стало раздвоение культуры на внешнюю, декларативную, «официальную» и неофициальную «интимную», для выражения реальных противоречий, мыслей, чувств.

Кумирами официального искусства советской эпохи, могли стать, как великие мастера своего дела, так и бесталанные деятели, которые все свои усилия устремляли лишь к удовлетворению запросов коммунистической пропаганды.

Представители так называемых «официальных кумиров» нечасто выигрывали от окружающей их среды комплиментарности и от твердой поддержки лауреатством, званиями, премиями – особенной формой ангажемента, отнюдь не всегда стимулирующего только свободное мышление художника, но предполагающего пределы рафинированного образца необходимого, дисциплинированно подчиняющегося искусства [8, 24].

Советский метод художественного реализма, стремящийся к чрезмерной идеализации, оправданию и защите общественно-идеологический устоев общества Советского Союза, препятствовал продуктивной критике действительности. Подобные «негативные» темы для советского режима, очень часто находили свое проявление в творчестве представителей андеграундного искусства, театрально-декоративных художников и у тех, которые обращались к примитиву и народной традиции.

Анализируя первое десятилетие развития социалистического реализма, военный период и последующие пол столетия (до коллапса Советского Союза и постепенного отхождения от канонов и методов советского периода), можно сделать вывод, что: единая стилистика и скованность художественных реализаций, которые отождествляются с социалистическим реализмом, способствовали формальному отчуждению художника-личности ради значительности содержания, что зачастую приводило к стилевой анонимности советского искусства в целом, и потере индивидуального художественного почерка художника в частности.

Исследуя проблематику художественного стиля советского периода, автор считает, что нередко, и современные исследования данной тематики имеют ограниченный взгляд на рассмотрение формы и содержания в искусстве и на факторы, влияющие на его поэтику. Этот поверхностный подход идет в разрез с общеметодологическим пониманием диалектики содержательного и формального в структуре художественного произведения. Что в свою очередь, ведет к значительному упрощению их внутреннего (интеллектуального) наполнения, идейности тематики и художественности. Такая смысловая нагрузка определяется лишь со стороны идеологической составляющей, а в отношении художественных форм и выразительности, критически высказывается мысль о желательности их многообразия, что зачастую носит очень абстрактный и по-новому скептический заидеологизированный характер.

Естество составляющей «художественного» в произведении искусства имеет определенного рода характер двойственности и противоречивости. Ведь, это сущность субъективного отношения зрителя и исследователя к данному «художественному». Этот субъективизм подхода в определении категории художественного, в отношении конкретного примера объекта искусства, влечет за собой к предвзятости понимания идеалов и потребностей определенного общества, а также к фрагментарному использованию критериев в постижении истины о сути и характере данного объекта исследования.

На сегодняшний день, художественное произведение рассматривается как нечто динамичное и открытое явление. В современном искусствознании, характер художественного факта и изобразительного произведения воспринимаются не как совокупность обусловленных определенной эпохой традиций и приёмов, а как исторически изменяющийся, непостоянный сложный организм, который поливекторно связанный с окружающей общественно-исторической действительностью, общекультурным уровнем общества. В этой среде существует и творчески реагирует творец-художник. Также он испытывает влияние со стороны коллег по виду искусства и коллег из других творческих сфер.

Наряду с результатом творчества, а именно, произведением искусства, следует также выделить и сам творческий процесс, как такой, который имеет не меньшее содержательное значение. Художественное формотворчество – это синтез непосредственно самого художественного содержания (индивидуально-творческая составляющая художника) и окружающая среда субъекта творчества (звуки, пластические массы, телодвижения, линии и краски, человеческая речь, ароматы и

другое).

И.Ф. Волков дает такую трактовку термину «творческий метод в искусстве» – «принципы, на основе которых содержание реальной действительности претворяется в собственно художественное содержание» [5, 31].

Нами выделяются основные признаки социалистического реализма: жизнеутверждающее начало; народность; интернационализм; взаимосвязь и неразрывность отдельного человека Советского Союза со всем обществом; патетически-идеалистический характер реализации и раскрытия темы. В свою очередь, соцреализм требовал четкой иерархии понятий.

Выделенные выше характеристики были присущими в большей или меньшей степени всем видам советского искусства.

Одним из ведущих видов искусства советского периода, была живопись. Ей отводилась особая роль, поэтому, она была жестко регламентирована, а жанры ее были подчинены определенной иерархической системе. Во главе этой системы была четко поставленная тема, в которой все нюансы и акценты были строго заранее согласованы и отвечали всем требованиям изложенным «сверху».

В советском искусстве существовали перечень тем, которые были наиболее популярными среди художников Советского Союза. Автор выделяет следующие темы: портреты партийных и общественных деятелей; портреты суровых передовиков производства; герои труда; материнства; любовь к отечеству; героизм советских людей; пейзаж; натюрморт и другие.

Как писал ведущий теоретик послевоенной эпохи Б.Рюриков, подводя итоги в отношении теоретического анализа понятия соцреализм: «Эстетика социалистического реализма – не свод мертвых законов, а боевая, полная действенной силы теория искусства, обобщение опыта и руководство к борьбе!». Раскрывая выше сказанное, исследователь подчеркивает: «Отбрасывая старое, нельзя создать ничего нового в искусстве... Плохо, что проблема жанра не поставлена в советской эстетике. Нам нужна четкость, определенность и последовательность формы... Классика – это... искусство ясной, прозрачной формы, воплощающей богатое содержание... Искусство социалистического реализма..., отрицая основы упадочного, опустошенного (буржуазного) искусства..., протягивает руку классическому искусству прошлого... ради того, чтобы создавать классические образы настоящего, классические образы эпохи великой борьбы за счастье человеческое» [9, 227, 257, 260].

Анализируя вышеизложенную позицию ведущего советского ученого, с уверенностью можно сказать, что все периоды развития эпохи соцреализма, что художественная система соцреализма находилась в постоянной динамике и имела переменчивый характер.

Каждый человек, живущий в определенную эпоху, в большей или меньшей мере испытывает влияние традиций и проблем времени.

Индивидуальный живописный стиль художника

Рассматривая творческую живописную манеру Татьяны Голембиевской, необходимо уточнить, что живописный стиль художника всегда индивидуален и связан с художественным методом, которому следует мастер. Изучая творческое наследие творца, часто несложно заметить значительные изменения в выборе темы, трактовки этой темы, изменения живописных приемов и динамику варьирования индивидуальной колористической системы. Поэтому, для понимания изменения системы творческого метода Т.Голембиевской, следует проанализировать его в контексте многообразия исторической жизни художника-субъекта. Ведь, активная

творческая, социальная и интеллектуальная деятельность всегда ведет к расширению горизонтов, что в свою очередь ведет к многообразию проявлений художественного метода. То есть, в один и тот же жизненный период в творчестве художницы могут быть представлены различные творческие трактовки и поиски.

Творчество художницы условно можно разделить на такие периоды: юные годы и становление (обучение в Киевском художественном институте и участие в первых выставках и пленэрах), золотой период творчества (с середины 1960-х - до конца 1990-х); период художественной зрелости (2000-е годы).

Татьяна Голембиевская на протяжении всего своего творческого пути занимала особое место в культурной жизни страны [6]. Ее жизненная позиция была всегда активной, творческая выразительность раскрывала ее субъективное отношение к режиму, обществу и идеологии в целом. Такие составляющие её творческого мышления, во многом совпадают с естественным тяготением традиций реалистического художественного метода в передаче реалий бытия.

Анализируя индивидуальную манеру Т.Голембиевской первых десяти лет самостоятельной творческой деятельности, с уверенностью можно сделать вывод, что художница в силу своего молодого творческого возраста, устойчивого влияния художественной среды и общества (преподавателей ВУЗа, учителей и кумиров) испытывала достаточное влияние в выборе темы и некой художественной трактовки образа.

Предметом интереса художницы были такие темы, как: патетические и героико-патриотические, гуманистические и идеалистические. Лейтмотивом этих духовно-эмоциональных тематик всегда оставались созидание и надежда на завтрашний день.

Итак, одним из величайших художественных произведений киевской живописной школы последних пятидесяти лет, является картина Т.Голембиевской под названием «Бессмертие» (1973 года, 390х280 см), которая в 1973 году была грандиозно представлена на Всесоюзной художественной выставке в Москве «На страже Родины». Данная картина посвящена героико-патриотической теме. Нами приведена часть цитаты из аннотации к данной картине.

«Героико-патриотическая тема с течением времени набирает в искусстве социалистического реализма все новые силы, обретает в нем все новые тематические и эстетические грани.

...У белого обелиска, сооруженного в честь тех, кто погиб на войне, увенчанного золотой звездой, собрались односельчане. Закрепленные на вершине обелиска, развеваются на ветру, словно боевые знамена, белоснежные рубашки, расшитые ярким украинским узором. Память тех, кто когда-то грудью своей заслонил любимую Родину, в этот праздничный солнечный день пришли почтить представители нескольких поколений: их жены, друзья, их дети, да, пожалуй, и внуки. Здесь и ветераны войны и совсем еще юные. Полотно написано в спокойной, повествовательной манере. Неторопливо и обстоятельно ведет свой рассказ художница об этом торжественном событии. Верная своей творческой манере - вспомним ее «Украинские куманцы», «высокую награду», - она и здесь зеленый ковер сочных приднепровских трав чудодейственно оживляет яркими световыми блоками. Идея преемственности поколений, философский смысл всенародного подвига – «бой идет не ради славы, ради жизни на земле» - утверждается всем колористическим строем холста.

Картина Т.Голембиевской воспринимается, как торжественный реквием, как день всенародной памяти воинам, погибшим за свободу и независимость Родины» [1, 2].

На протяжении всего творчества, художница получала огромное количество

позитивных отзывов и похвалы, грамот, медалей, наград и званий. В далеком 1966 году, Т.Н. Голембиевская была удостоена такой творческой характеристики от Союза художников Украинской ССР: «Т.Н.Голембиевская – одна из ведущих художников современного украинского советского искусства. Ей свойственны – яркий талант, мастерство, выразительность, актуальность творческих задумав и претворение их в жизнь, что неизменно привлекает внимание ...общественности.

Для творчества Т.Н.Голембиевской характерными чертами, являются: принцип жизнеутверждающей духовной красоты советского человека... гармоничное сочетание традиций классического живописного наследия с украинским народным искусством и фольклором.

Картины Т.Н.Голембиевской «Подруги» (1959 года), «Украинские куманцы» (1960 года) и «Возвращение с наградой» (1962 года)», с огромным успехом экспонировались на республиканских и всесоюзных художественных выставках, выставках советского искусства за границей (Всемирная Венецианская биеналле 1964 года и Всемирная выставка молодых художников в Париже) [10].

Рассматривая индивидуальную живописную манеру Т.Голембиевской в контексте двух историко-культурных эпох, автор приходит к выводу, что творчество художницы на протяжении всей ее жизни являлось отражением своего времени и имело динамический характер развития, хотя некоторые живописные приемы по-прежнему оставались неизменными.

Итак, творческую манеру следует рассматривать с точки зрения идейно-философского замысла картины, который Т.Голембиевская вкладывала при создании художественно произведения и с точки зрения непосредственно живописных методов и художественных приемов.

С точки зрения живописного мастерства, Т.Голембиевская всегда следовала реалистической манере, хотя ее реализм был пропитан субъективизмом, в котором заложены ее внутренние идеалы, индивидуальная трактовка эстетики и мажорный характер восприятия действительности.

Художница в своей жизни более всего ценила свободу и возможность для творческого порыва. Ее живописной манере свойственны: романтичность и страстный подход в отношении художественного объекта, стройность колористической системы и свежесть композиционных решений [2, 70-74].

Во время написания данного исследования, автор имел общение с великим числом коллег художницы, которые во многом сходились во мнении о феноменальном живописном таланте Татьяны Голембиевской.

По мнению Ягодкина Генри Николаевича, заслуженного художника Украины, профессора, члена Национального союза художников Украины, ученика Т.Голембиевской, она выделялась особым живописным дарованием, ее раскрепощенная манера просто завораживала всех. Свои работы Татьяна Николаевна в основном писала в камерной обстановке, когда никто не мешал ей, но в то же время, она была страстна в педагогике. Могла с легкостью на практике, эмпирично все объяснить, так чтобы студент понял не только теорию, чего следует добиться, а и знал, как же все-таки это сделать, каким методом. Цитируя Г.Ягодкина: «Мне особенно помнится, как она выбирала мотивы. Они всегда были чем-то особенным. Сильно отличались, от того, что в основном художники писали. Эти мотивы всегда имели характер чего-то интимного, чувствовалась личность творца».

Нынешний проректор Национальной академии искусств и архитектуры Украины, Яланский Андрей Викторович, также бывший студент Голембиевской, который учился у нее же во времена перехода от метода социалистического

реализма и поисков новых путей развития искусства, заметил, что несмотря на ее зрелость и сложившийся подход в понимании, что есть живопись, она была очень современной, давала свободу мыслить студентам и имела нескончаемые идеи для творчества. На его взгляд, именно эти ее черты творческого подхода и дают право называть ее искусство современным, тем, которое может тронуть сердце зрителя и не оставит его равнодушным.

Что же касается, непосредственно ее живописных приемов и композиционных решений, здесь главным и неизменным всех периодов творческой жизни остается ее классический подход к изучению натуры, многочисленных поисков интересной и раскрывающей художественный образ композиции. Еще со времени обучения юная художница, с огромным интересом ездила по Украине, собирая материал для будущих живописных произведений. Сохранилось немало портретов, пейзажей, набросков и живописных этюдов, которые Татьяна Голембиевская делала, а потом и использовала эти малые творческие поиски в своих живописных панно.

Живописные произведения Голембиевской исполненные чувственностью и силой мазка, крепким рисунком и легкостью подачи, правдивостью и романтическими нотками индивидуального прекрасного реализма [3, л. 6]. Эти несовместимые и часто противоречащие особенности творческого метода художницы, на полотне выражаются в мастерски написанной картине, раскрывая суть «прекрасного по-Голембиевской».

Следует также упомянуть и об ее таланте скоро живописно писать в технике «а-ля прима» [4, 123-132]. Хотя, и многие художники пользуются этой живописной техникой уже более 150 лет, но Татьяна Голембиевская не знала себе равных в манере писать свежо и с первого мазка кистью достигать нужного результата, не испытывая в будущем нужды в возвращении к детали для дальнейшей ее проработки. Голембиевская одна из немногих художников, которая могла написать большого формата живописную работу без предварительных подготовительных работ, руководствуясь лишь страстным чувством писать натуру и передать восторг от увиденного на полотне.

Среди знаковых работ художницы выделяются два тематических живописных типа: человек и природа; неживая природа. Ниже автор приводит перечень лишь малой части коллекции, наиболее значимые произведения мастера.

Свой творческий путь она начинала, как и многие художники советского послевоенного времени с раскрытия проблем человека и природы, советского человека-труженика, героя и патриота страны, портретов и жанровых бытовых сцен. Наиболее яркие произведения первого типа творчества: «Новое платье» (1960-1961 гг., академическая постановка) (Илл. №1); «Разговор» («Подруги») (1959 г.), «Девочка в белом» (1959 г.); «Украинские куманцы» (1960 г., приобрело Министерство культуры СССР, Москва); «Высокая награда» (1962 г., приобрело Министерство культуры СССР, Москва) (Илл. №2); «Урожай» (1967 г., Министерство культуры Украины) (Илл. №3); «Бессмертие» (1973 г., награждена серебряной медалью имени М.Б. Грекова) (Илл. №4).

Произведения второго типа, насчитывают большее количество работ, ведь в заключительный этап творческой жизни художницы, Голембиевская все больше стремится к постижению красоты мира неживой природы, где человек, как индивид лишь зритель, который создает ее и является пассивным участником вселенского развития. Среди таких картин, в основном пейзажи и натюрморты: «Старый Гурзуф» (1964 г.); «Карпатский пейзаж» (1965 г.) (Илл. №5); «Ирисы» (1976 г.); «Сирень» (1979 г.); «Флоренция» (1986 г.); «Ощущение от белых ирисов» (1996 г.);

«Мое окно. Весна» (1998 г.); «Рим. Вид на Собор Св. Петра из посольства Российской Федерации»; «Париж. Весна, Вид с балкона Центра украинской культуры по улице Мессина»; «Херсонес» (2000 г.); «Киевская осень» (2010 г.).

Раскрывая внутреннюю идеологию и способ мышления гения Голембиевской, следует сделать особенный акцент, что художница не состояла ни в коммунистической, ни в какой бы то другой партии и не занимала жесткой идеологической позиции. В силу того, что довлеющей ее чертой характера была чувственность, она всегда была прежде всего творцом, созидателем удивительной действительности и медиатором между реалиями бытия и прекрасным миром, исполненным гармонией и жаждой жизни.

Несмотря на аполитический характер Голембиевской, она входила в плеяду художников из ряда официального искусства СССР. Еще с середины 1960-х годов, она приглашается представителями власти страны принять участие в культурных мероприятиях, которые поднимали имидж УССР и всего Советского Союза. И без активной позиции в политических вопросах, и с эксцентричными личными чертами характера, талант Т.Голембиевской был признан многими [7, 246-253].

На сегодняшний день, Татьяна Голембиевская – это корифей советской, украинской и киевской школы живописи. Она занимает место классика художественной живописной школы, и является объектом для подражания и примером наследования для молодых художников. Ей удалось, остаться непревзойденной индивидуальностью, быть художником, которого чтили в советские времена и наследуют сегодня (во времена изменений: вкусов, философии, требований современного художественного рынка и реформирования высшей художественной школы).

Выводы

Украинская современная наука искусствоведения особое внимание уделяет изучению творчества метров культуры и искусства. Татьяна Голембиевская – это символ динамичного художественного развития Украины. Ее плодотворная, исполненная глубокой любви к отечеству и национальным традициям живопись прочно вошла в национальное культурное наследие.

К сожалению, 2018 год стал трагическим событием для всего художественного общества Украины, в связи с кончиной этой великой женщины, которая во многом стала символом двух эпох: расцвета неподражаемой украинской школы живописи советского искусства и высокого искусства современности.

На протяжении последних шестидесяти лет, Голембиевская смогла выработать свою уникальную художественную манеру, воспитать учеников-последователей классической эстетики и оставить след в сфере прикладной художественной педагогической науки.

Ее личные качества, внутренняя сила характера и редкостный талант раскрыли грани украинской самобытности, явились символом искренности, любви и внутренней национальной надежды на благополучное настоящее и большое будущее всего украинского народа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аннотация картины заслуженного деятеля искусств Украинской ССР Голембиевской Т.Н. «Бессмертие», 1973 г., подписавший и.о. председателя правления Киевской организации Союза художников Украинской ССР, заслуженный деятель искусств Украинской ССР, В. Одайник.

2. Бараневич Л. Золота палітра. Т. Голембієвська, Л. Б. Бараневич // Київ: Віче, № 5, березень 2012, с. 70-74.
3. Блюміна І. З доби відродження // Культура і життя. 1996, 6 лист.
4. Васильєв О. Сторінки історії кафедри живопису і композиції // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Вип.11, Київ, 2004, с. 123-132.
5. Волков И.Ф. Творческие методы и художественные системы. 2-е изд., доп., М.: Искусство, 1988, 253 с.
6. Криволапов М. Тетяна Голембієвська (До дня народження) / М. Криволапов // Мистецькі обрії' 2005-2006: Науково-теоретичні праці та публіцистика. Академія мистецтв України. Київ: ВВП «Компас», 2006, 512 с.
7. Маркарова, К. Особливості художньої мови Тетяни Голембієвської початку 2000-х років та сьогодення // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Вип. 25, К.: НАОМА, с. 246-253.
8. Методологічні проблеми мистецтва. Збірник наукових праць. Академія наук Української РСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т.Рильського. Київ, Наукова думка, 1989, 115 с.
9. Рюриков Б. О некоторых вопросах социалистического реализма // Новый мир. 1952, №4, с. 227-260.
10. Творча характеристика на члена Спілки художників Української РСР Голембієвської Тетяни Миколаївни. ЦК ЛКСМ України, №061. Демченко О.М., 6.04.1966 р.

Xülasə

Olena Lyaytner

***Sosializm realizmi əənələrinin Ukrayna rəssamı
T.N.Qolembievskinin bədii yaradıcılığına təsiri***

Məqalədə Ukrayna rəssamı, dəzgah boyakarlığı sənətkarı T.N.Qolembievskinin fərdi rəssamlıq üslubu sosialist realizmi bədii metodu əənələri kontekstində tədqiq olunur. Sosrealizminin əsas xarakterik əlamətlərinin təfərrətlı tədqiqi əsasında məğəllif bu bədii metodunun T.N.Qolembievskinin fərdi yaradıcılıq (boyakarlıq) üslubuna təsirini təhlil edir və sənətkarın yaradıcı rəssamlıq istedadının fenomen olmasını məğəyyənəşdirir.

Açar sözlər: T.N.Qolembievskaya, fərdi rəsm üslubu, sosialist realizmi, bədii üslub, Kiyev rəssamlıq məktəbi

Summary

Olena Leitner

***The Influence of Traditions of the Social Realism on The Individual Painting Manner
of the Ukrainian artist T.M. Golembievskaya***

In the article, the author analyzing individual painting manner of the Ukrainian artist, the greatest master of easel painting T.M. Golembievskaya in the context of traditions of the artistic method of the social realism. The article is based on in-depth analysis of the main characteristics of the social realism. The author analyses the influence of this artistic method on the individual painting style of T.M. Golembievskaya and determines the phenomenon of the artist's painting talent.

Key words: T.M. Golembievskaya, individual painting manner, social realism, artistic method, kiev painting school

Şöbə redaktoru sən. c.d., prof. Həsənzadə Cəmilə Yusif qızının rəyi əsasında zapa məsləhət gürgülmüşdür.

Иллюстрации

Илл.№ 1

Т.Н.Годемпиевская, «Новое платье» (1960-1961 гг.) (академическая постановка)

Илл. № 2.

Т.Н. Голембиевская, «Высокая награда» (1962 г., приобрело Министерство культуры СССР, Москва).

Илл. № 3.

Т.Н. Голембиевская «Урожай» (1967 г., Министерство культуры Украины).

Илл. № 4.

Т.Н. Голембиевская, «Бессмертие» (1973 г., награждена серебряной медалью имени М.Б. Грекова).

Илл. № 5.

Т.Н. Голембиевская, «Карпатский пейзаж» (1965 г.)

<https://orcid.org/0000-0002-0423-9372>

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ABDINOVA Hafiza

PhD of philology, Azerbaijan Cooperation University

e-mail: abdinova2017@mail.ru

AXUNDOVA Sevdə

dissertant, Xəzər Universiteti

e-mail: sevda.app@gmail.com

BENMOUSSAT Abbas

PhD, Researcher of Khazar University-Azerbaijan

e-mail: abbesbenmoussat@gmsil.com

BALAYEV Xaqan

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Həquq və İnsan Haqları İnstitutu;
Xəzər Universiteti

e-mail: xaqan28@gmail.com

ƏLİYEVƏ Gülnar

doktorant, AMEA akad. Z.M.Bənyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

e-mail: guler_alieva90@list.ru

HÜMMƏTOVA Aynur

doktorant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: ahummetova@mail.ru

HUSSEYNOVA Vusala

Azerbaijan Cooperation University

e-mail: vusala_bayram@mail.ru

XƏLİLOV Polad

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

e-mail: polad-xalilov@mail.ru

İSMAYILZADƏ Günel

dissertant, AMEA Fəlsəfə İnstitutu

e-mail: gunel.ismailzade@sam.gov.az

İSMAYİLOVA Yeganə

Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: yegane_is@yahoo.de

QARAŞOVA Səbinə

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: sabinagarashova@yahoo.co.uk

QƏHRƏMANOVA Yeganə

filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

QURBANOVA Zəkiyyə

Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zakiyya.kurban@gmail.com

QULİYEVA Adilə

doktarant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: adila.quliyeva@bk.ru

MAHMUDOVA Qətibə

filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
e-mail: dr.gatibe@gmail.com

MƏMMƏDZADƏ Leyla

dissertant, AMEA akad. Z.M.Bənyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: leylamemmedzade@ ymail.com

MƏMMƏDOVA Səadət

sosiologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Elm Tarixi İnstitutu
e-mail: saadet.baki@yahoo.com

MUSTAFAYEVA Şəfəq

doktarant, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu;
Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: shefeg_omarova@mail.ru

MURTUZAYEVA Günay

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: g.murtuzayeva@mail.ru

NİYAZOV Xəlid

siyasi elmlər ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Həquq və İnsan Haqları
İnstitutu
e-mail: xalid-555@mail.ru

RƏHİMLİ Təranə Turan

filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ADPU
e-mail: terane.turan@gmail.com

RÜSTƏMOVA Şahnisə

AMEA akad. Z.M.Bənyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
e-mail: shahniserustamova@gmail.com

SƏMƏDOVA Könül

filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: samedovakonul74@mail.ru

SÜLEYMANOV Salman

filologiya ğzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ssuleymanli@mail.ru

ŞƏBİYEVA Aida

dissertant, Bakı Avrasiya Universiteti; Azərbaycan Turizm və Menecment
Universiteti
e-mail: aida.sabiyeva@mail.ru

АЛИЕВА-МАМЕДОВА Гюнель

доктор философии по истории, Бакинский Государственный Университет
e-mail: gunel-aliyeva-mamedova@hotmail.com

ЛЯЙТНЕР Олена

Национальная академия искусств и архитектуры (Украина, Киев)
e-mail: olena_leitner@mail.ru

МАМЕДЗАДЕ Вугар

Преподаватель Азербайджанского Государственного Экономического
Университета
e-mail: vuqar-memmedzade@mail.ru

МЕЛИКОВА Лейла

старший преподаватель, Бакинский Университет Авроасии
e-mail: melikova33@mail.ru

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriflə yazılmalıdır.
2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2
Yuxarı - 2
Sağ - 3
Sol -1

3. Abzas 1 sm. olmalıdır.

4. Başlıq:

Üncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bölgün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bölgün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

5. Məqalənin yazıldığı dildəki azar süzlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriflə, 1 sətir üncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: *Türk ədəbiyyatı, vücutnamə, yaşnamə, əlifnamə*

6. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com

7. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. **Türk ədəbiyyatında vücutnamələr**
2. **“Öyüdnamə” məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri**

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriflə fərqləndirilməli və adlardan üncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. **Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.**

Mətn izində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nüqtədən sonra ara verilməlidir.

“Qaynaqlar” sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Qaynaqlar:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nümrəlməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru zəkilməli və sol sıra zıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyarlı S. Milli hərəkatımızın ilkin dünənləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Səhl Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

9. Xətlər göz dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Üncə müəllifin adı, nüvbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Müəllif adından üncə 1 sətir ara verilməlidir.

10. Mətnə şəirlərdən istifadə olunmuşsa, şəirlər 1 sətir üncə və bir sətir sonra olmaqla mətnə ayrılmalıdır. Şəirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru zəkilməlidir. Məsələn,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.

- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.

- Bütün məqalələr iki rəy və şənbə çıxarışı ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14

2. Параметры должны быть в следующем порядке:

Внизу – 2

Наверху – 2

Справа – 3

Слева – 1

3. Абзац – 1 см

4. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

5. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме

6. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы *курсивом*, со звездочкой (*) перед фамилией, например:

*доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
mamedovaelmira4@gmail.com*

7. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. Вюджутнаме в тюркской литературе

2. Особенности архитектоники месневи «Оюднаме» и содержания

Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия

8. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с.15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Источники» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Источники:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

9. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

10. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

***Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam,
Gövhəri laməkən mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.
- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.
- Ко всем статьям должны быть представлены два отзыва и выписка отдела в напечатанном и электронном вариантах.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

3. Paragraph should be 1 cm.

4. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right. All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

5. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

6. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

mamedovaelmira4@gmail.com

7. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary**. Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

3. Vujudnames in Turkish literature

4. The architectonics and content aspects of "Oyudname" masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

8. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

"Sources" must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

2. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №9-10, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientific-practical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

9. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

10. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.

- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.

- All articles should be submitted as paper and electronic version with two references and an extract from the department.